

માતાપિતા

અને

મારા ગુરુઓ :

મુનિશ્રી જ્ઞાનચંદ્રજી અને કાલિદાસ તા. કવિ.

—જેમતા કૃપાપ્રમાદે ભલકૃ મનને કેડી લાધી—

તેમને. ગમ્તેહ

અર્પણ

ઝડણ સ્વીકાર

જવાબી અને જ્યોતમા બાળ બીજુની ઝમરણકયા છે, બચપણના મંધર્ષોના કેટલાક પ્રસંગો મારા પરમ મિત્ર હરિશ્ચ દેરાસરીને કહેતો, ત્યારે એ પ્રસંગો વિશે લખવાનું ચૂચન, એમણે ઘણીવાર કર્યું. એનું સાહિત્યિક મૂલ્ય શું? એ લખે લખવાનું ટાળેનું. પુસ્તકરૂપે પ્રકટ કરવાની ગેરણી તો મને એક ગરીબ વિદ્યાર્થીને ન સમજવાની જૂન દુકરી બેઠો, તે પ્રસંગે આપી એણે જ મારામા રહેલા, મારા બાળબીજુના સ્વરૂપને દોહણું. વિદ્યાર્થીઓને બીજુના પ્રસંગો માલ-જવામાં આનંદ આવતો એટલે પ્રસંગો સ્મૃતિપડમાંથી જેમ જેમ ઉકેલાતા ગયા તેમ તેમ કહેતો ગયો અને એ રીતે જ લખાતા પશુ ગયા, એ કારણે ક્યાંક ચોન્ન ક્રમ સચવાયો નથી.

કૃતિને કલાદષ્ટિએ મહારવામાં મારા પરમમિત્ર પ્રો. ઉશનસે જે માર્ગદર્શન આપ્યું અને આવકાર લખવાનું સ્વીકાર્યું તે માટે તેમનો અત્યંત ઝણી છું. સૌ. નિર્મળાબહેન દેરાસરીએ હસ્તપ્રત કરી તૈયાર કરી આપવામાં જે જહેમત ઉઠાવી તે માટે તેમનો આભાર માનું છું. અખંડ આનંદ માસિકમાં પુસ્તકમાંના કેટલાક પ્રસંગો પ્રકટ કર્યા તે માટે સમગ્ર સાહિત્ય સંસ્થાનો તથા પ્રકાશનની જવાબદારી ઉપાડી લેવા માટે શ્રી જયંત શાહનો આ તકે આભાર માનું છું.

જેવું છે તેવું ‘જવાબી અને જ્યોત,’ ખાસ કરીને ગુજરાતના કિશોરો સમક્ષ-અત્યંત ક્ષોભ અને સંકોચ સાથે મૂકું છું.

અંદકાન્ત જે. પંડ્યા

જેની મહોલ્યો,

નવસારી.

ગણેશચતુર્થી

તા. ૩૦-૮-૧૯૬૫.

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	પ્રકરણ	પૃષ્ઠ	ક્રમ	પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧	બીખુ	૪	૧૬	ધરમપુરની આદિવાસી	
૨	નાલાયક	૧૨		પ્રજા ૬૬	
૩	કપૂત	૧૫	૧૭	ખૂની ભપકા	૬૯
૪	જંગલમાતા	૧૮	૧૮	સ્વપ્નદૃષ્ટી	૭૪
૫	દેવનો દીધેલ	૨૩	૧૯	ક્રિકેટ	૭૭
૬	સાતસંગ	૨૭	૨૦	પ્રેમની છત	૮૪
૭	દિવારે મુઠઃ શ્રેઠઃ	૩૧	૨૧	કોની છત ધર્મગર્મ પલમાં, કો સળ હાર ગયું! ૯૨	
૮	સ્વાત્રવની તાનીમ	૩૩	૨૨	રખડવાનો આનંદ	૧૦૦
૯	દ્વિજ બન્યો	૩૬	૨૩	નાંધર્મ-લૈરવીના મેળામાં	૧૦૬
૧૦	થોડાસરમાં	૪૩	૨૪	સંગીત	૧૧૦
૧૧	ધરમપુર II પાથમિક શાળામાં ૪:		૨૫	ચોપડાંની ઇન્દ્રમળ	૧૧૮
૧૨	અમારી કામધેનુ- બોડી ગામ ૪૯		૨૬	અબ્યામેતર પ્રવૃત્તિ	૧૨૫
૧૩	સોળત તેડી અસર	૫૨	૨૭	મૈત્રાણાવ	૧૨૯
૧૪	સરકસ જોયું	૫૬	૨૮	અર્ધવંશી ધર્મરક્ષક	૧૩૩
૧૫	ધરમપુર-મ.ડું વતન	૬૦	૨૯	જવાણા	૧૪૪
			૩૦	જ્યોત	૧૫૪

આવકાર

ત્રીસ વર્ષ પછી જિંદગીમાં મને એક નવો અનુભવ થયો. પ્રાપ્તશિક્ષક તરીકે હું વીસ વર્ષથી માધ્યમિક શાળામાં નોકરી કરું છું... વિદ્યાર્થીઓએ મને ગુરુપદે સ્થાપી, ...મારા અહાને પોપી મારી મહત્તા વધારી છે; પરંતુ મારી મહત્તાની એ પોકળતાનો, ગુરુતરીકેના એ ધમંડનો પડદો મારા એક વિદ્યાર્થીએ ચીર્યો, મારામાં રહેલા શિક્ષકને એણે ઢંઢોળ્યો. સારા શિક્ષક બનવા મારે વધારે તપશ્ચર્યાની, સાગરસમ વિશાળ હૃદયની અને માતા જેવી મમતા પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે. એ મારામાં નથી, એ અહપતાનું એણે મને લાન ઠરાવ્યું. સંસ્કૃતના વર્ગમાં એક વિદ્યાર્થીને કશું જ ના આવડે, પાસે પ્રસ્તક તો મળે જ નહીં, વિષયમાં એનું ધ્યાન પણ નહીં. મિત્રજ શુભાવી શિક્ષક પેલા વિદ્યાર્થીને તમંગ્યો મારી દે છે, વર્ગ બહાર કાઢી મૂકે છે. અઠવાડિયા પછી પેલા વિદ્યાર્થીને વહાલથી પ્રછે છે, ‘પ્રસ્તક કેમ નથી?’ ઉત્તરમાં લાચારીભરી આંખોવાળું મૌન ‘તારા બાપુજી શું કરે છે? પ્રસ્તક કેમ ખરીદ્યું નથી?’ હીઝકાં ને ડગડળ આંસુ વચ્ચે જવાળ મળે છે, ‘માં...દા છે.’ જવાબ સાંભળતાંજ વીજળીનો આંચકો લાગ્યો હેય તેમ શિક્ષકનું હૃદય કંપી જાડ્યું. એ તો એક ગરીબ મોચી, તે પણ શહેરના માર્ગ ઉપર એક આમલીના વૃક્ષની ડાયામાં જૂનાં જૂટ-ચંપચ સમારવાનો ધંધો કરે છે તેનો દીકરો છે. એ જાણ્યું ત્યારે ફાટેલ ધોળકાવાળા ખમીસ ચડી પહેરેલાં, એનામાં ફાગેલા મારા પાળબાળુના સ્વરૂપને મેં જોયું; વર્તમાનને ઘડીભર

બૂટી ગયો.... સમગ્ર ભૂતકાળ સ્મૃતિપટ પર ધસી આવ્યો. છાત્ર વાસીદું કરતી મારી વિધવા મા વાદ આવી.' ખીજે દિવસે શિક્ષક પોતાનો વર્ગ લેવા જાય છે ત્યારે મેલો મોટો બાળ તો ગેરહાજર હતો, પણ ખીજા વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકને પૂછે છે, 'સાહેબ, ગઢકાને તમને શું થયું હતું?' ને શિક્ષક પોતાના ભૂતકાળમાં-સૌશવ ને વિદ્યાર્થી કાળમાં સરી જાય છે : 'એક તેર ચૌદ વર્ષનો છોકરો આઠમાં ધોરણમાં, સણે, એનું નામ લીખુ.' ને વિદ્યાર્થીઓ પૂછે છે, 'સાહેબ, અમને એ લીખુની વાત કરો ને ?' અને એના જવાબમાં વિદ્યાર્થીઓથીય વિશેષ તો પોતાની જાતને જ સ્વગત રીતે સંલગ્નતા હોય તેમ, 'મિત્રા,' એવા સંગોધનથી આ લેખકની 'સ્મરણાત્મક આત્મકથા'નો આ સૌશવકાળ લાગ આરંભાય છે.

લેખકના આરંભના પ્રશ્નચક્રમાંથી ને હાંચુ અવતરણ અહીં આપ્યું તે કંઈ નિરર્થક જ હોવાનું નથી. ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષ પૂર્વેનો એ ગૂંજરાતનો ગાંધીજી પ્રભાવિત જમાનો. ગાંધી પ્રવૃત્તિનો તે જાળમાં મધ્યાહ્ન તપતો હતો. ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિનું ને એમનાં લખાણોનું એક સુપરિચામ તે પ્રજાના જંગલ વર્ગમાં વિશેષ કરીને શિક્ષકમાં પ્રવેશકી આત્મનિરીક્ષણને ક્યારેક તો આત્મનિર્દોશી શોધક ટેવ ગાંધી રંગે રંગાયેલા એક સફળ શિક્ષક શ્રી ચંદ્રકાન્ત પંડ્યાની આ 'સ્મરણાત્મક' મૂળ, હિપર જણાવે છે તે આત્મનિરીક્ષણના પ્રસંગમાં છે. એના ચરિત્રામ સ્વરૂપ તે આ 'જાણના અને જાણત : એક કિશોરની આત્મકથા' ચંદ્રકાન્ત પંડ્યાની આ સ્મરણપોથી આપણને ગૂંજરાતના છેક દક્ષિણ સીમાડે આવેલા ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષો, મૂર્દેના ધરમપુર સંસ્થાનની આગોડવામાં લઈ જાય છે.

ચાળીસી વટાવી ગયેલા દરેક નિયાર-ચિંતનશીલ - મનુદાની જિંદગીમાં એક નવંસકથાના વિષય નેત્રું લાથું હોય છે, એ જાતની

એક વિદ્વાનની ઉકિતને સહેજ ખીજી રીતે રજૂ કરી શકાય કે 'ચ.ળીશી વટાવી ગયેલા એક ગાંધી રંગી શિક્ષકના જીવનમાં એક નવલકથાનું સ્વરૂપ લેશે કદાચ ન જાંધાય, પણ એક 'રમરણ્યાત્રા' જેટલું લાંબું તો અવશ્ય મળી રહે. લામ્પશ્રી ચંદ્રકાંતની આ પોથીમાં કેટલાક પ્રકરણોમાં લાવકને નવલકથા જેટલો રસ પડશે તે જુદી વાત છે, પણ એકંદરે ગાંધી, કાલેલકર દ્વારા સરળતાપૂર્વક પ્રયોજિત નિબંધનું સ્વરૂપ સરળતાપૂર્વક અહીં કામમાં લેવાયું છે.

આમ તો ચંદ્રકાંતના જીવનમાં મહાપુરુષની જિંદગીમાં જ શક્ય હોય તેવી કેઈ મહાન કદની મહાન પરિણામોત્પાદક ઘટનાઓ નથી, એક માધ્યમિક કક્ષાના ભાષાશિક્ષકના જીવનમાં એવું બધું તો ક્યાંથી હોય વારું? પણ નહીં તો આ ધરમપુરમાં આવી વસેલા ચરોતરના જેઠાલાલ પંડ્યાના દીકરા લીપુના શૈશવના આટલા ન્હાના ગાળામાં કેટલી બધી વૈવિધ્યપૂર્ણતા છે! જેતી ને ગોપજીવન, શિક્ષકો, સહાધ્યાયીઓ ને શિક્ષણ, રમતગમત ક્રિકેટ અને સંગીત, રજવાડાં ને રાજકરણ આપણા ને આદિવાસીઓના દુઃખદર્દ, રિવાજ અને નિસર્ગશ્રી, ધરમપુરનું ન્હાનું રજવાડું પ્રથમ વાર જ કદાચ આટલી સમ્યક્ધી એના એક વતનીની કલમથી સજીવ થઈ બેઠયું છે.

આટલી વિષય પ્રચુરતા હોય, એક સરળ ભાષા શિક્ષકની આત્મશોધક સજીવ ને કલાસર્જક કલમ હોય ને નિબંધ જેવું લવચીક સાહિત્ય સ્વરૂપ હાથવગું હોય ત્યારે એક- સારા વાર્ધક્ય પરિણામની આશા અવશ્ય રહે. ગાંધી યુગમાં નિબંધ સ્વરૂપને વિચાર પ્રગટ કરવાના તેમજ વ્યક્તિત્વ પ્રગટ કરવાના એક પ્રબળ માધ્યમ તરીકે પસંદવામાં આવ્યું છે જ. ગાંધી, કાલેલકર, અને કિસન-સિંહે એમાં એક વિશેષ પણ સર્જી આપ્યો છે. શ્રી ચંદ્રકાંત પંડ્યા એ માધ્યમને એ ત્રણેયના અનિવાર્ય પ્રભાવ નીચે અહીં અજમાવે છે અને જનાં પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ પણ ઠીક-ટીક રાખે છે.

વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓએ પછયુ અને શિક્ષકલેખકે પોતાનો સૌશવ ઠાળ-શિષ્યકાળ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ અહીં 'મિત્રો,' એવા સંબોધન માથે વાગોળ્યો છે; પરિણામે આ નિમદત્રણીમાં પ્રથમથી જ એક જાતની આત્મીયતા બંધાઈ જાય છે. વિદ્યાર્થીઓની ખૂબ જ નિકટની અને ક્યારેક તો પોતાની સાથેની જ અગત ગુફતેગોની એક વિશ્વ-ભવાણી અહીં પ્રગટ થઈ છે તેને કારણે અકૃત્રિમ રીતે દૂર કા તળાપદાં વાડ્યો આવ્યે જાય છે ગાંધીજીનીનીએ અસર દર્શો. ગાંધીવાણી જેને રામનારાયણે 'દૂર કા વાક્યોની કલા' કહી છે, તેનાથી આત્મનિરીક્ષણ ને સ્મરણયાત્રાની પ્રવૃત્તિમાં ઘટવું જ મુશ્કેલ છે, તેમ જતા આ પોથીની જાનીમાં સ્વતંત્ર ચાલ પણ સહૃદયક પાઠકે જોઈ શકશે.

ભાર્ગ્ય ચંદ્રકાંતે ધરમપુરનું સંન્યાસ એની દેટદેટલી વીગતોથી પોતાની સ્મૃતિમાં સંઘરી રાખ્યું છે બમિના સાચા પ્રેમ વગર એ બની શકે નહીં; આવી મમતા જન્મે નહી, અને સૌશવના સ્મરણોની છબીઓમાં એ બધું કેવું તો અનાપાસ ને મોહકરૂપે મદાર્જ ગયું છે! કુદુંગપ્રેમ, વતનપ્રેમ, જાના ને નવા જમાનાનો સંધિકાળ, ગાંધી-યુગીન સહાનુભૂતિ અને પ્રબોધ, એક ન્હાના અને જૂના રજવાડાનું મુખ્યતા ને ટીકાવૃત્તિ બેઠે તાણાવાણાથી અહીં એક ભાતીગળ વચ્ચે વણાયું છે. લેખકનાં અવલોકનો ઝીણાં ને વાસ્તવિક છે, તે વર્ણનો ને વ્યક્તિચિત્રો હૃદયંગમ છે. વતસલ પણ રોષમુર્તિ પિતાછ, ને નિતાંત વતસલતાની મુર્તિ બા પાર્વતી, સહૃદય ને શુભેચ્છક શિક્ષકો. મરાઠા, મુસ્લિમ અને રાજપૂત એવા વિવિધ કોમના દોસ્તો, ભલાબોળા પણ દેરાદાર ગણોતિયા આદિવાસી ખેડૂતોના વ્યક્તિચિત્રો સમર્થ કલમે આલેખાયા છે. એમાંય વાતસલ્યમુર્તિ જાનુ મંગલચિત્ર 'જગન્માતા'ના જેવા પ્રકરણમાં ક્યારેક તો કાવ્યની કોટ્ટીએ પહોંચ્યું છે. પિતાની માંદગી ને સ્મરણનું વર્ણન 'નાલાયક' અને 'કપૂત' પ્રકરણોમાં કલાકારના ઊંચું ધીરજો લખાયું છે, જે વારંવાર વાચનું ગમશે. પ્રમંગ વિગેયના વર્ણનોમાં

પણ લેખકને સારી જોતી ફાવડ છે પ્રવાસમાં જાતી ટિપ્પિટ ડયાક મુકદ્દમ ગત છે ને જડતી નથી તે પ્રમગ, અ જાણી યાદનો પસગ આગળા ચોગવાનો પ્રસગ ને ખીડી ચોરવાનો પ્રસગ આ જ ત જ પ્રસગે આગવાદ બનના છે એમાં ય ખીડી ચોગવાનો પ્રસગ ગાનીજના પણ એના જ પ્રમગ પી યાદ આપે એવો છે વાન એમ છે કે લેખકને પોતાના જીવનમાં આવેના તમામ અગુલવ પ્રદેશ પી રીગનપુર્ણ માહિતી છે તે દરે પ્રસગને તેની મૂળગૃત પરિભાષામાં આનખે છે પગિલામે તે તે પ્રમગ ખીની જો છે પત્રી ત અનુભવ ખેતીનો હોન કે ટોરનો હોન જનોજનો હોય કે જાધાનો કે મરથુનો હોય કે પત્રી સગીનની મહેરિલનો દોય પ્રકૃતિવર્ણનોમાં પણ એજ ફાવડ છે તે પ્રકૃતિ પત્રી ધરમપુગના હુગરાગમાં વનાચન પી હોન કે ચરોતરના વાનકે ઠાઠાની આમ 'જનાળ અને જોત' વર્ણુન વૈભરે ડી ગીતે દીપી જો છે

આ વર્ણુનો પી આસ્નાદત નુ મૂગ પ્રગૃ છે લેખકનો ગ્વા લાવિ ગતિએ ચાલનો લાપા લાટાગ ન ભાષાવિન્યાસ એ કુશળ લાપા શિક્ષ ને જ હોવ એવો આપણી તગપદી જા પી પર એમનો ઝખૂ છે એમનો અહીનો વાગૈભવ જોને જ એમને કોઈ સફળ લાપશિક્ષક દોવાનુ ગમાથુપન આપી દે એમ છે પ્રદુના લપા મગમગ મૂગ ચરોતરના અને ઉછેર ચુરત ગિતનાનો, આમ ને રકમા આન પી મુખન ખે જોતી પી સજીવ પ્રવાહોના સકગ નહી, મ સઙિટ આપણને જોવા મગે છે ચરોતરી અને સુગી પોલી પી પથકતા વિગે નેખક સલાન પણ છે, પણ એમના લાપા પ્રયોગો લાનપૂર્વના નથી, કેવળ અકૃત્રિમ છે, ને તેથીગો આટના સજીવ લાગે છે એ વિના વાગી આતી તગપદી જળવાન ને મુહાવરેદાર થને જ નહી પાવર, દા, દહીરોડ, મૂડી (માથુ), જોધરણ, વટ નવકાગ, જાધાઆખડી, ચાર (ધાસ) ઉરેન, વાતગ જેવા ચરોતરી સજીવ અને પદ્ધુ, નાવમી, સારવજો, સાનગોરી, તોડી, પરવાર જ ન મગે,

પાડિયાં, વદા થઈ, ગૂંગણું, જેવી સૂતી ખોલીના શબ્દો; ઉંખળે ટાયવો, ભણવાનું તો રામ તાડું નામ, પાને ન મૂકે, મોટા બાપજી, ધૂંટણ સમાણા, અને એવા બીજા ચરોતરી-સરતી મુલાવરા ને ઉકિતના લહેકા લેખકની લાપાશકિતની આડી ખાય છે.

આ વાણી ક્યારેક આગળ વધીને તળપદી ઉપમાઓ પણ સર્જી દે છે ! ‘કૂંદાની જેમ રઘવાઈ’ ‘ધીનલાની જેમ ઘસડાતા’ અને ‘ચીમળાયેલા ફૂલની જેને’ ‘મુંડન કરાવેની વિધવા જેવી દુખિયારી વાડી’ જેવી ઉપમાઓમાં આ તળપદું જેમ જોઈ શકાશે. પણ એક વાત કહું ? સૂત જિલ્લામાં ‘ડાંગ’ની વાત કરતા એમના હાથમાં ‘ભાત’ શબ્દ કેમ નહિ આવ્યો હોય ? નર્મદાનાં વહાણ કહેતા એમને ‘પનાઈ’ શબ્દ કેમ નથી જડ્યો ? ગણિતની આવીની વાત કરતા ‘લેખા’ શબ્દ એ કેમ ચૂકી ગયા હશે !

એમની આ તળપદી અકૃત્રિમ જીવંત વાણીના અવતરણો આપવાનું મન તો થાય છે પણ લંબાણુલયે અટકી જઈને છુ.

‘જવાળા ને જ્યોત’માં આટઆટલા વ્યક્તિચિત્રો, વર્ણનો અને વાગ્ગૈલવ દર્શાવનાર લેખકની પોતાની મુદ્દપણ કેવી જીપસી આવી છે ! નકાર-નધરોળ-તોફાની કિશોર રૂપે, માખાપના શુશુ ન જાણ્યા તેને પગ્તાવો કરતા ને શુશુપ્રીર્તન કરતા દીકરા રૂપે, જૂનો નવો જમાનો સરખાવતા અને નવા જમાનાનું શિક્ષણ, યંત્ર સંક્રુતિ, દેશીરાજ્યની વેદ ને ખૂની ભપકા તથા આદિવાસી ખેડૂતોની ગરીબાઈને ફરજ વિશે જાગૃત સમભાવી ટીકાકાર રૂપે એમનું વ્યક્તિત્વ આગવું જન્યું છે. તેમાં ચ આદિવાસી ખેડૂત જીવલોના કરજના હીસાબના જૂના ચોપડા પોતાની માતાની સમક્ષ જ ફાડી નાખતા નવ લોહિયા લોખુનું ચિત્ર ગંભીર રીતે અંકાઈ જાય છે ને જાગે સમય ચિત્તમાં ચમકી રહે છે.

સ્મરણે અહીં કંઈ આનુભવીના કોઈ કંઈ રજૂ નથી થયાં, ને તેથી રચનાને કોઈ તુલસાન પણ પડેલું નથી. ‘મિત્રો,’ એવા સંબોધનથી શરૂ થયેલી આ સ્મૃતિયાત્રાના લાગા પટમા વચ્ચે બીજો એક યથો (૫, ૧૦) ફરીથી ‘મિત્રો,’ એમ સંબોધન તાબું કરી લીધું છે તે પણ ઠીક થયું છે, નહીંતો આ શૈલીનું ઔચિત્ય જોખમાત ‘જોડી ગાય’નું પ્રકરણ તો કોઈ પ્રાથમિક શાળાનો શાલેય પાઠ થઈ જવાનો લય પણ હોતો જ તેવો જોખકનો અંગત ને વૈવક્તિક સંદર્ભ પામવાથી એકંદરે જીગરી ગયું છે.

આમ એકંદરે અનેક સ્થળે અનેક રીતે આગ્રવાહ આ કૃતિમાં પાર વિનાના મુદ્દલ દોષ રહી ગયા છે તે ઠીક નથી થયું; બીજું પણ ઠેલુંક ટાળી શકાયું હોત તો લાલ જ થાત. ક્રિકેટ જેવા પ્રકરણોમાં કયાક અહંભાવની ગંધ આવે છે તે, નવાં શિક્ષણ સંસ્કાર અને નવી મત્રમ મૃતિ પરની ટીકા ને ઉપદેશજતામાં પુનરુક્તિ થયા કરી છે ને પ્રગટતાની માત્રા પણ વિશેષ છે તે જરા કંઈ છે. પણ હવે તો આ એક શિક્ષક-મત્ર જીવની છે અને વળી વિદ્યાર્થી મિત્રોને સંબોધી, ઉદ્દેશી આલેખાયેલી છે તેથી આ એક શિક્ષક સહજ મર્યાદાને નિર્વાહ ગણી શકાય, કદાચ. અતે, આ રચનાને તે યથો યથો કથાનું સીર પ્રાપ્ત કરે છે તેથી ત્યાં જોમને ઉદ્દેશીને લખાઈ છે તે વિદ્યાર્થી મિત્રોને એમના જ જેવા એક વિદ્યાર્થી કિશોરની કહાની હોવાથી આત્મનિરીક્ષણની ગ્રેરણા પણ અપશે તેથી ઉભય દૃષ્ટિએ હાર્દિક ગીતે આવકારું છે.

ઉશાનસુ

મિત્રો,

ત્રીસ વર્ષ પછી જિંદગીમાં મને એક નવો અનુભવ થયો. શાપાસિક તરીકે છું વીસ વર્ષથી માધ્યમિક શાળામાં નોકરી કરું છું. છું કેવો સિક્ષક છું એ તો મને ખબર નથી જિંદગીમાં મને ખુબ ખુબ પ્રેમ મળ્યો છે. મારા વિદ્યાર્થીઓ પખ મને ખુબ માને છે. એમના પ્રેમને જ છું મારી મ પતિ સુમન્યું થું. મારા વિદ્યાર્થીઓમાંથી આજે ઠાણ ડોક્ટર છે, ઠાણ વજીમ છે, ઠાણ જજ છે તો ઠાણ ઠાણેજના પ્રિન્સિપાલ છે. ઠાણ સરકારી અમલદાર છે. તો બપા-પારી પખ છે. એ જૂલપૂર્વ અને આજના સો વિદ્યાર્થીઓએ મને શરૂપદે સ્થાપી, એમના અપાર પ્રેમની વાતો અભિપ્રેક કરી, મારા

શકે! આજના વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત વિષય જોગ્યદ્ય લાગે છે તે હું સમજું છું. શિક્ષણને નામે વધારે પડતા જ્ઞાનને ઠાંમવાના સરકારી ઉત્સાહને પણ હું સમજું છું. જે પદ્ધતિ અંત જેટલા પારિયડ સંસ્કૃત માટે ફળવવામાં આવ્યા છે તેમાં સંસ્કૃત કદાપિ ન શીખવી શકાય એ મર્યાદા પણ હું જાણું છું. આજે જે વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં આવે છે. તે પ્રજાના સૌથી નીચલા યરમાંથી આવે છે, તેની પાસે સંસ્કૃત જોવા વિષય માટે જે પૂર્વતૈયારી રૂપે સંસ્કારનો પાથો જોઈએ તે નહિવત્ અને ઉપલા યરના કે મધ્યમ કુટુંબમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓને પણ જે આગલી પેઢીને ધર્મિક વાતાવરણમાંથી સંસ્કૃતના જે સંસ્કાર મળતા તે યંત્રસંસ્કૃતિને કારણે બંધ પડ્યા. એન્જિનિયર અને ડોક્ટર થવાના આદર્શ સેવતા, વિદ્યાર્થીને ઔચિત્ક વિષય તરીકે સંસ્કૃત શિખવાડવાની ને મેટ્રિકમાં એ વિષયને છોડી દેવાની ઈજવણીખાતાએ કરી આપેલી સગવડ, એને પરિણામે મારા શિક્ષકને પણ સંસ્કૃત શીખવતાં નવનેજાં થાય ત્યાં મારા 'જોવાનું' શું 'જણું' ? આ બધું સમજ્યાં છતાં શિખવાડવાના અતિ ઉત્સાહમાં હું-વિદ્યાર્થીને સમજવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો તે કારણે-કેવો અનામાર કરી બેઠો તેનો એક પ્રસંગ છે

સંસ્કૃતના વર્ગમાં એક વિદ્યાર્થી પાંચલી પાટલીએ બેસી રહે. 'હું' વર્ગમાં શીખવતો હોઈ સારે ધ્યાન તો ન આપે પણ બારી બહાર તાક્યા કરે, ક્યારેક સવાલ પૂછું તો ન આવડે. પાંચરું વાંચતા ય ન આવડે. હું એક દિવસ લાણાવવાના અતિઉત્સાહમાં હતો હતો ત્યારે એ છોકરો બાજુના છોકરા સાથે વાનચીન કરતો હતો તે 'નેતા' મેં મિત્રજ ગુમાવ્યો ને તેની પાટલી પાસે ધસી જઈને તમારો ચોડી દીધો. તે પાઠ્યપુસ્તક પછી તથી લાવ્યો તે જાણું એટલે મેં એને વર્ગબહાર કાઢી મૂક્યો. મારા પારિયડમાં બીજે દિવસે મેં છોકરાને પૂછ્યું, 'પુસ્તક છે?' તેણે ડોકું હલાવી ના પાડી એટલે બીજે દિવસે પણ વર્ગબહાર કાઢ્યો. અકવાડિયા પછી

જ્યારે ફરી પીરિયડ આવ્યો ને તપાસ કરી તો એ પુસ્તક નહોતો લાવ્યો. મેં પુસ્તક ન લાવે ત્યાંસુધી મારા વર્ગમાં ન બેસવાની નોટિસ આપી. ઊંકરો પાટલી પાસે બિભો રહ્યો, ‘બહાર નીકળ.’ મેં ઘાંટો પાડ્યો, તો દયામણું મોઢું કરી તે વર્ગમાં બિભો જ રહ્યો. તેની આંખમાં આંસુ હતાં. હૃદયમાં ડાણ જાણે ક્યાંથી સહૃદયતાએ આક્રમણ કર્યું. હું તેની પાસે ગયો, ખજા ઉપર વહાલથી હાથ મૂકી પૂછ્યું, ‘પુસ્તક કેમ નથી?’ તો કશું બોલ્યો નહિ. આંસુ ભરી દષ્ટિથી તે મારા તરફ જોઈ જ રહ્યો, એની આંખમાં મેં ડોઢક લાચારી વાંચી હશે કે કેમ તે તો રામ જાણે, પણ મમતાથી, પૂછ્યું, ‘તારા બાપુજી શું કરે છે?’ પુસ્તક કેમ ખરીદ્યું નથી?’ જવાબ આપવાને બદલે તે હીળકાં ખાતા ખાતા રડવા લાગ્યો. આંખમાંથી ડળ ડળ આંસુ ટપકવાં લાગ્યાં, હાથ ફેરવતાં, શાંત બાડતાં જ્યારે ફરી પૂછ્યું, તો હીમકા લેતાં જ ‘મા...દા’ છે, ‘એવો જવાબ સાંભળતા જ વીજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ હૃદય કંપી ગયું’. એ તો એક ગરીબ મોચી-તે પણ શહેરના માર્ગ ઉપર એક આમળીના વૃક્ષની ઝાયામાં જનાં જૂઠું-ચપલ સમારવાનો ધંધો કરે છે તેનો દોકરો છે. એ જાણ્યું હારે ફાટેલ થીંગડાવાળા ખમીસ મફી પહેરેલા એનામાં છુપાએલા મારા બાળ-બીજાના સ્વરૂપને મેં જોયું. મર્તમાનને ધડીભર જૂલો ગયો. આંખની પાંપણ બીની બની, શરીરમાંથી જાણે બધી જ શક્તિ હણાઈ ગઈ હોય તેમ ઢીસોઢળ બની ખુરસી પર બેસી ગયો. સમગ્ર જૂતકાળ સ્મૃતિપટ્ટ પર ધસી આવ્યો. ‘જાણુ વાસીદુ’ કરતી મારી વિધવા માં યાદ આવી. મેટ્રિકના ફોર્મ માટે બંગલો ગીરવે મૂકીને પૈસા લાવી હતી; શાળાના આચાર્ય તોફાની બીજાને શી રીતે મમતા બતાવી સંસ્કાર આપ્યા ને ‘સા...જા’ ખડા થયા ને પેસો બિચારા ગરીબ માંદા મોચીનો દી!

અંતિ બીજા કરનાં તો કટલીય કરુણાજનક હતી. તેને હું સમજ્યો? હું સાચે શિક્ષક શેનો? નર્સો દંભી! મારી

મને તિન્નકા આવ્યો. ઘટ પડ્યો ત્યારે નુ નિચાર તદ્દામાથી જાયો, નીચ સુખશાંતિ અનુભવતા વર્ગને છોડીને ધીમે પગને હુ બહાર ગયો !

વિવાદ ભર્યા અને ભારે હૈયે, ખીન્ને દિવસે એ જ વર્ગમાં હું ગયો. મોચીનો દીકરો-ખાલપો-તે દિવસે નહોતો આવ્યો પદ્માતાપ-હજી આછો થયો નહોતો. મારા દોષોને જૂની જનારા મારા પ્રેમાળ વિદ્યાર્થીઓ મારા દુઃખને સમજી તો નહિ શક્યા હોય પણ મારા વિવાદભર્યા ચહેરાનું દુઃખ ધાચી તેઓ પણ જોયેની અનુભવતા હતા. એટલે પૂછવા લાગ્યા :

એક વિદ્યાર્થી-સાહેબ, ગઈ કાલે તમને શુ થયું હતું ?

ખીન્ને વિદ્યાર્થી-ગઈ કાલે તમે દીલા કેમ થઈ ગયેલા ? સાહેબ, તમારી આંખમા આમુ કેમ આવ્યા હતા ?

શિક્ષક-મિત્રો, ગાણસ પોતાની જાતને જૂલી જાય અને દષ્ટિના જુદાં ધોરણે ખીજને માપે ત્યારે એ ખીજને અન્યાય કરી જોશે છે, જ્યારે અંતરતમ એને પ્રશ્ન પછે છે, ‘લાઈ, તારી જાતને જ તપાસ ને ? તું જ કેવો છે ? કેવો હતો ?’ ત્યારે બહારનાં પડળ ખૂલે છે, એને નવી દષ્ટિ લાગે છે. ખોટું ક્યાંનો એનો પરતાવો થાય છે.

વિદ્યાર્થી-પણ સાહેબ, તમે એવું તે શું કયું ? ખાલપો તો.....

શિક્ષક-ના, ખાલપો સારો જ છે. પરિસ્થિતિએ એને આવો બેદર-કાર બનાવ્યો, મેં એ જાણવાની કે સમજવાની કોશિશ પણ ન કરી, અને જ્યારે સમજ્યો, તો પહેલાં તો મેં એને અન્યાય કરી નાખ્યો હતો; વિના વાકે એને માર્યો, એના પિતા બટ સાધે, તે શું કમાતા હશે ? વળી, એ મ્રાંદ છે,

ધરમા કેવી પરિસ્થિતિ હશે, દવાદારનું શું કરતા હશે ?
આ સન્નેગેમા એ પુસ્તક ક્યાથી લાવે ?

વિદ્યાર્થી-પણ માહે ! એ તો ૫૧૧ પૃથુ નહોતો આપતો, જારી
બહાર જ જોવા કરતો હતો

શિક્ષક-ગરાબર છે પિતા માદા હોય, ધરની પરિસ્થિતિ આવી
હોય ત્યારે એનું સાગામા કે લણતરમા ચિત્ત શી રીતે
રહે ! એને ત્યારે એનું ધર, એના પિતા જ યાદ આવતા
હશે, હું પણ સાગામા આવડો જ લણતો ત્યારે ક્યા ધ્યાન
આપતો હતો ! કેટલા તોફાનો કરતો હતો ! લણવામા
સૌથી 'ઢ'

વિદ્યાર્થી-સાહેબ, તમે તોફાની !

બીજો-સાહેબ, તમે લણવામા 'ઢ' ? બોલી વાત.

શિક્ષક-હું જાણું જ છું કે મારા વર્તમાન ઉપરથી જૂનકાગમા હું
કેવો હતો એ વાત કહું તો તમે નહિ માનો, પણ હું
ખરેખર તોફાની-જાણું તોફાની બારકસ, અને લણવામા
તો વળી સાવ નકામો સૌનો અગખામણો

વિદ્યાર્થી-સાહેબ, અમને તમારી વાત કરોને ! પછી તમે ભણ્યા
શી રીતે ?

શિક્ષક-એક તેર-ચૌદ વર્ષનો છોકરો આઠમા ધોરણમા લણે, એનું
નામ ભીખુ

વિદ્યાર્થી-ભીખુ ?

શિક્ષક-હા, બીજુ, એ એક જોડૂતતો દીકરો, જે યાંગડાં મારેલી
 ખાખી ચડી, સફેદ ફાટલુ ખમીસ માથે સફેદ ટોપી પહેરી,
 પુસ્તકો ગમલમા મારી, લાઈન, ધો સાથે ટેલેલતો, તોફાનો
 કરતો, શાળામા જતો, શિક્ષકો એને તોફાની ગણીને મારતા,
 ન આવડે તો અનેક પ્રકારની શિક્ષા કરતા, લીખુ પથુ અમુક
 શિક્ષકના પોરિયડમા લાઈન ધો સાથે લાગી છૂટે, ઘેર એની
 ફરિયાદે જાય એટલે જા ચિદાય, બાપુજી મારે, લણવાનો
 એને ભારે કંટાળો, ગુજરાતીના વિષય સિવાય બધું જ
 અંગ્રેજીમા લણવાનું, ઇતિહાસ-ભૂગોળ અંગ્રેજીમાં લણ-
 વાનાં, ગણિતશાસ્ત્ર અંગ્રેજીમાં, એમાં એને કશી સમજ ન
 પડે એટલે લણવાનો ભારે કંટાળો, શિક્ષકો રાક્ષસ જેવા
 લાગે, પુસ્તકો દુસ્મન લાગે, જા-જાપુ વાચવાનું કહે તો
 લખતું જ (કોઈ નવલકથાનું) પુસ્તક લઈને વાંચવાનો
 ડોળ કરે, પિતા ઘરમાં હોય ત્યાં સુધી એમને પટાવવા
 હેતરવા પૂરતો વાંચવા જેસે, બપોરે આરામ કરતાં હોય
 ત્યારે આંખા પીપળી, કે લખોટા-લમરડા રમવા ચ.લ્યો
 જામ, ગાને તો જરામ ન બહે, એની સામું બોલે, ઘરમાં
 ક્યારેક ચોરીઓ કરે, ખીડીઓ પીએ, ખરાબ મિત્રોની સોબ-
 તને કારણે ગાળો બોલે, ફળિયાનાં લોકો પડોશનાં કાકા-કાકી
 એને રખડેલ કે તોફાની આખલો કહે, રોજ કોઈ ન તો
 કોઈની ફરિયાદ લઈ આવે. ક્યારેક માથું ફેડીને ઘેર આવે
 તો ક્યારેક પગમાં કાંટો વગાડી આવે. મા કડાપો કરે,
 રડે, મારે, પથુ બધું પથ્થર ઉપર પાણી. આખો દિવસ
 હઠણિયું બાધીને હુછીવોડાની જેમ રવડે, પરીક્ષામા નાપાસ
 થાય.

વિદ્યાર્થી-સાહેબ તમે નાપાસ પણ થયેલા !

શિક્ષક-દા ભાઈ, હું-એ પેલો બીખુ-નાપાસ પણ થયેલો. એક નદિ,
એ નદિ, ત્રણવાર. જાણુ કહેતાં બીખલો નાલાયક પાકયો.
મા કડાપો કરીને કહે, મૂઓ જન્મ્યો ના હોત તો સારું.

વિદ્યાર્થી—સાહેબ અમને એ બીખુની વાત કરો ને !

અને મેં મારા જાળપણની, જરીબીની, તોફાની રવણાવની,
પિતા ઠેવી ચિંતા કરી કરીને અવસાન પામ્યા, વિધવા માએ શી
રીતે દુઃખો વેડી ભણાવ્યો; એ જ બીખુ આજે શિક્ષક બન્યો ત્યારે
પેલા મોઘીના દીકરા ખાલખાને ન સમજી શક્યો ? તેને પસ્તાવો
વ્યક્ત કર્યો, શિક્ષક તરીકેની મારી નિર્જનતાનો એકરાર કર્યો. એ
બધી જ વાત વિદ્યાર્થીઓએ રસપૂર્વક સાંભળી, કેટલાકની આંખોમાં
આંસુ પણ આવ્યા હતાં, મારું તો રવેશ્વું રડતું હતું. અને એ રીતે
મારામાં અવ્યક્ત-છપા પડેલા જાળ બીખુની વાત કરવાની મને
પ્રેરણા મળી !

ગયો ચિતા ખડકવામાં આવી સળગતો કરસાડીનો સાવરણો લઈ શુકવણએ કહ્યું તેમ ચિતાની પ્રદક્ષિણા કરી પિંડ મૂક્યા, ને ચિતા આપુ તે પહેલા કાઝાએ કહ્યું, 'મરણ પોક મૂક' પણ મને ગઢવુ જ ન આવે કે ન કદા જોલાય પોક શી રીત મૂક ? એટલે દાકાએ પોક મૂકી 'એ-મારા-ભાઈ-રે !'

અગ્નિસસ્કાન્ધ કર્યો કે મે જણ મને હાથ પકડીને ઘેર લઈ આવી જાયુનો દાર દેહ લસ્મ કરીને આંગ્યો જાણી જૈરાઓએ ફરી રડવા માંડ્યું જાણે જે કલ્પાત કહ્યું છે, જે જાતી, દી છે, માર્યા પછાડ્યાં છે એ ચિત્ર આને પણ સ્મૃતિપટ ઉપર એવું કાચમી અક્ષિત થઈ ગયું છે કે તેનો વિચાર આવતા ધ્રુવજી આવે છે જા ને જો નથુવા ફીટ આ વાં, ને લાન્ક થઈ જમીન ઉપર પછાડાઈ જિંદગીને એ હવે સંગતી સમજતી હતી અને મરણને પૃકારતી હતી પણ 'મરણ એમ માગ્યું શાનું આવે ! ફૂટવા આવેલા જૈરાઓમાંથી કોઈ જોલ્યુ, પાર્વતી હવે બસકર 'જોકરાઓ સામું' તો જો, બચારા હેબનાઈ જશે'

કાકીએ મૂર્છા પામેની જાને માથે અને મો ઉપર પાણી છાંટ્યું, ઘોડીવારે જાને કળ વળી ને પછુ કત્તાન કરવા માડી 'હુ મોઈ કેમ ન મરી ગઈ ? મારે નથી જીવવું રે--મને લઈ જવરે--' મારા વિધવા જા ફોર્ આ વા હતા તેમણે ગુસ્સ થઈ કહ્યું 'આ શુ માંડ્યું છે ? મારા ઉપર શુ ઓછુ દુખ પડ્યું છે, દુખ ભોગવવાનું સર્જીત હશે તે મોત કદા માગે મળતું હશે ?' જે નાના દીકરા ને એક નાની દીકરીને હજી ઉછેરવાના હતા બે સના જાણમૂતરનું વાસોંદુ ને કાળી મજૂરી કરી કાઠકિની દયા ઉપર પોતે જીતી, જિંદગીના જોગ જીવનના ધગધગતા રણપ્રદેશમાં ઉઘાડા પગે અને મૂડન કરાવેલ માથે એને હજી ઉચકવાના હતા એટલે જા જીતી ગઈ !

ધરમાં કશું દુઃખદ નથી છે એવો મને ખ્યાલ જ નહોતો આવતો. બાપુજીના મૃત્યુ પછી ઘર શી રીતે ચાલશે એની એકમાત્ર વાત જ ચિંતા. ત્રણ બહેનો પરણીને સાસરે ગઈ હતી હું, નાનો ભાઈ અને નાની બહેન, ત્રણમાથી કોઈ જાને મદદગપ થાય એમ ન હતું.

બાપુજી સાથે ખેતી કરતા. ઘરમાં ગાય-મેંસ રાખતા તેનું દૂધ વેચતા. બાપુજીની ખેતી સંભાળે એવું મોટું, ઘરમાં કોઈ જ નહિ. વળી ખેતીની જમીન ઉપજતી નહિ. ડાંગર ને ચોકું-ધણું કડોળ પાકે, એવી જમીન તેમા બાપુ કાળી મજૂરી કરીને શેરડી ઉગાડના, ક્યારેક કેળ રોપતા, શાકભાજી કરતા, સારી એવી આંખાવાડી બનાવેલી પંખુ સોધારતને જમાનો એટલે ખેતરમાંથી ક્યાંયેક તો સાંધ લેવા નોટલા રોકડા રૂપિયા પણ ન મળે, ફેરી બે-ત્રણ આને સેંકડે, શાક થાય એની તો કશી જ કિંમત નહિ. શેરડીમાંથી ગોળ બનાવી આપું માટલું વવસાડ જમને વેચીએ ત્યારે દોઢ રૂપિયો મળે. શેરડીની ખેતીમાંથી મજૂરીના પૈસા ખર્ચ્યા હોય તો પણ ન મળે. વનતમહેનત તો નફામાં. ડાંગર દસ રૂપિયે હોય (૨૧ મણનો મોટો હારો) મળે? તે જમાનામાં ખેતી ખોટનો ધંધો તેમા ૧૮૩૦-૩૫ તો મંદીનો જમાનો. કોઈ વર્ષ સતત વરસાદ, કોઈ વર્ષ વરસાદ જ ન પડે, ક્યારેક તીક પડે તો ક્યારેક હિમ એમ કુદરતના કોપ પણ ઉપ.

જિતરે. એટલે મૃત્યુ પહેલાના પાચ વર્ષ જાપુજીએ ઘણી કંડોડી સ્થિતિમાં પસાર કરેલા. જા દોરનાં દૂધ-ધી વેચી બે પૈસા જચાવતી તે પણ જાપુજીની ખેતીના ખાડામાં દટાર્જ જતા. વળી મૃત્યુના બે વર્ષ અગાઉ જલેનના લગ્ન કરેલા તેમાં દેવુ પણ વધી ગયેલું. આમ જાપુજીના મૃત્યુને કારણે અમારી સ્થિતિ સાવ નિરાધાર. હું તેરચોદ વર્ષનો છતાં શું ખાશું? શી રીતે જીવશે એવી ચિંતા મને કદી નહોતી થતી.

જાપુજીના મૃત્યુના બીજા દિવસથી જ હું કિકેટ અને ગિલ્લીદંડા રમવામાં પડી ગયો હતો. માન બે ટંક જમણા પૂરતો જ ધરમાં રહું જા બીચારી રડી રડીને અડધી થઈ ગઈ હતી જન્મભાગે શી રીતે દંડાશે એની ચિંતા એને સતાવતી ખેતીની સાંચ બે વર્ષથી લગાઈ નહોતી તે માટે સરકારી નોટિસો મળ્યા કરતી, જતી આવવાની ખીક હતી. ઉધરાણીવાળાઓ તો ખીજે દિવસથી જ ઉંજરો ટોચના થઈ ગયેલા. ખેતરના હાળાઓ પણ અમારી ખેતી ખેડવાની ના પાડતા હતા. બીચારી જા કેને જવાબ આપે? એના જીવને જંપ નહોતો. અધૂરામાં પૂરું હું નફકરો બનીને રખડતો ફરતો હતો ન કશી ચિંતા, ન કશી જવાબદારી! લણવાનું તો રામતાડું નામ. જાને ચારે પાશુના સંતાપ. એ કેનું કેનું રહે? દીકરો નજીબોદિયો નીકળ્યો હતો જાપ પણ એની ચિંતામાં મૂક્યા નફકરને કશી અસર જ નહિ.

બે બેમ અને એક ગાય એ જાની મૂડી હતી તેમાં એક જ બેંસ દૂધણી હતી તેનું દૂધ વેચી જા ધર ચચાવતી જાવા જેટલું અનાજ તો હતું. પણ રોકડ કશું નહિ દૂધના પૈસા આવે તેમાં જેમતેમ ખેડાવું. સાત સાધે તો તેર તૂટે એવો ઘાટ હતો. હું એક દિવસ બપોરનો રમવા ચાલ્યો ગયો હતો. જાએ બેંસ માટે બજારમાંથી ગવાર લાવવાનું કહેલું પણ રમવાની ધૂનમાં જૂની ગયેલો. તે દિવસોમાં ઢોરોમાં રોગચાળો ચાલતો હતો જે બેંસ દૂધ દેતી હતી તેણે જા દૂધ દોહવા ગઈ ત્યારે દોહવા ન દીધું. ડેમે કરી

પાનો ન મકે. બા તો ક્યાંય સુધી આગળ ખેંચતી રહી, ચંદીના બે ટોપલા ખવડાવ્યા પછી બેંસ એકની બે ન થઈ, દૂધની લાયણીવાળાએ ઘેર આની આડીને પાછા જતા બેંસ આગળ ઠાક લાકડી લઇને જિભો રહે, તો ધાકના માર્યા બેંસ કદાચ જિભી રહે, કલાકેક પછી બા બીજીવાર દોહવા ગઈ, ત્યારે પછી કું ઘરમાં નહોતો એટલે પં-જ વર્ષનો નાનો લાઇ વિનોદ લાકડી લઇને બેંસ આગળ જિભો રહી, બા આંચળમાં હાથ ઘાલે કે બેંસ પગ જિંચા કરે, તે દિવસે બેંસે પાનો ન મક્યો તે ન જ મૂક્યો. આખરે બા કંટાળી, એણે બેંસને લાકડીએ લાકડીએ ટીપી નાખી ! પછી હૃદયમાં રડતી ખાલી બોધરણે એ ઘરમાં આવી ! એટલામાં કું આવ્યો પાનો શુસ્સો હવે હાથમાં ન રતો, મને જોતાં જ : ‘મૂઆ, અકકરમી, મારા પેટે ક્યાં પાક્યો ! મારા જીવના લેણી,’ ને એવા એવા આકંદો ને ડબ્-ડબ આંસુ પાડતી બાએ તે દિવસે મને લાકડીએ લાકડીએ ઝપેટી નાખ્યો. ગરડામાં મોટા મોટા સોળ પડ્યા હતા. મોઢું રડી રડીને લાલ થઈ ગયું હતું, પડોશનાં કાકી આવીને કહે, ‘પાર્વતી, આવો કાળ ચંદે તે સારું નહિ, છોકરાને કશુંક થઈ જશે તો ?’

‘મૂઓ, મરે તો એક સંતાપ તો આણે.’ ને બાને ફીટ આવ્યાં. ‘હાથપગ ખેંચાઇ ગયા, દાંત બંધાઈ ગયા, શરીર ટાકું થઈ ગયું. કાકીએ મુંઠ ધસી. નાની બહેને છંદીને કાંદો સુંધાડ્યો ડેટલીવારે કળ વળી, દાંત બંધાયેલા હતા તે છૂટા થતા જ બા બેલાન અવસ્થામાં જ રડી; મૂર્છા વળી ત્યારે, ‘હાય’ એમ નિસાસો નાંખતી બેઠી ! કું તો સૂતો હતો. બાએ બહેનને પૂછ્યું : ‘લીજુએ ખાધું ?’ કાકીએ પંપાળીને દેહાડ્યો, રસોડામાં લઇ જઈને દૂધ રોટલો ખવડાવ્યાં ને પછી મૂઢ ગયો. બહેણે કશું જ બન્યું ન હોય તેમ !

કુપુત્રો જાયેત કચિદપિ કુમાતા ન મવતિ ! સવારે બેઠ્યો ત્યારે બા મને પંપાળતી હતી !

જંગ-માંતી

“મા” શબ્દ ગોસંતાં જ હૃદયનો કેટલો ભાર હળવો થઈ જાય છે. એ શબ્દમાં કેટલું સામર્થ્ય લયું છે. સ્ત્રી માઈ પંથુ સ્વરૂપે ઉત્તમ છે પંથુ માનુષ્યે તો એ એક મહાન સંકિત છે, ઇશ્વરના પ્રેમ-સ્વરૂપનું દર્શન મામાં જ જોવાનું મળે. મા એટલે કલ્યાણમયી સંગળભૂતિ. એનાં ઉપકારોની યાદી ન થાય, તેનું કષ્ટ સાત જન્મે ન શીટે. એને તો માત્ર નમસ્કાર જ થટે, માતૃ દેવો મહા. મારી માને યાદ કરતાં હૃદયમાં અનેક સ્પંદનો જાગે છે. એને શી શી રીતે યાદ કરું ? સૌભાગ્યમાં પિતાની સહધર્મ્યારિણી, વૈધવ્યમાં જીવન સંભાલમાં એમૂંભતી, વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રપૌત્રનાં પરિવારમાં વીંટળાણાયેલી બનને માંતી ને માળા કેરવતી ?

ત્યારે એમના પહેલા પત્ની મે દીકરાઓ મકાને મરણ પામ્યા હતા એકની ઉંમર ચાર વર્ષની, બીજીની દોઢ, એટલે જાં અગાસા ધરમી આવી ત્યારથી કુટુંબની જવાબદારી આવી પડી છોકરાને ઉછેરવાના, ધર, ખેતર અને દોરના વેતરા કરવાના, એ આ નાની જાણકરી માટે જાન ઉપરાંતનું કામ ગણાય છેતા એક બે વર્ષમા તો એને 'સર્વ' હામતી અટોપ આવી મર્મ!

નાનપણમા જ આવડી મોટી જવાબદારી બાને માથે આવી પડી તે એને માટે એક સપથર્યા જ હતી, પાર્વતી નામ 'પર્ણ' એ ગીતે સાર્થક હતું બા ગૌરવર્ણી નીચા બાધાની નાજુક અને નુર્મી હતી તો પિતાજી રાજુ જેવા સ્વામ અને નવભાવે કોધી, રીઝતા વાર નહિ અને ગુસ્સે થાય ત્યારે ત્રીજું નેન ખૂન, એમના સ્વભાવને અનુકૂળ પર્તવામા જ બા જીવનનું સાર્થક માનતી

બાના સૌભાગ્યસ્વરૂપનું મારું દર્શન ધણુ ધૂધજી છે, ચૌદ વર્ષનો થયો ત્યાં તો બા વિધવા બની હતી અને પચાસની લગભગ પહોંચી હતી, માયાના વાળ સફેદ થયેલા, સે થો દિવસે દિવસે વધારે અછેળો થતો હતો અને વાળ જિતરી જિતરીને અ મોડી નાની બનતી જતી હતી કપાળ ઉપર અને ઉપર જણુ હતું તેના ઉપર આરસીમા નેચા વિના ઝારા કકુનો મોટો આદલો કરતી, બાનું પ્રૌઢ સૌભાગ્ય સ્વરૂપ જ મે જોયું છે સારે પાચ વર્ષ જીવેને બાપુ સાથે બેંસા દેહોતી, કયાગેક ચોમાસાના વરસતા વરસાદમા ખેતરે ચાર કામીને મોટા કારે ઉપાડીને જાગતી જાગતી ઘેર આવતી, કુધના દિસાબ માટે ધરના બારણા ઉપર ચાક વડે જુદા જુદા લીટા કરતી, 'અરેશી પડોશીને હાસ વહેંચતી, ગ્વાન કરીને દેવનો દાવો કરી પાલવ પાથરીને, નાકનીસગ્ગી કરી દેવની કૃપા ઇચ્છતી, રસોઇ કરી બાપુને જમાડતી, સાધુ મત્યાસીઓને જમાડતી, ભાસવતની સપ્તાહમ,

જાન-માતા

“મા” શબ્દ એસતાં જ હૃદયનો કેટલો ભાર હળવો થઈ જાય છે. એ શબ્દમાં કેટલું સામર્થ્ય લાયુ છે. સ્ત્રી કાઈ પંથ સ્વરૂપે ઉત્તમ છે. પંથ માન્ય છે તો એ એક મહાન શક્તિ છે, ઈશ્વરના પ્રેમ-સ્વરૂપે દર્શન મામાં જ લેવાનું મળે. મા એટલે કલ્યાણમયી મંગળમૂર્તિ. એનાં ઉપકારોની યાદી નં થાય, તેનું કળ સાત જન્મે ન ફીરે. એને તો માત્ર નમસ્કાર જ ધટે, માતૃ દેવો ભવ. મારી માને યાદ કરતાં હૃદયમાં અનેક સ્પંદનો જાગે છે. એને શી શી રીતે યાદ કરું? સૌભાગ્યમાં પિતાની સહધર્મ્યારિણી, વૈધવ્યમાં છંવન સંભામમાં અમૃમંતી, વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રપૌત્રના પરિવારમાં વીંટળાલાયેલી ભજનો ગાતી ને માળા ફેરવતી?

મારી માતાનું નામ પાર્વતી, ધણી વાર એ જિંદગીને વાગોળતાં વાગોળતાં અમને વાતો કરતી; ઉત્તર ગુજરાતના સાદરા તાલુકોના એડાપડા ગામમાં એનો જન્મ થયેલો. પિતાની સ્થિતિ અત્યંત મરીજ, મંદિરના પૂજારી એટલે એ ટંક ખાવાનું મળી રહેતું. નવ વર્ષની ઉંમરે તો એ પરણીને ધરમપુરમાં આવી હતી. નિશાળમાં કે ઘેર એને અશ્વર્યાન મળેલું નહિ, છતાં કુટુંબના સંસ્કારે એને અધ્યાત્મિક જ્ઞાન ધણું, નવ વર્ષની જાળંડી એને કાચું પાકું રાંધતાં આવડે થોડું ધણું ધરકામ આવડે. જાણી ઉંમર વીસેક વર્ષની હશે

ત્યારે એમનાં પહેલાં પંતની જે દીકરાઓ મકીને મરણ પામ્યાં હતાં. એકની હિંમર ચીર વર્ષની, બીજીની દોંદ, એટલે જા અંગારા ઘેરમાં આવી ત્યારથી કુટુંબની જવાબદારી આવી પડી. છોકરાંને ઉછેરવાનાં, ધર, ખેતર અને દોરનાં પેતરાં કરવાનાં, એ આ નાની જાળકી માટે બેગલ ઉપરીતલુ કામ ગણાય છેતાં એક એ વર્ષમાં તો એને સર્વ કામની અટાપ આવી ગઈ.

નાનપણમાં જ આવડી મોટી જવાબદારી જાને માથે આવી પડી તે એને માટે એક સંપથેયા જ હતી, 'સાર્વતી' નામ પુણ્ય એ શ્રીતે સાર્થક હતું. જા ગૌરવણી નીચા બાંધાંની નાંજુક અંતે નુંમણી હતી. તો પિતાજી સજી જેવા ક્યામ અને સ્વભાવે કોધી, રીઝતી વાર નહિ અને ચુસ્તે થાય ત્યારે ત્રીજું નેત્ર ખૂલે, એમના સ્વભાવને અનુકૂળ પૂર્તવામાં જ જા છપનલુ સાર્થક સાનની.

જાનાં સૌભાગ્યસ્વરૂપનું મારું દર્શન ધણું ધૂંધણું છે, ચોંદ વર્ષનો થયો ત્યાં તો જા વિધવા બની હતી અને પચાસની લગભગ પહોંચી હતી, મામાના વાળ સફેદ થયેલા, સેંચો દિવસે દિવસે વધારે મહેળો થતો હતો. અને વાળ જિતરી જિતરીને અંબોડી નાની બનતી જતી હતી. કપાળ ઉપર અને ઉપર જતું હતું તેના ઉપર આરસીમાં જોયા વિમા કારા કંકુતો મોત્રિ ચાંદેલો કરતી, બાતુ પ્રોદ. સૌભાગ્ય સ્વરૂપ જ એ જોયું છે. સતરે પાંચ વર્ષે જિડીને પાપુ સાથે બેસો દેહોતી, ક્યારેક ચોમાસાના વરસતા વરસાદમાં ખેતરે ચાર કામીને મોટા કારો ઉપાડીને છોંજતી છોંજતી ઘેર આવતો, કંધના દિસાંબે મોટે ઘરના બારણા ઉપર ચાક વડે જુદા જુદા લીટા કરતી, અંડેશી પડેશીને છશ વહેંચતી, રનાં કરીને દેવને દીવો કરી પાલવ પાથરીને, નાકનીસરણી કરી દેવની કૃપા ધ્રુજતી, રસોઈ કરી બાપુને જમાડતી, સાધુ સંન્યાસીઓને જમાડતી, સાગવતની સપ્તાહમાં

ખોળામાં ફેરી, શીંગ કે ઝોપારી લખને પોથીની પ્રદક્ષિણા કરતી, બાની સ્મૃતિ આજે પણ નજરસમક્ષ ખડી થાય છે.

પરંતુ માતૃત્વના પૃથ્વી સ્વરૂપનો સાચો પરિચય તો મને બાના વૈધવ્યમાં જ થયો. એનું સમગ્ર અસ્તિત્વ હવે એનાં બાળકો જ હતાં, વૈધવ્યે રહ્યા સહ્યા વાળ પણ છીનવી લીધા હતા મૂંડન કરાવેલાં માથે, કાળો સાડસો કપાળ ઢંકાય એ રીતે ઝોડીને ફરતી બાનો અહેરો કાળાંવાદળમાં ઘેરાયેલા ચંદ્રની જેમ ઝાંખો ઝાંખો, વિપાદમિત્ર હાસ્ય કરતો; માત્ર સંતાનોને કારણે, જિંદગીને ધસડતો અનેક પ્રવૃત્તિમાં અનેક સ્વરૂપે મેં નિહાળ્યો છે. છતાં પ્રત્યેક ક્ષણે માતૃત્વથી ભર્યો ભર્યો !

બાપુના અવસાન પછી ત્રણ ગાનાં સંતાનોની જવાબદારી, ઉપરાંત દોર અને ખેતીવાડીની સંભાળ રાખવાની, ત્રણ બહેનો પરણેથી તેમનાં પ્રસંગો સાચાવવાનાં, સમાજના વટવ્યવહારમાં રહેવાનું; એ બધું શકડ મૂટી વિના બા માટે એ ઠાપડારૂપ જ હતું. છતાં એકલે હાથે એ બધા મોરચે ઝૂમતી, માત્ર એક જ આશાએ, કાલ જીતીને દીકરાઓ મોટા થશે ને જિંદગીમાં નિરાંતના દિવસો આવશે !

ગમે તે ઋતુ હોય, બા પાંચ વાગતાં તો જીઠી જતી, પહેલાં ઠાંઠમાં જમને દોરની ખખર કાઢી આવે, તેમને ઘાસ નાંખે, પાણી પાય. પછી દાંતણું કરી ગાય-બેંસ દોહતી, ક્યારેક વહેલી જીઠીને પાંચશેર દળણું દળી કાઢતી, મોટા સારવણો લઈ વાસીકું કરતી ઠાંઠમાંથી જાણનાં તમારાં ભરી ભરીને વાડાની ખુદની જગ્યામાં જાણું થાપતી, લાયણીવાળાને દૂધ ભરી આપતી, હાથ કર્યા પછી માખણના પિંડને ગોળીમાંથી સફાઈ પૂર્વક ઉતારતી, ઘી ની તાવણી કરતી કર્મનિષ્ઠ બા, તો નાણીને દેવની પૂજા કરતી, માળા ફેરવતી,

લજનો ગાતી, અને મઝધારે ડાલતી સંસારનૈવાને હેમખેમ પાર ઉતારવા લગવાનની લકિત કરતી જાનું લકિતનિષ્ઠ સ્વરૂપ પણ. મેં જોયું છે. જાણુમાટીના ગારાને પાણી નાંખી નાંખીને પગે છુંદતી, મરસ મગની ખીજ્યંદ જેવી ઓકરીઓ પાડી ઘરમાં લોપતી, કદીક અનાજ છડતી, કદીક તુવર-ચણુને ઘંટીમાં લરડીને દાળ પાડતી, કદીક લાકડાં, જાણું અને ધાસને માળિયામાં સીંચતી, ચોમાસા પછી ધરના તૂટેલા ઓટલાને ફરી બનાવતી, કામડાંની લોંતોને લોપતી, વાડાની તૂટેલી વાડને ઝાંખરા-ઠાંટા ઉંચકી લાવીને સુધારતી, ચોમાસામાં લોંળતી ઘરમાં ચૂતા નળિયાને જાપરે ચઢી સમારતી, કુવેથી પાણીનું ચકચકતું એકું માથે અદ્દર મૂકી, બીજું કૂખે મૂકીને ઝડપથી આવતી, કપડાં ધોતી, ગાય, બેંસ, વાછરડાંને નવડાવતી, માંદા પડે તેની માવજત કરતી, નગરશેઠને ત્યાંથી પાલવમાં ઢાંકીને સીધાની ધાળી લાવતી, રસોઈ બનાવી અમને ત્રણ લાઈ-બહેનને જમાડી શાળામાં મોકલતી, ગાય કુતરાંને ચોમાસ નાંખતી, મંદિરના બાગમાંથી દેવપૂજા માટે દગર, ગુલાબ, કરેણ અને પારિજાતકનાં ફૂલોને ખોળામાં લાદને આવતી, મોટી બહેનનાં નાના બચૂડાને મીઠા સ્વરે હાલરડાં ગાઈને હોંચોળતી, કછોટા વાળીને એ પાટલે બેસી, પગ લાંબા કરી, તે વચ્ચે બચૂડાને સૂવાડી, તેવ ચોળીને, ગંજે હર, નર્મદે હર, કહેતી હોશે હોંશે લોટાઓ ભરી ભરી નવડાવતી, ચોમાસાની મેઘથી રાતે નાનાભાઈને સોડમાં થાળડી થાળડીને મુવાડતાં લજનો ગાતી, બાને આજે પણ હું જૂથો નથી.

ચાતુર્માસમાં એક ટાણું કરતી, પ્રતો અને ઉપવાસો કરતી લાગવદ સપ્તાહમાં બેસતી, જુદા જુદા તહેવારો બિજવતી, નાની બહેન અને ફળિયાની કુંવારકાઓને સોળ સોમવારની વાતો, પોતાની આગવી કૌલીમાં કહેતી, સતે ફળિયું બેશું કરીને રામાયણ-મહા-ભારતની, સાધુસંતોની અનેક વાતો કરતી, અને સવારે વહેલી બીડી નરસિંહના પ્રભાતિયાં ગાતી જા પણ હું જૂથો નથી.

ક્યારેક લીલાં લાકડા સળગે નહિ ત્યારે ફૂંકણી વડે ચૂસો ફૂંકતી, ધૂમાડાથી રાતી આંખો અને રાખથી જવાયેલા મોં વાળી કંટાળેથી, બેંસ દોઢવા ન દે-પાનો ન મૂકે, વાનગીવાળાઓ ઉંઘરા ટોચના જાખ રહ્યા હોય ત્યારે ઘરમાથી કે .મા, અને કોઢમાથી ઘરમા કૂદાંની જેમ રઘવાઈ બતી ફરતી, કંટાળોને આસુ સારતી, સંધ્યા-ટાણે તુલસી ક્યારે ઘીનો દીવો પગટાવતી, ફાનમના ગોળાને રાખ વડે જાળવીને સાફ કરી, ફાનસમાં ધામતેન પૂરી અંધારા ઘરમાં દુપ્રકાશ પાથરતી, આંખા ફાનસ કે કોડિયાના પ્રકાશમાં લોટને ભોટા પિંડો સર્જી હાથ વડે ગોળ મળ્લનો રોટલો ઘડી તાવડીમાં નાંખતી:

દીકરીને સર્જ ગયા રે જમાઈ દીકરા ગયા રે પરદેશ
બળી બળી રે ઘડપણની ટેવ, ઘડપણ કેણે મોકલ્યું.

એમ ગાતી, નિરાધાર સ્થિતિને રડતી, કરણ સ્વરેટપજ કરતી બા, તો કદી જીવનથી હારીને ઘરનાં એકાંત ખૂણામાં પાતવ વડે આંસુ લૂછતી બાને મેં છૂપી છૂપી રીતે નિહાળીને દુઃખ અનુભવ્યું છે. ફળિયામાં કોઈ ખીમાર પડ્યું, કોઈકની સુવાવડ આવી કે મધરાતે કોઈને કશી મદદની જરૂર પડી તો ઊડીને અટ દોડી જતી પાર્વતીબાને પણ મેં જોઈ છે, અને આ બધાં દુઃખોને જીવનના બળ જળતા બપોરે, ધીકતા રણપ્રદેશમાં કશા પણ સહારા વિના, કદીક પૈસા વિના કદીક અનાજ વિના, કપરા દિવસો સામે એકલે હાથે શી રીતે અમૂમી, શી શી વિપતો વેદી, પેટેપાટા બાંધી ‘બીખુ’ દીકરાને શી રીતે ઉછેર્યો, શી શી બાધાઓ રાખી, ‘પગલીનો પાડનાર’ માંગ્યો, તેની વાતો આજે મારી બા, એનાં પૌત્રપૌત્રોએનાં નિશાળ સમૂદાય આગળ-જૂલકાળનાં ખટમીમાં પ્રમંગેને વાગોળતી બેડી હોય ત્યારે આંસુ ટપકી પડે છે, અને એ રીતે મારી બામાં જન્મ-માતા । વત્સલરમણું દુઃ દર્શન કરું છું.

૪. સ. ૧૯૨૦ને ૩૧મી ઓગસ્ટ-શ્રાવણવદ જીજ્ઞાસે દિવસે મારે જન્મ ધરમપુરમાં થયો હતો. બા, બાપુજીનાં બીજાવારનાં પત્ની હતાં. આગલાં પત્નીનાં બે દીકરાઓ જુવાનીમાં મરી ગયા હતા. એક ભાઈ ૫૬૨ વર્ષનો પ્લેગમાં મરી ગયો હતો. બીજો ભાઈ નવી બેંસને સ્વારના પાણી પાવા માટે ગામ હવાડે દોરી જતો હતો. બેંસના ગળે બાધેલા દોરડાનો એક છેડો પોતાના હાથે વીંટાળ્યો હતો. હવાડેથી પાણી પાછને એ બેંસ ઘર તરફ લાવતો હશે ત્યાં દો'કની મોટર ત્યાંથી અવાજ સાથે પસાર થતી હતી. ગામડાંની બેંસ મોટર જોઈને એકાએક ભડકીને નાડી. ભાઈ એની પાછળ ધસડાયો. હાથનું દોરડું ગળામાં ભરાયું હતું ને બેંસ પાછળ ભાઈ ઘીસલાની જોમ ધસડાતો લોહીનુહાથ થયો હતો. બેંસ વધુ ને વધુ જોરથી દોડતી હતી. કશોક અવાજ થતાં બા બાપુજી એની પાછળ દોડ્યાં. સામેથી આવતા એનણે માથુંસે બેંસને ધેરી. બાપુ આંખા ને જોયું તો ભાઈનું મૃત્યુ !

જિંદગીમાં બાપુજીને આ બીજો અસહ્ય ઘા લાગ્યો. એમણે ચા પીવાનો ભારે શોખ પણ તે દિવસથી ચા છોડી. બાએ દીકરને પેટના છાતરથી અધિક ઉછેર્યો હતા. તેનાં દુઃખનો પાર નહોતો. એણે ગળપણ, ઘી-દૂધ છોડ્યાં, વર્ષો સુધી અમારા કુટુંબમાંથી આનંદ ચાલ્યો ગયો. બાને પેટે પાંચ દીકરીઓ જ હતી. બાપુજીને

મોઝે વધ્યો હતો એ પાંચ વર્ષ મા દીકરા મદદરૂપ થશે એ રહીસહી આશા પણ નષ્ટ થઈ. બાપુ લાગી પડ્યા.

દીકરો જન્મે એ આશાએ બાએ કઠક બધાએ રાખી, અનેક જમ કરાખ્યા. સાધુ સંન્યાસીને જમાડ્યા. મોટો રાખ્યા ને છ પહેનો પછી મારો જન્મ થયો. ઘરમાં પહેલ-વહેની ખુશાવી આવી. બાપુ-જીએ ગામમાં સાકર વહેંચી મંદિરમાં બેટ ધરી. બ્રાહ્મણો જમાડ્યા. બાએ લગવાનની બીખ માંગીને છોકરો માગ્યો હતો. જન્મ થતાં રાખ મૂકેલી ટાપવીમાં મને મૂકવામાં આવ્યો. સ્વારૂપિયો આપી બાએ દાયણ પાસે મને બીખ માંગીને લીધો. એટલે ‘બીખુ’ નામ પાડ્યું. પાંચ વર્ષ સુધી બીખના કપડા પહેરાવી મને ઉછેર્યો. ‘આવ્યા છો તો અમર થમને રહો’ એવા બાએ હાલરડાં ગાળાં.

ત્રણેક વર્ષનો હોઠશ ત્યારે મોટી પહેનના લગ્ન લેવાયાં. લગ્ન માટે અમારું કુટુંબ અમારા મૂળ વતન, ખેડા જિલ્લાના ધોડાસર ગામે ગયું. ઘરમાં અને બાપુજીના જીવનમાં પહેલવહેતો જ આનંદ પ્રસંગ હતો. ત્યારે તો બાપુજીની સ્થિતિ ઘણી સારી. શાંતિમાં પણ સારી પ્રતિષ્ઠા. બાપુજીએ સારો ખર્ચ કરી ધામધૂમથી લગ્ન કર્યાં. મોટો વરો કર્યો અને શાંતિમાં વાહ વાહ બોલાવી. મારા મોટા કાકા ધોડાસરમાં જ રહી યજમાનશ્રુતિ કરતાં. તેમણે જ લગ્નની બધી જવાબદારી ઉપાડી હતી. બાપુજી માન પૈસા ખર્ચે. સારાનરસા પ્રસંગે સગેવહાણે જવું, કર વહેવાર, બધું એ જ સાચવતા. બાપુજી તો શાંતિથી ઘણે દૂર. એટલે પહેન માટે મુરતિયો પણ મોટા-કાકા એ જ શોધ્યો. બાપુને એમના ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ. મોટાકાકાને પણ બાપુ પ્રત્યે અપાર પ્રેમ. બાપુ સ્વભાવે બેળા અને વધુ પડતા ઉદાર, પ્રતિષ્ઠાનો વધુ પડતો મોહ પણ સગાસંબંધીઓ પ્રેમથી લગ્નમાં આવ્યા હતાં. સૌને અમારે ત્યાં લગ્ન માણવાનો, આનંદ. એક ગામથી ગાડામાં જન આવ્યા. બાપુએ જનને ચાર દિવસ

રાખીને ને ચાર દિવસ ચોર્ચાસી કરી, સૌની સારી રીતે સરસરા કરી જમાડ્યા. સુરત જિલ્લામાં રહેલા એટલે માતિના જમણુવારમાં પણ જાપુએ જુદી જુદી વાનગી, ને ફરસાણુ જનારી માતિમાં 'વાહ વાહ બોલાવી.' ગામમાં જાણે ઉત્સવનું વાતાવરણ જન્મ્યું હતું. મોડા-જાંધા જાનૈયા અને માતિજનો એક બીજાને મોઢે જાપુછના વખાણુ કરતા હતા: 'ન્યાતમાં આવું તો કામએ કયું' નથી, જોઈ-ભામએ તો કમાલ કરી' જાપુ, જા, સૌના આનંદનો પાર નહોતો, ચોથે દિવસે જાન વદા થઈ!

ત્યાં હું શીતળામાં સપડાયો. બર ઉનાળો હતો. આખા ગામમાં અને આસપાસ શીતળાનો વાવર ચાલતો હતો. મને મોટા જાપજી નીકળ્યા હતા. આખા શરીરે મોટા મોટા ફાલ્લા ઊઠ્યા હતા. એમાં ડોક્ટર વૈદની દવા ન કરાય. જાંધા આખડી આવે. ઘરમાં લીમડાનો ધૂમાડો થાય, લીમડાનાં તોરણો જાંધાય, લીમડાની ડાળીને પંખો નાંખાય અડાયાની રાખ શરીરે ચોપડાય. ત્રીજે દિવસે તો હું બેભાન જાન્યો શરીર તાવથી તપતું હતું. આંખે, મોઢે અને આખા શરીરે બધે જ ફાલ્લા ઊઠ્યા હતા. મોઢું કે આંખ ઉઘાડવાં મુશ્કેલ હતાં. પથારીમાં હું આમથી તેમ તરફડતો હતો. જા, 'જમ્મા જાપજી, જમ્મા જાપજી' કરતી જોળા પાથરી નાક લીસોટા કરી જાળિયાદેવને કાકલૂદીથી-આજ વપૂર્વક આજીજી કમ્તી હતી. ઘરમાં સૌના હોશકોશ ઊડી ગયા હતા. આનંદ શોકમાં પલટાઈ ગયો. જાન વદા કરી પણ ઘરમાં કાઈ એ અનન્ય કોળિયો મોઢે અડાડ્યો નહોતો. જયવાની આશા કામને જણાતી નહોતી, અને કદાચ જયું તો કામને કાઈ ખોડ અંગે રહી જાય. જાપુજી જૂથામાં ઉદાસ બેસ હતા. ભરદરિયે વહાણુ ફૂંચે એવી એમની ગિયતિ હતી. મોટા કાકા, 'દીકરા સીધુ, બેટા શુ થાય છે?' એમ લગી લગીને પછતા હતા, 'જાપજી સારું કરી દેશે હો.' એમ કરી લીમડાનો પંખો નાંખતા હતા. મોટા કાકા

અંગામાતાના પરમસક્ત હતા એમણે બાધા લીધી. ‘મારી માવડી, લાજ રાખજે મારી મા. તેં આપ્યો છે તો તું જ જવાવજે મારી અંગાલવાની, તારો હવન કરીશ, છત્રીશ ત્યાં યુધી નવરાતમા તારે ગરબો માડીશ, તારે જોળે એની બાજરી ઉતરાવીશ, પછી જ માથે પાઘડી મૂકીશ ને ખાટ-ઘીને અડીશ, અને પછી તો કાકા મૃત્યુંજયનો જપ કરવા બેસી ગયા. હું પયારીમાં ચીમળાયેલાં ફૂલની જેમ પડ્યો હતો, ને આમથી તેમ તરફડિયાં મારતો હતો, મેંએ ફીણ આવતાં હતાં ! રાત્રે બે વાગ્યા સુધી આખું ફળિયું જગતું બેઠું હતું. સવાર લાગ્યે જ નેઈશ સૌએ આશા ગુમાવી-દીધી હતી. ધડી-બેધડીને સવાલ હતો.’

સવારે ચારેક વાગ્યા હશે ને હું બોલ્યો : ‘પા...ણી.’ ને મોટા કાકા જપમાંથી જાગ્યા. ‘મારો ભીખ્યો બોલ્યો ! મારી માવડી. મારી મા, તેં મારી લાજ રાખી.’ ગાએ ઘીનો દીવો કર્યો, નાક લીસોટી તાણી આંસુભરી આંખે ધ્રુવરનો આભાર માન્યો. અઠવાડિયામાં બાપજી શમી ગયા. હું સાંજે થયો. બા મોદામાં જૂનું ખાસકું મૂકી, માથે બળતી સગડી લઈ, બાધા ઉતારવા ગામ લાગેળે આવેલા બળિયાદેવને મંદિરે ગઈ. ત્યાં ઠાપડું ને ધાણીચણા વહેંચ્યાં. એનો વાંઝિયાબાનો દીકરો છત્રી ગયો હતો !

પાંચેક વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી અનેક માંદગીના હુમલા મારા ઉપર થયેલા. પાંચ બહેનો વચ્ચે એકનો એક લાઈ એટલે બહુ લાડકો. મારી બધી જ હો પૂરી થતી. ગળપણ ઉપર મને બહુ પ્રીતિ એટલે બા દરરોજ સવારે શીરો કરી આપે. બાપુ ખેતરેથી આવે પછી બા કે બહેન મને તૈયાર કરી આપે એટલે ભગવાનજી મિઠાઈવાળાની દુકાને બાપુ મને બિંચાડીને લઈ જાય. અને એક પેડા ને ગાંઠિયાનું પડીકું અપાવે. સવાર સાજ દૂધના કોરા મળે. માખણ ઘી પણ સારા પ્રમાણમાં મળે. પણ બાબકેને દૂધ-ઘી વધારે ખવડાવવાથી હુટપુટ બને છે એ વાત ખોટી. માંડું સરીર એકવકું બાંધી તદ્દન નળજો એટલે જે કાંઈ આવતું તે બાને પૂછવું: 'છોકરાને ખવડાવતી નથી કે શું?' અને બોળી, દીકરાયેથી બા, જેમ જેમ લાડપાનથી વધારે ખવડાવે તેમ તેમ હું વધારે નળજો પડતો જાઉં. અતિશય દૂધ-ઘીનાં પ્રમાણને કારણે મને પચતું નહિ. દિવસમાં ત્રણચાર વાર ઝાડ થાય. બા કહેતી, 'ખાય છે એટલું બહાર કાઢી નાંખે છે, પછી સરીર શે'નું લે!' મારા કરતાં અમારા ખેતરનાં હાળીનાં છોકરાં લૂખ્ખો નાગલીનો રોટલો ખાય છતાં હુટપુટ હતાં !

રોજ સવારે જા મને તેવ જોણીને નવડાવે પછી દૂધ આપે. દૂધનો મને અલાવો એસી ગયેયો તે પીવાની ના પાડું એટલે જા દૂધમાં થોડી ચા રેડી આપે. દૂધનો રંગ જરા રતાશ પડતો થાય પછી જ હું પીઉં. એ અરસામાં ધરમપુર ગામમાં એક જાડું જ વિદ્વાન સાધુ આવેલા. એમનું નામ વિનાયક મહારાજ. અમારા ધર પાસે આવેલા રાધાકૃષ્ણ મંદિરના જોગાનમાં રોજ રાત્રે કથા કરે. જા-જાપુછ બધાં કથા સાંભળવા જાય. વિનાયક જીવા લોકોને સદાચાર ધર્મ શીખવે. અસન ન રાખવા, ચા પીતી જાડું ખરાગ છે; શરીરને નુકસાન કરે નાના છોકરાંએ તો કદી ચાને અડધુ ન જોઈએ. આંતરડા નળજા પડે મોટપણમાં મૂત્રાશય ખરાળ જાને. દાંત વહેલા પડી જાય, એ તો પૈસા ખચી ને ઝેર પીવા જેવી મૂર્ખાઈ કહેવાય. એ ઉપદેશ એમણે એટલાં સરસ શૈલીમાં અને દૃષ્ટાંતો આપી કહેલો કે મારા ઉપર એની ખૂબ અસર પડી. મારા જેવા અને મારાં કરતાં મોટાઓ ઉપર પણ એની ખૂબ અસર થયેલી.

ધણીએ એમની પાસે ચા ન પીવાની પ્રતિજ્ઞાનો સંકલ્પ કર્યો ને મેં પણ ચા ન પીવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી એનું સારું પરિણામ એ આંખુ' કે જ્યારે હું કોલેજમાં ભણવા માટે વડોદરા ગયો ત્યારે મારા જેવા યુવાન મિત્રો હોટલમાં અવારનવાર ચા પીવા જતા. હોટલમાં જઈ ખરાળ કહેવાય, અસંસ્કારી લોકો જ હોટલમાં જાય એવા મારો ખ્યાલ. એટલે ખીજા છોકરાઓને હંમેશા પૈસાની તંગી પડતી, મા-જાપ પાસે વધારે પૈસા મંગાવે, કોઈ પાસે ઉઝીના લે, જ્યારે હું એ કુટુંબમાંથી જઈયો. ખીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન જ્યારે ખાડનું રેશન આંખુ ત્યારે એ ટેવને કારણે અમારે કદી કાળાં-મજરની ખાંડ લાવવાનો વારો ન આવ્યો એથી ભિલકું કોઈને તંગીહોય તો અમે અમારી ખાંડ તેમને આપી દેતા.

વિનાયક જીવાની કથા સાંભળ્યા પછી મને સાધુસંતોનો રંગ લાગ્યો હતો. ગામમાં કોઈ સાધુસંન્યાસી આવે કે હું તેમની પાસે

દેડી જતો, ધર્મની ને પ્રદેશ પ્રદેશની વાતો માંલજવાની મને મળતી, કપીર તુલસીદાસનાં લગ્નનો સાલજવા મળનાં. હું તેમની સેવા કરતો. ઘેરથી તેમને માટે સોટો લરીને દૂધ લઈ જતો. બાપુ પણ ધણીવાર માધુસંન્યાસીને ઘેર જમવા ગોલાવના, ત્યાં તેઓ બાપુ આગળ મંત્ર વળાણ કરતા : 'લઢકા ઘડા સંસ્કારી હૈ !' શ્રાવણ મામમાં મંદિરમાં લાગવત સપ્તાહ જેસતી ત્યાં હું રોજ જતો. લાગવત પોથીની-ગધાંની જેમ-એકસો આઠ વાર પ્રદક્ષિણા કરતો.

સાધુસંન્યાસીના સમાગમથી મને ઘણા લાભો થયા છે. જીવનનું અમૂલ્ય સાધુ તેમની પાસે જ મેળવ્યું છે. હિંદુધર્મ વિશેનું, આપણાં શાસ્ત્રો વિશેનું મારું જે કંઈ ધૂંધળું ગાન છે તે એ ગધાંની સંગીતનું જ પરિણામ. એમની પાસેથી જ મને ગાવાનો અને સંગીતનો શોખ જાગ્યો. મોઢેરાંઓની લજનમંડળી જેસતી ત્યાં મને પણ એકાદ લજન ગાવાનું મળ્યું. હું હોંશે હોંશે, સુંદર અવાજે ગાતો. ઠાંઈ ત્રીસ મારો જરડો થાળડીને કહેતા, 'સરસ કંઈ છે' હું મનમાં ને મનમાં ખુશ થતો. અનેક લજનો નાનપણમાં જ મને કંઈકેય હતાં. તે ગાતો ત્યારે બા-બાપુજી બહુ રાજ થતાં

માધુસંન્યાસીના સંગથી મને બીજો પણ ફાયદો થયો. રવચ્છતા, આરોગ્ય, વ્યાયામ વગેરેનું મહત્ત્વ એમની પાસે જ શીખ્યો. એક સાધુએ જ મને મૂર્ધનમસ્કાર અને યોગનાં કેટલાંક હજવા આસનો શીખવેનાં, સાત વર્ષની ઉંમરથી તો હું રોજ મૂર્ધનમસ્કાર અને શીર્ષાસન કરતો જે હજી પણ ચાલુ છે. એના અનેક ફાયદા અ.જે પણ હું અનુભવું છું. શરીર સુદૃઢ અને નીરોગી રહું છે. મનોબળ પણ મજબૂત બન્યું છે. બા ઘરમાં નાણા પછી પૂજા કરવા જેસતી તેની સાથે હું પણ પૂજા કરવા જેસતો. શનિવારે બાપુજી સાથે હનુમાનજીએ તેલ ચઢાવવા જતો. સોમવારે સંકરને

અભિષેક કરવા જતો જતોઈ દીધા પછી મંદિરના પૂજારીએ મને ત્રિકાળ સંધ્યા શીખવી હતી તે નિયમિત કરતો. ગાયત્રીના જપ કરતો, પ્રાણ્યામ કરતો, કપાળે, શરીરે લગ્ન લગાવી, જાણે ધ્યાનરથ શાંભરી મુદ્રામાં આસન જમાવતો:

શત્તં જીવેમ શરદઃ શત્તમ્ ।

શ્રુણુવામ શરદઃ શત્તમ્ ॥ નો વેદમંત્ર ધ્રુવદ્વા દેડે લાલકારતો.

અમારા ફળિયામાં સુરજઠાકી નામે એક ઘરડાં અને વિધવા માછ રહેતાં, તેમને રામાયણ-મહાભારત આખાં મોડે. રાત્રે મંદિરના ઓટલે જમી પરવારીને ફળિયાનું સ્ત્રી જુદાં એકઠું ચાપ એટલે મરજઠાકીનો વાણીપ્રવાહ વહે. રામાયણ મહાભારતની કથા કરવાની એમની રીતી એટલી સુંદર કે જે ત્રણ કલાક સુધી એ કથા પ્રવાહમાં સૌને જકડી રાખતાં. હું પણ જા સાથે દરરોજ મંદિરને ઓટલે જતો ને ધ્યાનથી રસપૂર્વક બધી વાતો સાંભળતો. રામાયણ મહાભારત મેં સુરજઠાકી પાસે જ સાંભળેલા. એ વિધેતું જાન પણ સુરજઠાકી પાસે સાંભળેલું એટલું જ મર્યાદિત. છતાં આને ચાવીસ વર્ષ ઉપર કહેલી વાત અને વર્ણવેલા પ્રમંજો, મને આને પણ બરોબર યાદ છે.

[૭]

વિદ્યારંભે ગુરુઃ શ્રેષ્ઠઃ

છડું વર્ષ પૂરું થયું. સાતમું બેડું એટલે સાતું મુહૂર્ત જોઈ શુક્રવારે મને નિશાળમાં મૂકવામાં આવ્યો. તે દિવસે મને ત્રણ કપડાં પહેરાવવામાં આવ્યાં. બહેને કપાળમાં કુંડનો ચાલ્યો કર્યો. બા-બાપુજીને પણે લાગ્યો. મંદિરમાં જઈ ભગવાનને પણે લાગ્યો. મંદિરના પૂજારી માગ પ્રથમ શુભ દત્તા. એમણે મને બારખડી અને દક્ષિણ શિખવાડ્યો હતો. તેમને પણે લાગ્યો, ને સોના આશીર્વાદ લઈ ગાળામાં ગાળપોથીના વર્ગમાં નામ દાખલ કરવામાં આવ્યું. એ વર્ગના છોકરાઓને બાપુજીએ સાકર વહેંચી નારિયેળ અને રૂપિયો વર્ગ શિક્ષકને આપ્યો.

શરૂઆતનાં ચાર વર્ષ હું ભણવામાં થયો હોશિયાર. હંમેશા પહેલો ખીન્ને નંબર રાખતો બા-બાપુજીને સ્તોત્ર થતો. જોડીકાકાએ કુંડળા જોઈ કહ્યું, ‘છોકરાનો શુભ બહુ બળવાન છે એટલે વિદ્યારથાન થયું સાતું ગણાય.’ બહેન કહેતી, ‘મારો ભાઈ મામલતદાર થશે, મોટો ગવર્નર થશે.’

ખીજા ધોરણમાં હું પહેલે નંબરે પાસ થયો હતો. તે વર્ષે ધરમ-પુરમાં મુંબઈના ગવર્નર સર વિલ્સન આવ્યા. દરેક વર્ગમાં પ્રથમ આવનારને એમના હાથે ઈનામમાં પુરતકો વહેંચાયાં મને પણ

ઈનામ મળ્યું તે જવાનામાં લાગુવાનો જોલો આટલો જ્યો નહિ. ગણિત અને ભાષા સિવાય બીજા વિષયો નહિ. પલાખા મને મોઢે આવડતા એટલે મુખગણિતની પરીક્ષા લેવાની ત્યાગે હું સડમડાટ જવાળા આપતો. સરસ રીતે પાઠનુ વાચન કરતો કદ સારો એટલે શુંદર હલકે લેખનદ્ધ કવિતા ગાતો. અદિયા સુધી આંક મોઢે હતા એટલે શિક્ષકના મારા ઉપર ચાર હાથ રહેતા.

શાળામાથી પાંચ વર્ગે છટતો. જ્યા પછી મદિરમાં ગીતા પાઠશાળા ચાલતી એમાં જતો. દરેક વર્ગની ઉંમરે તો ગીતાના ૧૧, ૧૨, ૧૫ મા અધ્યાયો મને મોઢે આવડના. ભર્તૃહરિ શતકના નીતિશતકનાં ધણાં સુભાષિતો મને આવડતા. જલેન બધાં આગળ ગર્વભેર કહેતી, ‘મારા ભાઈને તો આખી ગીતા મોઢે છે !’

માગસર સુદ બીજા એ ધરમપુરમાં પર્વનો દિવસ. ધરપુરના મહારાજા વિજયદેવજીની સાલગીરી બહુ ધામધૂમથી જળવાય. વહેલી સવારથી દરબારમાં મોઢાડિયાં વાગે. મહારાજાને જોટલાં વર્ષ થયાં હોય તેટલી તોપો ફૂટે. આખા ગામમાં તોરણો અને ધજા બધાંય. રસ્તાઓ પાણીથી ડુંટાય. સવારે દરબાર ભરાય. મુખ્ય સુરત, વસસાડથી, મહારાજાના મિત્રો, વ્યપારીઓ વગેરે અભિનંદન આપવા આવે. રાજપુરોહિતો આશીર્વાચનો ગાય. બાગેટો, સૂર્યવંશી ધર્મરક્ષક ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલક મહારાજાની પ્રશન્તિ ગાય. અમે ગીતાપાઠશાળાના ચૂટેલા પાંચ છોકરાઓ ગુરુએ શીખવેલા શ્લોકો

લલકારીએ. એકવાર ભર્તૃહરિ શતકનો શ્લોક મેં લલકાર્યો :

દાક્ષિણ્યં સ્વજને, વયા પરિજને, શાઠ્યં સદા દુર્જને ।
પ્રીતિઃ સાધુજને નયો નૃપજને વિદ્વજનેષ્વાર્જવમ્
શૌર્યં શત્રુજને સમા ગુરુજને નારી જને ધૃષ્ટતા ।
યે ચૈવ પુરુષા કલાસુ કુશલાઃ સેષ્ઠેવ લોકે સ્થિતિઃ ॥

મહારાજ અને સૌ ખુશ થયા. બાપુજીના લાઈબ્રેરી બાપુજી આગળ મારા વખાણ કરતા, ‘છોકરાએ શું સુંદર શ્લોક ગાયો, મહારાજ આજે ખુશખુશ થઈ ગયા!’ બા-બાપુજીના આનંદનો પાર રહેતો નહિ. બા રાત્રે મીઠો હાથ ફેરવી બજનો ગાતી :

“મારી ફુંડી સ્વીકારો મહારાજ રે, સામળા ગિરધારી.”

[૮]

રવાશ્રયની તાલીમ

સવારે પાંચ વાગતાં તો અમારા ઘરમા સૌ જાગી જતાં હતા. વાગે તે પહેલાં બાપુજી કે બા મને ઉઠાડતા બા-બાપુજી બેસી દોહવા જતાં, મોટી બહેનો ઘર આગળ વાળે, દૂધથી પાણી બરી લાવે, દળવાનું હોય તે દળે, પાણી ગરમ કરે તે સૂર્યોદય થતાં પહેલાં તો ધનુનું ઘણું કામ પતી જતું. બા-બાપુજી હાથવલોણું કરે ત્યારે હું પણ ક્યારેક નેતરું ઝાંખી રહેતો. જેમવા લાગું પણ, બા બાપુજી જેવું સરળતાથી જે ચતાં ન આવડે, ક્યારેક રહેતો વાંઘા-ચૂંકા થઈ જાય, તો ગોળીમા અચડાય, રહેતો શી રીતે જેમવો ને સ્થિર રાખવો તે બા શીખવે. હાથ થઈ જાય એટલે બા સરળતાથી સરસ જાગનું સફેદ માખણુ ઉતારે. માખણુનો ખાગ્સો મળનો પિંડો બા મારા હાથમાં મૂકે ને હું ખુશ થતો ત્યાં અથવા શેઠલા ઉપર મૂકીને બાઈ;

ખેતી અને દોર એટલે કામમાંથી કદી પરવાર જ ન મળે. સવારથી સાજા મુઠ્ઠી અનેક પ્રકૃતિ સતત ચાલ્યા જ કરે. પણ ન કોઈને થાક કે ન કોઈને કંટાળો ચા પીને જાપુછ ખેતરે પહોંચે. બાપુ દળાવું, ખાડવું, ચાર કાપવી, હાથ્યાં ચાપવા, દોરની ચંદી તૈયાર કરવી, દૂધની લાયણીવાળાને દૂધ ભરી આપવું, હાથ આપવી, રસોઈ કરવી. એવાં અનંત કામોમાંથી ક્યારેય પરવારતી ન હોય. જહેનો એને મદદ કરે હું પણ બેંસને ઘાસ નીરવું, દોર છોડી હવાડે પાણી પીવા લઈ જવાં, કોઈને ત્યાં દૂધ આપવા જવું, જહેનોને ફેવેથી પાણી ખેંચી આપવું, એવાં ઘણાં નાનાં નાનાં કામ હોંશે હોંશે કરતો. પાણી ભરવા જઈ ત્યારે જહેન ફવાના કંડા ફંદાળાં પાણીના ઘડાઓ ભરી ભરીને મને નવડાવે.

જાપુછએ મારા માટે એક નાનકડી દાતરડી કરાવી આપી હતી તે લઈ હું બા સાથે અમારા ખેતરે જતો. બા-જાપુછ સાથે બેસીને હું પણ દોર સારું શેઢેલું ઘાસ કાપતો. દાતરડી કેમ પકડવી, ઘાસ કેમ કાપવું, પૂજાની કલ્કી કરવી બધું જાપુ શીખવતા. બા, મારી કાપેલી, ચારની નાનકડી ભાગી જાધી દેતી. એને માથે મૂકાને બા-જાપુછ સાથે હું ઘેર આવતો. એ કામમાં મને જહુ મજા આવતી. લીલી-લીલી ચાર હું નાનાં વાહરડા કે બેંસનાં નાનાં પાડિયાને નીરતો, ક્યારેક તો પાસે બેસીને ખવડાવતો ત્યારે પાડવું કે વાહરડું મારા હાથ પગ ચાટવું મારા પ્રત્યે વહાલ બતાવવા તેની નાનકડી શિંગડી વડે ચળ કરતું તે મને જહુ ગમતું.

ઓમાસામાં તો બા-જાપુછને જરા કુગસદ નહિ. ઉનાળા પહેલાં ખેતર આદર કરીને, ખાતર નાંખીને તૈયાર કરી મૂક્યાં હોય. સવારે ઘર પાસેના ઉકરડામાંથી ખાતર ખોદીને ગાડામાં ભરી રાખ્યું હોય. જાપુ જગદ જોડી આપે એટલે હું ગાડું હાંપીને ખેતરમાં લઈ જતો, મજૂરો ખાતર ખાલવી આપે, જળદો છોડી આપે, તેને શેઢે ચરાવવ,

મર્મ જાણું. ક્યારેક કાથીની જનાવેલી કાચળી વડે બળદનો ખરેખર
કરું. બળદ જોઈ કોઈ કરી મને ખરેખર કરવા દે. જનવરને
તમે પ્રેમ આપો તો એ કદી મારે નહિ. વરમાદ આવતાં વાવણી
પછી રોપણી શરૂ થાય મજૂરો ઉપર દેખરેખ રાખવાની હોય એટલે
ખા-ખાપુજી ખેતરમાં જ હોય. હું અને જહોન ખાવાનું લખને બપોરે
ખેતરે જઈએ. વરસતા વરસાદમાં ને કાદવના ક્યારામાં મજૂરો
હારખંધ ધરું રોપે. વરમાદથી બચવા માટે ગૂંગણું (સૂપડા જવા
આકારનું વાંસનું જનાવેલું, માથે જોડવાનું સાધન) ઝોઢે, ક્યારેક
હું નાનું ગૂંગણું ઝોઢી રોપવા મંડી જતો. વરસતા વરસાદમાં
ધૂંટણ સમાથા પગ ખૂંપે એવા કાદવમાં કામ કરવાની મને બહુ
મજા આવતી મજૂરો મને કેમ રોપણુ તે શીખવે. ખોટું કરું તો
હસે, ક્યારેક કાપણીની ઝાતુમાં ડાંગર પણ કાપવા જતો. એકવાર
કાપણી કરતાં મારું આગળું પણ કપાઈ ગયેલું. પુષ્કળ લોહી નીક-
ળેલું. એક મજૂર ધાખાજરિયું લાવ્યો ને લગાવ્યું. લોહી બંધ
થયું. ખાપુજીએ જાણ્યું ત્યારે ખીજવાયા, કાપણી કરતાં ડાંગર
મારીએ તો એલું જ થાય ! મજૂરો અને ખાપુ તો સડસડાટ કાપણી
કરે, વાતો કરતા જન્ય ને કાપતા જન્ય મજૂરજો હોય તે તેમની
રાનીપરજ કામના ગીતો ગાતી કાપે. બધું જ કામ આનંદથી થાય,
ન થાક લાગે ન કંટાળો આવે. કુદરતમાં ખુલ્લા આકાશ નીચે કામ
કરવાની મજા કેટલો જોર હોય છે. આ યંત્રસુજમાં મગીનો સાથે
કામ કરતાં મન અને શરીર બંને થાકી જાય છે ને જિંદગી ટૂંકી
જતી જાય છે. ખુલ્લાં ખેતરમાં કામ કરનારને કદી રોગ થતો
નથી. ખુલ્લી હવા કેદસામાં નરો પ્રાણવાયુ જ પૂરે છે ત્યારે નાન-
પણમાં એક કવિતા હું શીખેલો; વર્ણન કરતાં કવિ લખે છે :

‘ખેડુ લોકો શરીર લીંબવી ખેતરે કામ કરતાં.
જેને થાયે શરદા-ગરમી થોડી રે અન્ય કરતાં.’

શરદઋતુમાં ખેતગે પાકથી હર્યાલર્યા, મંદગંદ હવામાં લલે-
રિયાં લેતાં; ખેડૂતોના શ્રમના પરિણામરૂપે રમ્ય અને મનોહર લાગતા.
ડાંગરની ફસલ તૈયાર થાય એટલે કાપણી શરૂ થાય. સોનેરી રંગના
ડાંગરના સોદામથા પૂળાઓ ખળામાં ઠલવાય. પૂળા લાકડાના માંચડા
ઉપર જૂડીને, ડાંગર છૂટી પાડી, તેને મૂપડાથી એક માણસ બેપણે
અને ખીજા બે જણાઓ સાડલા કે જાડી ચાદરને પકડી રાખે તેને
વચ્ચે પકડીને પવન નાંખતાં સપડાંમાંથી પડતી ડાંગરમાં રહી ગયેલા
કચરાને ઉડાડે. અને એ રીતે ડાંગરના મોટા મોટા ઢગલાઓ ખડ-
કાય, છૂટી પાડેલી ડાંગરના પૂળાઓનાં ગોળ કુંડવા બનાવવામાં આવે.

ડાંગરના કામમાંથી પરવાર્યા પછી શેરડી પીલવા માટે કાશુની
તૈયારીઓ શરૂ થાય. ગોળ બનાવવા મોટી ચૂલ જોદાય, મોટા કંકાઓ
આવે. શેરડીઓ કપાય તેને સાફ કરી પીલવા યોગ્ય કુંડા પડાય,
તે કાશુના યજ્ઞ આગળ તેના ગંજે ખડકાય. બળબે બળદોની
બે જોડ કાલે જોડી રેંટની જેમ ગોળ ગોળ ફરે એટલે કાશુ ચક્કી
ચાલે, શેરડી પીલાય તે રસ કુંડીમાં બેગે થાય. કુંડી ભરાય કે
રસને ગાળીને કંઢામાં નાંખી ઉકાળે, ગોળ પકવનાર અનુભવી જોઈએ.
તાવણી કાચી ન રહે કે વધારે કડક ન થાય તેની બહુ કાળજી રાખવી પડે
નહિ તો ગોળની બહી બગડે, લાકડાનાં બે સપાટિયાં વડે ઉકળતા
રસમાંથી છારી કાઢી નાંખવામાં આવે. ગોળ તૈયાર થાય પછી એને
ખીજા પેણામાં રેડી ઠંડો પાડી ગોળના માટલામાં રેડવામાં આવે,
આ બધી ક્રિયાઓ બેવાની કોઈ ઓર જ માળ હોય છે. કાશુ ચાલે
ત્યારે નિશાળ સિવાયના સમયમાં હું ખેતરે જ રહેતો. ક્યારેક કાશુના
બળદો ચલાવવા, શેરડી લાવી કાશુમાં મૂકવી, છારી કાઢવી, એવાં
પરચૂરણ કામે હોંશે હોંશે કરતો. બાપુજી એમના મિત્રો તથા સર-

બાપુના પરમમિત્ર રામુકાકા તો સવાર-સાંજ જેતરે જ હોય. સુદઃ અદ્ભુત શરીર. રસના પંદર પ્યાલા તો એ રમતવાતમાં પી જાય. ખાવાના પણ જળરા શોષીન. એક વાર શરતમાં દશ શેર દૂધની તાંગડી એક શ્વાસે ગટગટાવી ગયેલા ! બાપુને એમના વિના જરા ન ચાલે. દરરોજ સાથે જ ચા પીવાની. વાર તહેવારે સાથે જ જમવાનું, સાથે જ બહારગામ જવાનું. એમને પણ જેની હતી, તે મોટાભાઈ કરતા એટલે એમને આત્રી ચિંતા નહિ બાપુ અને રામુકાકાની મૈત્રી ધરમપુરમાં આદર્શમૈત્રી ગણાય. બાપુના મૃત્યુ પછી, વર્ષ પછી એ જ તિથિએ રામુકાકાનું અવસાન થયું અને રમશાનમાં એ જ જગ્યાએ બાળવામાં આવ્યા એ પણ એક યોગાનુયોગ જ ને !

બા મને બહુ ગમતી. એનાં બોળામાં સ્પષ્ટ જવું, એની પાસે બેસીને નવી નવી વાતો સાંભળવી. એના સાડલાના પાલવમાં લપાઈ જવું, એની સુંદર ગોરી ડાઠમાં હાથ વીંટાળી વહાલ કરવું મને ગમતું. હું બાને ધરદામમાં પણ ઘણી મદદ કરતો. એ અનાજ છડતી હોય કે પાપડ માટે પીકું ખાડે, ત્યારે બોલો રહી સંભોળું પકડી એને ખાંડવામાં મદદ કરતો, હાથ તાણવા લાગતો, પાણી ભરી આપતો, ક્યારેક હાથમાં પણ ચાપવા લાગતો તો ક્યારેક વાસીકું પણ વાળતો. મારા જવડા ફળિયાનાં બીજ છોકરાંઓ મશ્કરીમાં, ‘છોકરી છે,’ એવું કહેતાં. મિત્રો બાવસો કહેતા. પણ મા-બાપનું કામ કરવામાં શરમ શેની ? છોકરા ચીડવે તેની બાને રડતો રડતો ક્યારેક ફરિયાદ પણ કરતો, એટલે એ કહેતી, ‘એને કહેતાં, ધરનાં કામમાં બાદશાહ શુભામ.’ ટોર હોડી હવાડે પાણી પીવડાવવા લાઇ જવાં, તેને ગોવાળે મૂકી આવવાં, સવાર-સાંજ ઘાસ નીરવું, વાહરડાં કે પાડિયાંને નવડાવવાં, વાડીમાંથી કાઢ આવે તે માથે ટોપડો મૂકી ગામમાં વેચવા જવું, સાંજે ટોરને બાંધવા, નેહતી વગુ બજારમાંથી કાવવી. આવાં અનેક કામ હું કરતો, એમાં કયાંયે લુલમ કે ફંટાળો

નહિ જિતદુ એ કરવામા મગ્ન માણુતો ઘરકામ માટે મગ્ન રાખાતો તે જમાનામા રિવાજ નહિ ગ્રીમતો કે દિવાન સાહે । તવાને ત્યા જ મગ્નૂર હોય, બાળા આપુ ગામ સ્વાશ્રવા

ચોમાસુ આવે અને વાવણી કરવા, બી મૂટે તો બાપુ મને ગામડે કોઈ ખેડૂતને ત્યા બી લાવવા મોઝને મથુ ડાગરને । કોથળો મુકીને ૧ ત્રણ માનલ બચકી જવો એ તો રમત વાત ક્યારેક ડોક દુ ખે પથુ વેર આપુ તો બાપુ કહે 'શાળાશ દીકરા' ને બધો થાક જિતરી જાય મારા આનદનો પાર ન રહે વરસતો વરસાદ હોય, કડકડતી ઢાડી હોય કે ઉનાળાનો બગબગતો બપોર હોય, ખેડૂતને તો બધી જ નસુઓ સરખી એની અસર પથુ ન થાય ગેમના ઊકરાઓને પથુ કોઈ નસુપ્રકોપ ન નડે

જ્યારે આજે તો ઊકરુ જરા તાપમા મહાર નીકળે તો લુ લાગજે, શિયાળામા શરદી લાગી જશે એ બીકે મા કેટલાયે ગરમ કપડા બાગકને વીંટાળશે, વરસાદમા તો એ ઊકરાને મહાર જ નીકળવા શેની દે ? નવી સંસ્કૃતિ આપણને કુદરતવી દૂર લઈ જાય છે શરીરમા એ કારણે પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ રહી નથી શરીરને આજે અસખ્ય રોગોલુ મ્યુઝિયમ-પ્રદર્શનરૂપ બનાવી દીધુ છે ડોકલેશના બીલ ચૂકની ચૂકની વધારે ને વધારે રોગોને ઘસવા દધએ છીએ આજે તો જ્યા જુઓ ત્યા હાડપિજર જેવા માનવપ્રેતો ફરતા હોય તેવા બાળકો, મો પર નૂર કે ન ખુમારી ।

પ્રકૃતિની સાથે નસુ-નસુનો આનંદ લૂટવામા આપણી સૌદર્ય અને કલાપ્રત્યે ૧ અભિરુચિ કેળવાય છે. એટલે જ નહિ, રોગો સામે પ્રતિભાર કરવા ૧ શક્તિ વધે છે ખુદના ખેનરોની ખુદની ચોખ્ખી હવા ફેફસામા નર્યા આહ્લાદ લાગે છે મન પકુ ન બને છે અને કોઈ વાદ કે ધર્મનો રોગ લાગતો નથી જનકેશર ૧ એને કહી

ફરિયાદ કરવી પડતી નથી. પરંતુ અજો તો હવા જ બદલાય ગઈ છે. શારીરિક શ્રમ અનૃત્ય મળ્યાવ છે પંચી શરીર રોગનું ઘર ન બને તો બીજું શું થાય? બ્લેડપ્રેશર વધે, વાયુપ્રક્રોધ થાય, મન પણ સહેડું બની જાય તેમાં શી નનાઈ? મનને ક્યાંય સતોષ નહિ, ક્યાંય જંપ નહિ, આનંદ તો કાયમનો વિદાય! ત્યારે પણ રોગ નહોતા થતાં એવું નહિ; છતાં પ્રમાણ બહુ ઓછું, ડોક્ટરને ત્યાં જવાની આજના જેમ ફેશન નહોતી, ઘરવૈદ્ય સૌ જાણે, 'તળિયત સારી નથી.' એમ આજના જેવો ગર્વનો વિષય નહોતો આજે તો બધાં જ માંદલા-ગનનાં અને શરીરનાં ।

[૯]

દિન બન્યો

સોત વર્ષ પરાં થયાં. મારી ત્રીજી બહેનનાં લગ્ન લેવાયાં. સાથે માથે મને જનોઈ પણ ફેલું એમ પિતાજીએ નક્કી કર્યું. અમારું આખું કુટુંબ, બાપુના પરમ્ભિત્ર રામકાકા વગેરે, ધરમપુરથી ધોડાસર જવા તીકળ્યાં. ધરમપુરથી નજીકનું રેલ્વે સ્ટેશન વલમાડ અઢાર માઈલ દૂર. તે જમાનામાં હજી મોટરો શરૂ થઈ નહોતી. બાપુજીએ ત્રણ ગાડાં જોડાવ્યાં ને જમીને રાત્રે નીકળ્યાં. રાતો બહુ સારો નહિ. ચીલા રસ્તે જવાનું હતું. ગાડાંમાં પેટીપટ્ટારા, અધાણાંપાપડનાં ડબ્બાઓ એટલે સંક્રાયાધને એસવાનું હતું છતાં મને સ્તામાં બહુ મજા પડી. ઉનાચાની ચાંદની રાત; તારાઓ મળતાં તો ક્યાંક વાતો કરતાં કે ગીતો ગાતાં, તો વચ્ચે વચ્ચે ઝોકું ખાતાં સવારે વલસાડ ક્યારે આપ્યું તે બજાર ન પડી,

સમજણો થયા પછી પહેલીવાર રેલ્વે-સ્ટેશન જોવાનું મન્યું. ગાલગાડી, પેસેન્જરગાડી અને છક છક એન્જિન મારી બાલમ્પ્રિટમાં નવો આનંદ ઉમેરતાં. ગાડીઓના ડગ્ગાઓ દૃ ગળુતો. લારગાડીમાં બેંસ, ઘેટાં-બકરાં ભરાય ભરાયને મુંબજ જતાં, બા દહેરી, 'એ તો બધાં કસાર્ધ ખાનામાં જાય છે. મોઠાને દોર વેચતાં શરમ નથી આવતી? પૈસા ખાતર સગા પેટને વેચે; એવું લોક જાની ગયું છે,' કતલખાનામાં ખાટપી દોરને શી રીતે કાપતો હશે? એ કેવી ખૂમો પાડતું? કેવી જીલ બહાર નીકળી જતી હશે? માંસ કેવી રીતે કદાવું હશે; લોહી નીગળતું માંસ કેવી રીતે ખાઈ શકાય? એવી એવી અનેક કદ્દપનાઓ મારા બાલમનમાંથી પસાર થતી. સવારે વલસાડમાં બાપુને ખરીદી કરવાની હતી, એટલે સાંજની લોકલમાં અમે મહેમદાવાદ જવા ઉપડ્યાં. રાતની મુસાફરી છતાં નવાં નવાં સ્ટેશનો જોવાની. 'આ ગરમ, સુરતની તાજી ધારી, ભર્યની સુતરફેણી, વડોદરાનો સોલાપુરી ચેવડો, આણંદના ગોટા.' એમ સ્ટેશને સ્ટેશને ચિત્ર-વિચિત્ર અવાજો માંભળવાની ને કૌતુકભરી રીતે જોવાની મઝા આવતી. હું ક્યારેક જાંઘી પથ્થુ જતો. નર્મદાનદીનો પુલ આગ્યો એટલે બાએ મને ઉઠાડ્યો. બાએ નદીમાં નારિયેળ અને પૈસો નાંખ્યો ને રેવામાને પ્રણામ કર્યા, મારી પાસે પૈસો ન'ખાવ્યો ને હાથ જોડાવ્યા.

નાનપણમાં જોયેલો એ નર્મદાનો માધલ જેટલો લાંબો પુલ એના ઉપર અતિધીમી ગતિએ ચાલતી ગાડી. નર્મદાનો વિશાળપટ અને તેના કુલવધૂ જેવો જળજરમાન ધીરજાંબીર પ્રવાહ, પ્રવાહમાં સદો ફફડાવતાં નાના-મોટાં વહાણો તેના દીવાઓ, કિનારે પાઘડીપને વસેલું ભર્ય, એ બધું આજે પણ મારા બાલ્યકાળની નવમ સ્મૃતિનાં ખજાના જેવા આકર્ષક રહ્યાં છે.

રાત્રે દસેક વાગે ભર્ય સ્ટેશને પહોંચ્યાં હોદ્દા અમારા રાજા-માનો પીજળીનો દીવો જગડી ગયો હતો. ગાડી જપડી ત્યાં ટિફિટ

માસ્તર ટિકિટ તપાસવા આવ્યા, પોલિસ અને ટિકિટ માસ્તરને જોઈ મને તે વખતે બહુ બીક લાગતી. જાએ પોસ્ટવીમાં બાંધીને ટિકિટો ક્યાંક મૂકી હશે ટિકિટ મજે જ નહિ. બા-બાપુએ ટિકિટની શોધ-ખોળ કરી મૂકી ટિકિટ માસ્તર ઉતાવળ કરે, મનમાં વહેમપણું ખરો કે વિના ટિકિટ મુસાફરી કરનારાઓ હશે. રામુકકાએ દિવામળી સળગાવી પાટિયાં નીચે કદાચ પડી ગઈ હોય ત્યાં તપાસ કરી. આખો ડબ્બો ફેંફાસ્યો. ટિકિટ ન મજે બધાંના જીવ ઊંચાનીચા થઈ ગયાં. બાપુજી ગુસ્સે થઈને જાને વઢવા લાગ્યા. બાની અકળામણીને પાર નહિ, ટિકિટ માસ્તર બમણા પૈમાનો દંડ ભરી દેવાની ધમકી આપે, બા રડતી જાય ને ટિકિટ ખોળતી જાય આ બધું જોઈને હું પણ રડવા લાગ્યો. મોટી બહેને તમ ચો મારી દીધો એટલે વધારે રડવા માંડ્યો. 'વલસાડથી આઠ ટિકિટ લીધી છે, વળી સામાન મૂકતાં ને ડબ્બામાં ચઢતાં ક્યાંક ગુમ થઈ ગઈ' 'બા, એમ આજીજી કરતી ટિકિટ માસ્તરને કહેતી હતી. ટિકિટ માસ્તર દંડ સાથે ટિકિટ ફરી બનાવતા હતા, ત્યાં વડોદરા સ્ટેશન આવ્યું. ટિકિટ મળી, સાડલાના એક છેડે ટિકિટ બાંધી, તે છેડો જાએ કેડે બોલ્યો હતો. સૌનાં જીવમાં જીવ આવ્યો !

સવારે ત્રણેક વાગે મેહમદાવાદ સ્ટેશન આવ્યું. જાતે જ સામાન જો ચકીને સ્ટેશન બહાર મૂકવાનો હતો. જાએ હિંદુની બનારી જે ટ્રંક માથે મૂકીને પોસ્ટવું બગલમાં માર્યું જાપુ, બહેન અને સૌએ એક અથવા બીજી વસ્તુ ઉપાડી, મેં પણ એક ડબ્બો લઈ ચક્યો.

મોટાકાકા થોડાસરથી બે ગાડા લઈને સ્ટેશને લેવા આવ્યા હતા સુરત જિલ્લાના ગાડા અને બળદ કરતા ચરોતરનાં ગાડાબળદમાં બહુ ફેર ગાડાં સાંકડાં, લાંબા ને પૂંડાં જાડા, ઘાટ વિનાનાં બળદો બહુ મોટા ને અલગસત

સામાન મુકી ગાડાંમાં ગેદાં ને મળસૂકે જ થોડાસર જવા નીકળી પડ્યા જે ખેતમે વચ્ચે નેજમા ચમને રતો જનો હતો જાને જાણુ ઘોરની જિંચી જિંચી વાડ. જ વાગતા તો અજવાળુ થયું તમાકુ વરિયાળીના તો કનાક ઘડિના હરિવાળા ખેતમે સવાગના મદમદ પવનમાં ડોલતાં હતા, ને મીડો પવન શરીરમાં ઉત્માહને એને તાઝગી બરતો હતો. રાયણુના આડ ઉપર રાયણુ પાકી હતી. તે જોતાં હું અને જાહેન ગાડામાંથી જિતરીએ. રાયણુ, ચણીખેર, ક્યારેક લીલી વરિયાળી લઇને પાછા દોડતાં ગાડામાં જેસી જઈએ ચરોતરના રસ્તાઓ મુરત જિલ્લા કરતા જતા. સફેદ દડમાં દોડતા પથ ન શાવે, પગ ઘૂંટી સુધી દડમાં પેસી જાય. દૂર દૂરથી હોલાના ક્યાંકથી કોયલનાં, મોરના ટહુકા સંભળાતા, રસ્તે ચિત્રવિચિત્ર પોપાક પહેરેલી ખારિયાં કોમની સ્ત્રીઓ મળતી, માથે મોટું સફેદ શણિયુ વોંટાળેલ, ખભે નાતું ધારિયું મૂકીને મોટી મોટી મુછે વાળા ખારિયા ને ધારાળા કોમના માથુમે મળ્યા. એમને જોઇને જ બીરુ મનમાં ખીક લાગતી. કોઇક ઝાળખીનું મોટાકાકાને પૂછતું : કુણુ આયું સે, ગોર ?' ત્યારે મુરતી જોલીથી તદન બિન્ન એવી ચરોતરી જોલી સાંભળતાં ક્યાંક અજાણી કોમમાં આવી પડ્યો હોઈ એવું લાગતું.

અડધે ગયા હોઝણું એટલે જા મને કહે, હવે વાત્રક નદી આવશે હું તો આખો તાણી તાણીને જોયા જ કરું, ઘડી ઘડી જાને પૂછું નદી ક્યારે આવશે ? જાલસૂર્જના કિરણોમાં સફેદ રેતી હીરાની જેમ ચમકતી હતી ને વાત્રકના નાનાં પટમાં રવચ્છ પાણી, સૂર્જના કિરણોમાં ચમકતાં, શાંત વહેતાં હતાં. કિનારે સારસ બેલડીઓ અને ખીજાં અનેક પશુ-પંખીઓવાળો કિનારો જોતાં હૃદયમાં અપૂર્વ આનંદ થયો નદીનાં લાકામાં તરજૂય અને શકકરેટીઓની સરસ મગનની વાડીઓ હતી. અમે સૌ ગાડાંમાંથી જિતર્યા, વાત્રકમાં રત્નાન કપું, જા.પુ ને કાકા કિનારે સામ સામે છેડે જિલા રહી ભીનાં ધોતિવા

સૂકવવા લાગ્યા. આડેક વાગ્યા હશે, સૌ પરવાર્યાં એટલે શિરામથુ કરવા બેઠાં. બાએ મુખત્રી અને ઢેબરાં સાથે મેથિયા અથાણું સૌને આપ્યાં ને હોશે હોંશે મૌએ ખાધું. મોટાકાકા પાસેની વાડીમાંથી બે-ચાર ટેટીઓ ખરીદી લાગ્યા ને મીઠી અમૃત જેવી ટેટી સૌએ ખાધી. રામુકાકાએ મ તેમનો એડકાર ખાધો !

[૧૦]

ધોડાસરમાં

ધોડાસરના અમારા બાપદાદાઓના જૂના માટીનાં ઘરો પાસે ગાડાં બેઠાં રહ્યાં; આખું કૃષિયુગ બેગું થઈ ગયું, ‘જેઠા ભૈ, આયા કે ? પારવતી હાગી છે ને ? ચમ જૂન ગણી, લીખા ભૈ કે ? એહો કેવા મોટા ય થઈ જ્યા !’ એવા પ્રેમ અને ઉબાલાર્યાં ચરોતરી વાણીના સહેકા સંભળતાં હું અને નાની બહેન હસતાં તો અમરી, ઐ પોયરા, કાં ચાચસો,’ એવી દુરતી બોલી સાંભળી ત્યાંનાં સૌ હસતાં !

બીજે દિવસથી બા મોટાકાકા કોઈ મૌ કામે લાગી ગયાં. ઘડું ચોખાની ગુણે આવી, ગોળના રાગો ને ધોના ડાગ્યાઓ આગ્યા. લાકડાંના ગાડાં આગ્યાં. વામણોને ગાદલાંના ઢગ થયા. ચૂલ ખોદાવા માંડી. શુકલજીએ પૂમપાની વાદી આપી ઘર દીઠ દશગેર ઘડું દળવા આપ્યા. કોક વારે સમ્ર ગયું જપોરે સૌ ચોખા વીણવા, વડી મૂકવા ને બીજું પરચૂરણ કામ કરવા આવતાં આખું ગામ

આવે પ્રસંગે સહકારથી અને હોંજી હોંજી કામ કરતું. કોઈના ઉપર અવિશ્વાસ નહિ. રાત્રે પૈરાંમંડળે બેઠું થાય અને ગીતા ગાય,

સીતા સ્વયંવર રચિયો કે રાચે મંડપ રચિયો

*

*

*

મારા જેઠા ભૈંચે મંડપ ખાંધિયા

કે ભીખુ ભેનાં જનોઈ લીધાં.

જનોઈ પહેલાં અંબાજી માતાને જોળે મારી બાબરી ઉતરાવવાની ઠાઠાએ બાધા લીધી હતી એટલે જનોઈના ચારેક દિવસ અગાઉ બાપુ મને અંબાજી લઈ ગયા. અંબાજીના મંદિરમાં ભકતોની ભીડ જમી હતી. મંદિરમાં કોઈ નારિયેળ વધરતું, કોક કૂકડો રમતો મૂકતું ક્યાંક માતાના ગરબા ગવાતા. 'જય અંબે જય અંબે' ના નાદથી વાતાવરણ મૂંઝવું હતું. દીપનાળાઓમાં સેકડો દીવાઓ ઝમઝમતા. માતાની આરતી ગવાતી હતી. તાળીઓ પાડીને ભકતો આરતી ત્રીજતા. ઘંટ નગારાંના અવાજેથી આખું વાતાવરણ ભક્તિમય સામતું. મંદિરની બહાર ગાંધીજીએ મારા જેવા ટેટલાય બાળકોની બાગરી ઉતારતા હતા. લિખારીઓની હાર બેઠી હતી. તેને શ્રદ્ધાળુ ભકતો કંઈને કંઈ આપતા.

બાપુએ માતાજી સમક્ષ બાબરી ઉતરાવવાની વાત કોઈકે ગોરને કરી. ગોર સમજી ગયો. ઠીક શિકાર હાથમાં આવ્યો. તેણે મંદિરના પૂજારીને વાત કરી. બાબરી મંદિરની બહાર જ ઉતરાવાય. બાપુ વધારે લાચાર બન્યા. માને જોળે બેસીને એના હાજરા હજૂર બાબરી ઉતરાવવાની બાધા હતી. એની અવસા શી રીતે થાય ? માતાજીનું કંઈ પડે. વાંઝિયા બાનો-સાત જોટના દીકરો ! એ પૂજારીને કરગર્યા પૂજારીએ

લાયારીનો પૂરો વાસ હિડાયો. મદિરને પગથિયે એમી માતા-
જના દર્શન કરતા બાબરી હિતરજે. તે માટે પિવા પા, માગ્યા.
પાપુ પાસે એટલા પૈમા નહેતા એટલા પૈમા લાવવા કયાથી ?
પૂજારીને અગિયાર રૂપિયા ભેટ કબૂલવા પાછા કરગર્યા. પણ તે
એકનો બે ન થયો ૧૬૨૭-૨૮નો જમાનો દસ રૂપિયામાં આપ્યું
કુટુંબ પોપાય, ત્યારે ૫૧ રૂપિયાની કેટલી બધી કિંમત ? છેવટે
બાપુએ ગાગામાની કંઠી પહેરી હતી તે વેચી, પૂજારીને ૩૫૧,
આપ્યા મવા રૂપિયો ગાયબને આપ્યો. ગોળ ઘડેની તૃપા કરાવી.
ગરીબોને વહેતી ગોર તથા બીજા ચાર બ્રહ્મણોને જમાડ્યા અને
દક્ષિણ આપી અને એમ બીજુભાઈ બાબરી ઉતારી ! જનોઈના
દિવસે ફરી મૂડન કરવવામા આવ્યું ગહેનોએ હોગે હોંગે પીઠી ચોરી.

ગુરુએ ઉપનયન સંસ્કાર આપ્યા, “ૐ મૂ. મૃચઃ સ્વ.
ૐ તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્ ભર્ગોદેવસ્ય ધી મદિ ધીયો યોનઃ
પ્રયોદ્યાત્ નો ગાયત્રીમંત્ર આપ્યો. વૃત્તિને ચક્રસવા અસ્ત્રો, કલમ,
રૂપિયો અને પુસ્તક ગાજક ઉપર મક્યા ને ગમે તે એક ઉપાડવાનું
કહ્યું સગાવહાલા સૌ જોઈ રહ્યા બીજુગાંધનું લાવિ આજે નક્કી
થવાનું હતું મેં પુસ્તક ઉપાડ્યું ગહેનો ખુશ ખુશ થઈ ગઈ લખ્યો
માગે લણીને બારીબટર થવાનો, કાકાએ કહ્યું, બ્રાહ્મણનો દીકરો
સરસ્વતીનો જ ભકત બને ને ?

સંતાનોને ઉછેરવા મા-બાપ ઠેટ ફેટું દુઃખ વેરે છે ? એનો
આજે માન વિચાર કરું છું, ત્યારે આજો ભગઈ જાય છે. શી
આશાએ આટલું કષ્ટ તેઓ વેદના હોગે ? હીકરો ! ક્યારે ૫,
જગ મગ્ગોય એમને ઉપરોમી થયો છું ખરો ? એનો પિયાર કરું
હું ત્યારે સરમથી મારુ માથું ઢળી પડે છે આજોના ખૂંટા બીના
બની બન છે પણ તેથી શું ?

રજેય'જે જનોઈ લગનમાથી પરવારી અમારું કુટુંબ ધરમપુર આપું ૯ દિવસ-ગયા. મારો પ્રાન્નપ્ત તરીકે નવો સંસ્કારજનમ થયો. જનોઈનો ધાગો પડેયો કે ગાવત્રાનો જપ કર્યો, તેથી શુ ખાત્રચિત્ત મજે ?

[૧૧]

ધરમપુરની પ્રાથમિક શાળામાં

હું ગુજરાતી ચોથા ધોરણમાં આવ્યો હતો, તે જમાનામાં આજના જેવું ભણતર જોખમી નહોતું. શાળા શરૂ થાય એટલે ક્લાસ મુની આક્રમણવાળા છોકરાઓની હાર સામસામી જભી રહે વારાફરતી એક એક પલાખું સમૂહમાં બોલવાનું. એમાં અમારા આક્રમણ પાકા થઈ જતા. હિંદા સુધીના આક્રમણો જોવાના. શિક્ષક ગમે તે પલાખું પૂછે તો અમે ફટ જવાળા આપતા, ઘેરે કોઈ મહેમાન આવે તે અમારા ભણતરની ખાતરી કંઈ પલાખું જ પૂછે ગણિતની ચાવીઓ પણ મોઢે આજે તો સાદા ગુણકાર પણ વિદ્યાર્થીને ન આવડે. શિક્ષણ વધુ. શિક્ષણના સાધનો અને સગવડો વધી. મોટી મોટી શાળાઓ ખંધાય છે. શિક્ષણની નવી-નવી પદ્ધતિઓ અને માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસી શિક્ષકોનો મદદો આવે છે, છતાં સરવાળે બાદબાકી જેવું આવજનું ભણતર ફારસ બની ગયું છે.

ભાષા અને ગણિત બે વિષયની પરીક્ષા જનનેમાં લેખિત અને મૌખિક ડિક્ટેશન શ્રૂત-લેખન લખાવે જના ઘડાયેલી મેનીનાં અને તુમારના લેખો વંચાવે ઈવિતાની સમજૂતિ કરાવે. મોઢે બોલાવે એ પરીક્ષાનો બોલો અમને કદી લાગતો નહિ. પરીક્ષાનો હાઉ કદી

સતાવતો નહિ. પુનરવર્ત-રિવિઝન રૂં તે બળુતા નહિ. આતો પરીક્ષા આવે તો ખચારા આજના નાનાં છોડગંઓને પચુ ઠેઠેટલા વિષયો વાંચવાનાં. મહિના પહેલાં તૈયારી કરવાની. ન આવડે તો ટ્યુશનો રાખવાનાં, આ બધું જોઈ ત્રાસ છૂટે છે કેળવણીને નામે સરકાર ક્ષતલખાના ચલાવે છે. આજના લણતરનું મિથ્યાપણું ને મોક્ષતા વિદ્યાર્થીના અગાન મનમાં સમજનર્થ રહ્યાં છે, પછી શિગતની ભલે ખૂબો માર્યા જ કંગે. આજે તો સર્વત્ર જ્ઞાનનો અપયો દેખાય છે

છતાં અમારા જમાનામાં બધું સારું જ હતું એવું કહેવાનો અશય નથી. આજના વિદ્યાર્થી કરતાં એમ તો ઘણી રીતે અમે પાછળ હતા. કુવાના દેડકાં જેવી અમારી સ્થિતિ હતી. શિક્ષક જાણે મક્ષસ હોય એવો એમનો ડર લાગ્યા કરતો. સારીરિકશિક્ષા કરવી ને ધર્મ કહેવાતો. જે શિક્ષક વધારે મારે તે વધારે લણાવે એવો મૌનો ખ્યાલ. શિક્ષકના ત્રાસે ઠેટલાય બાળકો નિશાળે જતાં હડતાં ને લણતર છોડી દર્મ કામધંમે લાગી જતા.

ચોથા ધોરણમાં નરસિંહલાલ અમારા શિક્ષક હતા સ્વભાવે બહુ દડક 'હંમેશા મોટી નેતરની સોટી હાથમાં જ રાખે દેખાયું પણ એવા મોટી મોટી મુછો ને લાલ ડોળા જેતાં જ હાંજ ગગડી જાય. જરા વાત કરતો કે તોફાન કરતો જુએ કે સોટી પડી જ છે. પલાખું ન આવડે કે ગણિતનો દાખલો ન આવડે, વાંચતાં બૂલ કરીએ કે જોડણી ખોટી લખાએ એટલે બે-ચાર સોટી ફટકારી છાટે. ડિક્ટેશન શ્રુતલેખન લખાવે ત્યારે અનુગવર લાર દઇને બોલે ત્યારે અમને મનમાં હસું આવે એકની એક શૂલ ખીજવાર કરી તો શિક્ષાની માત્રા વધી જાય. મેજ ઉપર હાથ મુકાવે ને ઉપરથી આંકબુી મારે. શિવાળાની ન જુએ દડી કે ન જુએ છોકરાની ઉંમર, મા-પાપ કશી ફરિયાદ ન કરે. જલકું એ તો કહેવડાવે, એને જરા પાંસરે.

કરજો. ક્યારેક અંગૂઠા પકડાવે, ત્યારે જોગી ઉપર ઠાંકરો મુકાવે, હાથ્યા, ઘૂંટણથી પગ વળ્યા કે ઠાંકરો પડ્યો, તો ગરદન કે પીઠ ઉપર જે હાથમા હોય તે પડ્યું જ છે. એમના વર્ગના છોકરા કદી નાપાસ ન થાય એવી એમની છાપ.

નરસિંહલાલના પત્ની મરી ગયાં હતા. તેઓ વિધૂર હતા. ઘરમાં બે-ત્રણ નાના છોકરા તેને ઘરડી મા સંભાળે, તેઓ ધણીવાર ચાણુ શાળાએ અમને ઘેર મોકલતા. પાણી ભરવાનું દળણું દળાવી લાવવાનું. લાકડાનું ગાકું આવ્યું હોય ત પરના વાડામાં સીમવાનું એવાં પરચૂરણ ધણું કામો અમે કરતાં. અમારા મા-બાપ પણ કદી એનો વંધો લેતા નહિ શિક્ષકનું કામ કરીએ તો વિદ્યા સારી આવે એવું કહેતા. પછી શિક્ષક વિરૂદ્ધ ફરિયાદ કરવાની તો વાત જ ક્યાં ? શિક્ષકનું ગામમાં પણ ધણું માન સારા-નરસે પ્રસંગે શિક્ષકની જ સલાહ પૂછાય ને એ જ પ્રમાણભૂત ગણાય. જેને ઘેર દુગાણું હોય તે શિક્ષકને ત્યાં દૂધ આપે, શાક ચણું હોય તે શાક આપ, ખેતીવાળા થોડું ગણું અનાજ, કઠોળ આપે ને શિક્ષક પણ જરૂર કરતાં કદી વધારે ન લે. વધારે હોય તો પાછું આપે નળળા વિદ્યાર્થીને શિક્ષક ઘેર ખોલાવે મફત લણાવે ગામમાં તકરાર ટટો થાય, તક પડે કોઈને સમજાવવાનું હોય કે કોઈની મિત્રતાની વહેંચણી કરવાની હોય, સૌ શિક્ષકની લવાદી સ્વીકારે એવો તે દિવસે શિક્ષકનો મોજો ! સમાજિક પ્રતિષ્ઠા માટે એને કદી અળવળ કરવી નહોતી પડતી ગામમાં ફરવા નીકળે ત્યારે નાનું મોડું એમને નમસ્કાર કરે. મોજા માટે એને કદી બીખ નહોતી માગવી પડતી કર્તવ્યનિષ્ઠ શિક્ષકને તો વિદ્યાર્થીઓ અને સૌ આજે પણ માન આપે છે અને તે ખૂબારીથી જીવે છે

શાળામાંથી છૂટ્યા બાદ ઘેર ખાસ ક્ષેત્ર અભ્યાસ કરવાનો રહેતો નહિ. મંદિરના પૂનરી રોજ સવારે મંદિરમાં શીખવા બોલાવે સંજો લખોટા, ગિદ્દવીદ'ડા આગાપીપળી, આટાપાટા ને એવી એવી રમતો રમીએ. સામ્રાની આરતી સમયે મંદિરમાં ઘંટ વગાડવા બધાએ ને ઘેર આવીએ

અમારે ત્યાં એક ગાય હતી. ધમપુરના મહારાજાજી બાપુને ગોદાનમાં આપેલી સફેદ રંગની કાઠિયાવાડી એ ગાય ટંકે આઠ શેર દૂધ આપતી એને શિંગડા નહોતા એટલે ઘરમાં સૌએ એનું નામ ખોડી ગાય પાડેલું ગાય ઘણી જિંચી જોલાદની અને સુંદર હતી. અમારા કુટુંબની એ કામધેનુ હતી અને ત્યારે દૂધની જરૂર પડે, વેળા કવેળાએ ચોકું ધાસ કે ચઢી ખવડાવો કે દોહવા દે. ખીચી ગાયને દોહતી વખતે પગ બાધવા પડે. નહિ તો લાત મારે. ખોડી ગાય તો એટલા ગરીબજા વ્યભાવની કે નાનું છોકરું આગળમાં કાય નાખી ખેંચે ને દૂધની સેર કાઢે તોય કશું ન કરે ઘરનાં સીને એ જોળખે. પારકાને એ બહુ છૂટ ન વેવા દે પણ જિંચો કરી દૂર ખસી જાય ઘણીવાર ગમત ખાતર મેં પણ એના આચળ ખેંચીને વાડડી લગીને મારા જોટનું દૂધ કાઢ્યું હશે બા-બાપુ અને ઘરના સૌ એને મહુ લાડ કરે તેના દરગજ ખરેખર કરે ડોકમાં લાય ફેરવે

તો ડોક જી ચી કરી હાથ ફે વવા દે એને ખાસ લીધું ઘાસ ને સારી રીતે ભરેલો ચઢીનો ટોપવો મળે એનું દૂધ પણ મીઠું અને જાડું. મને દરરોજ સવારમાં એનું દૂધ જ બા આપે. ક્યારેક તો બા દોહતી હોય ત્યારે વાટકો લઈને હું ત્યાં જીભો રહું અને બા તાણું ફીચવાળું શેડકડું દૂધ ભરી દે તે હું ગટગટાવી જાઉં. ગાંમનાં લોકો પશુ ગાયમાતાને બહુ માન આપે. ગોવાળામાં જય ત્યારે શ્રદ્ધાળુ લોકો તેને માંધે હાથ મૂકી આશકા લે. વાસ્તવેવારે ત્યાંનાં ને કુમારિકાઓ એનું પૂજન કરે સંક્રાંતિને દિવસે લોકો એને ધુધરી ખવડાવે.

બોડી ગાય અમારા ઘરની સ્વજન હોય એમ અમે એને ચાહીએ. એને ચોખખાઈ બહુ ગમે પીઠ, પગ, જીભથી ચાટીને ચોખખાં રાખે. ગમે ત્યાં ગંદામાં બેસે નહિ. ગંદું કદી ખાય નહિ એનાં વાહરડાંને પણ એ ચાટી ચાટીને ચોખખાં રાખે એનાં વાહરડાંઓ પણ સંદર અમે એને બહુ વહાલ કરીએ એની સાથે રમીએ, એને નવડાવીએ.

એ ગાયનાં જાણુ-મૂત્રની પણ બહુ માંગ રહેતી. બા ગાયનાં આચળ ધૂવે કે ગાય મતરે તે ઝીલવા હું લોટી લઈને જીભો રહું. બા દરરોજ વજ્રગાળ કરી મને ગૌમૂત્ર પિવડાવે. ગૌમૂત્રથી વિદ્યા વધે. રોગ ન થાય એવું સૌ કહે એટલે સ્વાદમાં જરા વિચિત્ર લાગે છતાં હું શ્રદ્ધાપૂર્વક પી જતો. બા ગૌમૂત્ર શરીરે ચોળે, પછી નવડાવે. ઘરમાં ઠાકને ખસ ઘઈ હોય કે ગડગૂમડ થયાં હોય તો, ગૌમૂત્ર રામબાણુ પ્રસાદ. ગૌમૂત્રથી ચામડીનાં ગેગ ન થાય, ચામડી મુંવાળી બને, લોહી શુદ્ધ થાય.

બોડીગાયનું જાણુ પણ સારું. ગંધાય નહિ. પેદબો કઠણ કરે. બળેવને દિવસે કે સારાનરસા પ્રસંગે લોકો બોડીનું જાણુ લેવા આવતાં. બા સાંજ સુધી એના જાણુને સંઘરી રાખે. વધે તો મોટા જાણાં થાય.

ઝોડીનો ઉભેલ સવા વરસનો સવા વગ્સે વિધા. એટલે એનો વંશવેયો બહુ મોટો વાછગડા બાપુને ખેતીમાં ઉપયોગી બળદ તરીકે કામ આપતા. આજે પણ ઝોડી ગાયની ત્રીજી પેઢી હયાત છે એની પૌત્રી રમલી ગાય આજે પણ ધરમપુરમાં ઘણા કુટુંબમાં બાપુની સ્મૃતિરૂપે જાણીતી છે.

આજે પણ ધરમપુરમાં ઘણાં ઘરો, “રમલી-બે,” ઠી લાલચ આપી બોલાવે છે તેને હાથ ફેરવે છે. એને માટે નિયમિત કંઈને કંઈ ખાવાનું રાખી મૂકે છે. અને રમલી દરરોજ અમુક ઘરની નિયમિત મુલાકાત લે છે. જનવરને મમતા આપે પછી જુઓ એ શું નથી આપતા ? બા કહેતી કે એકવાર ધરમાં ચોર આવેલા તે દિવસે ઝોડી ગાયે બરાડા ખાડીને ફળિયાના સૌને જગાજા હતા, ને ચોર નાસી ગયા હતા !

ઝોડી ગાય કુટુંબની ખરેખર જ કામધેનુ હતી. બાપુજી પાસે ઘણાંએ એ ગાયના મો માઝ્યા પૈસા આપીને ખરીદવાની માગણી કરેલી પણ બાપુજી કહેતા, ‘હું બ્રાહ્મણનો દીકરો થઈને ગાય વેચું ?’ દીકરાને વેચવા નોટલું એ પાપ ગણાય. બાપુજીના અવસાન પછી ઝોડી ગાય જ અમારા ગુજરાનનું સાધન હતી. બે-ત્રણ બેંસ હતી તે વરસને આંતરે આંતરે મરી ગઈ હતી. ખીજી બેંસ ખરીદવાની બાની અધિક ગિચતિ નહોતી. ખેતર વેચાર ગયું ત્યારે ઝોડી ગાય ઉપર જ અમારું કુટુંબ નભવું. એના દૂધની લાયણીનાં મહિને પચ્ચીસેક રૂપિયા આવતા. સોઘારતનો જમાનો ઝોડીનું પણ બહુ ખર્ચ નહિ. નાનોભાઈ અને નાની બહેન એટલા જ ધરમાં એટલે અમારું પેટિયું નીકળતું. બા કોઈને ત્યાં રાધી, મજૂરી કરી ખોટ પૂરે, અમને લણાવે છતાં મુખ્ય સાધન તો ગાય જ અમારી કામધેનુ.

એકવાર ઝોડી ગાયને જનવર કગડયું, બાએ કેટલાયે ઉપાયો કરાવ્યા, ગધાં નિરૂણ ગયા, આખું શરીર ફૂલી ગયું હતું ને આખરે

તે મરી ગઈ! બા સગો દીકરો મરી ગયો હોય તેમ રડી તે દિવસે બાપુ પણ નહિ એ ગાય અમારા કુટુંબનું કોઈ પૂર્વજ-મનુ કશું અદા કરવા આવી હતી. કસોટીના સમયમાં એજ અમારો સહારો બની હતી કયાંયે હાથ લાબો કરવાની વેળા બાને એણે નહોતી આવવા દીધી એનું કાર્ય પૂરું કરી એ ગઈ, તેજ વર્ષે મારો કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો થયો અને નોકરી મળી! એ પણ એક કેવો અકરમાત!

બાએ બોડીને ચાલનો ક્યો ફૂલ ચોખા ચડાવી લીની આખે પ્રણામ કર્યા બાપુની જૂની વાડીમાં જ એક પીપળા નીચે ખાડો બોદી દટાવી એ પીપળો આજે પણ બોડી પીપળો તરીકે ઓળખાય છે વટસાવિત્રીને દિવસે ગામની સ્ત્રીઓ એ પીપળાનું પૂજન કરે છે બોડી ગાયનું એ સંભારણું એ રીતે આજે પણ કાયમ છે!

૬.

[૧૩]

સોબત તેવી અસર

હું અંગ્રેજી પહેલા ધોરણમાં (હાલનું પાંચમું) લખતો હતો વર્ગમાં જુદી જુદી કામના વિદ્યાર્થી પપ્પુ લણ્ણે એકનું નામ ગણપત હતું પણ બધું એને ગપ્પો કહી બોલાવે એના બાપુજી રાજ્યમાં ધોડેરવાર દારૂનું એમને રમન ગપ્પો અમારા કગતા ઉંમરે ચારે-વર્ષ મોટા લખવા કરતાં તોફાનમાં ધણો થયે નાનપણથી જ એને બીડી પીવાની ટેવ ગપ્પાનો આખા વર્ગમાં ધાક કોઈ છોકરો એનું નામ ન લે. એ પતરાની એક સ્લેટ રા મતો કાઢને દખાવવો હોય ત્યારે કહે, 'જોઈ છે આ રાણા પ્રતાપ II તલવાર, ગરદન ઉડાવી દમશ્ક'

ગમ્યાથી હું બહુ ખીતો, એની સાથે કામ કરવાનું બનતાં સુધી ટાળતો અને એનાથી દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરતો, છતાં વિના કારણે મને બરડામાં ઢીકકા લગાવતો. પરાણે મારી પાસે જંગી બંધાવતો એ એટલું બેરથી માગતો કે બરડો બેવડ વળી જાય. માનથી ક્યારેક તો રડી દેવાતું ત્યારે એ મને બાયલો કહેતો. શિક્ષકને તો ફરિયાદ થાય જ નહિ. કેઈ કહે તો શાળા છૂટતાં જ ગયો. એને બરેબર કાપરાપાક આપે. શિક્ષક પથુ એને પાછળી બેંચ ઉપર બેસાડે. તે વખતે એવા છોકરાઓને પાછળી બેંચ ઉપર જ બેસાડવામાં આવતા શિક્ષક તેમને, "Members of the golden bench" સોનેરી પાટલીના મળ્ય તરીકે સંબોધતા. એકવાર ગમ્યાએ વિના વાંકે મને બેરથી ઢીક મારી. હું રડી પડ્યો, એટલે કહે, ચૂપ રહે નહિ તો વધારે મારીશ, 'છી ધમકી આપી, 'કાલે મારા સાડું' ખીડી લાવી આપશે તો નહિ મારું, નહિ તો તારી વાત છે" બાપુજીખીડી પીના નહોના છતાં રામકાકાને માટે ખાસ પ્રકારની ખીડીઓ વેચાતી લાવતા. રામકાકાની ખીડી બાપુ જ પૂરી પાડતા એમના સિવાય બહુ જોછાને એ ખીડી ધરતા. અને બાપુ કોઈને એમની ખાસ ખીડી, કોઈને વિશિષ્ટ માન આપવું. હોય કે પોતાનો ઉમળકો વ્યક્ત કરવો હોય ત્યારે જ ગજવામાંથી કાઢીને ધરતા. બાપુની આ અને ખીડી રામકાકા સિવાય મહેરબાનીરૂપ જ ગણાતાં.

હું શ્વસાવે બહુ ખીકણુ. ગમ્યાની ઢીકથી હું ત્રાસી ગયો હતો. રાત્રે સૂતાં પહેલાં પાંચેક ખીડી બાપુના ગજવામાંથી ચોરીને અહોના ગજવામાં સંતાડી. ખીજે દિવસે શાળામાં ગમ્યાને એક ખૂણામાં લઇ જઈને ખીતાંખીતાં છૂપી રીતે મુઠ્ઠીમાં વાળીને આપી. એટલે, એ ખુશ થઈ ગયો. મને કહે હવે નહિ મારું. તારું કેઈ નામ લે તો 'બંધાને' બોલાવજે, ચામડાં ઉતારી નાખીશ. પછી તો મારે એ પ્રમાણે અવર નવર ગમ્યાને ખીડી લાવી આપતી પડતી. મારી અને

ગરબાની દોસ્તી થઈ. મારા ગળામાં દાય નાંખી એ રીસેસમાં ફરે, એક દિવસ માળા છૂટવા પછી મને કહે, ‘મારી સાથે આવજો.’ હું તેની સાથે ગયો. ઘાળાથી દૂર એક ગરનાળા નીચે મને એ સંપ ગયો. ત્યાં એક પથ્થર ઉપાડ્યો. તેની નીચે દિવાસળી, ખીડી મૂક્યા હતાં, તે હીધાં. ખીડી સળગાવી એણે પીવા માંડી. મેં ક્યું કે હું ઘેર જાઉં, તો કહે, ‘એસ.’ એનાથી નાસી છટવાની હિંમત નહિ. ખીડી અડધીક પીધી હશે એટલે મને કહે, ‘જે દમ લગાવ.’ મેં ના પાડી, એટલે ગાળો ભાંડવા માંડી. માર મારવાની ધમ્મી આપી. રથભાવે હું ડરપોક, બાયસો; એના જુલ્મનો સામનો ન કરી શક્યો. ના પાડવાની પછુ નૈતિક હિંમત જોઈએ છે. કદાચ કોઈ છપી સુનેગારવૃત્તિ પછુ એમાં હામ કરતી હશે. અમારા આમનો એક ક્રાંત્તર, ગળે રાતો રેશમો રમાલ જાંધી મોંમાં પાનનો ફૂંચો લગાવી, ટેશથી સિગારેટ પીતો ત્યારે એની છટા મને બહુ અમતી, કદાચ એ કારણે પછુ હામ ક્યું હોય ને મેં પછુ ગરબાની એંદી ખીડીના બેંક દમ લગાવ્યા. કશુંક ખોટું કરું છું એ ખ્યાલે મને ગભરાટ થતો હતો, ખાંસી આવી, આંખમાં ખાણી આવ્યાં, મોટું ડુર્ગંધ મારવા માંડ્યું, ને મેં ધૂ ધૂ કરીને બીડી ફેંકી દીધી.

પછી તો રોજ ગરબો મને ખીડી પીવા લઈ જતો. સમાન સ્વભાવ અને વ્યસનવાળાઓમાં મૈત્રી જામે, એ રીતે અમારું ખીડી પીનારાઓનું છૂપું મંડળ જન્મ્યું. તે બધા મને ખીડી પીવા લઈ જતાં. ના પાડું તો ગરબો બધાને મારી વાત કરી દે, એ બીક પછુ ખરી. એ રીતે નિયમિત બીડી પીવાનો અમારો કાર્યક્રમ ચાલ્યો. ઘરમાથી ખીડી ઓછી થાય છે, એની બાપુજીને ગંધ આવી ગયેલી. તપાસ કરતા મારા ગળવામાથી નીકળી. બાપુનો ચુસ્સો દાણમાં ન રહ્યો. તે દિવસે મને જરાખર મેથીપાક જમાડ્યો. ‘હું’ કહે નહિ ખાઉં એમ વારે વારે બાપુનો મર ખાતાં ખાતાં ને રડતા રડતાં કરગરવા

હાગ્યો. મેં ગરખાના બુલ્મની વાત કરી એટલે બાપુ બીજો દિવસે શાળામાં આવ્યા. બાપુનો ક્રોધ સૌ છેકરાઓ પરુ બાણે. એમનો બહુ ધાક. એમની વાડીમાં ક્રોધથી પગ ન મૂકાય કે ન. આમે પથરો મરાય. બાપુજીને જોતા જ ગરખાના હાલ જગડી ગયા. શિક્ષકના દેખતાં જ ગરખાને બાપુજીએ બે-ચાર ચોડા દીધી અવળત શિક્ષકની એમાં સંમતિ ખરી જ.

તે દિવસે રાગે બાએ બહુ સમજાવ્યો, કાકાએ કહ્યું, બીડી પીવાથી ફેફસાં બળી જાય ક્ષય રોગ થાય. અને એવી ઘણી ઘણી સલાહ આપી હું ખૂબ રહ્યો, બાએ બીડી ફરી ન પીવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી. ત્યારથી બીડી છૂટી

માણસની વૃત્તિ એકવાર જગડે પછી એના ઉપર સંયમ ન રાખે તો તે અનેક કુકર્મો કરે છે તે વખતે ધરમપુરમાં એ સરકસ આવ્યું હતું. એમાં હાથી, સિંહ, વાઘ, વાનર એવાં ઘણાં પ્રાણીઓ હતાં. ચીની છોકરીઓ જૂલો તથા સાવકાં ઉપર ઘણા સાહસભર્યા પ્રયોગો કરતી. એક પહેલવાન જાતી ઉપર હાથીને બોલો રાખતો. જાતી ઉપર પથ્થર રાખીને ફેંકાવતો. મારા વર્ગના છોકરાઓ સરકસ જોઈ આવ્યા હતા. તેઓ ઘણાં વખાણુ કરતા. ને રસભરી વાતો કરતાં. મારું મિત્રમંડળ પણ એક દિવસ સરકસ જોવા જવાનું હતું શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે અડધી ટિકિટ હતી એટલે મને પણ સરકસ જોવાનું મન હતું. મેં બા પાસે પૈસા માગ્યા. માત્ર ત્રણ આના ટિકિટ. પણ તે દિવસે ત્રણ આનાની કિંમત ઘણી. સામાન્ય માણસને એ પોપાય પણ નહિ. બાએ બાપુજીને પૂછવાનું કહ્યું. તે દિવસોમાં બાપુજી બહુ ગુસ્સામાં રહેતા. શી ચિંતા હશે એની મને શી ખબર પડે ! વળી બીડીના પ્રસંગ પછી બાપુજીનો, એક પ્રકારનો મનમાં ધાક બેસી ગયેવો, એટલે પૈસા માંગવાની દિમ્મત ન આવી. હું સરકસ જોવા બહુ આતુર, હવે કરવું શું ? જપોરે ત્રણ વાગે વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ બેલ હતો !

એક સુકિત સૂત્રી, બાને કહ્યું : ‘લાવ હું જોણ લાઇ આવું.’ દારને ખવડાવવા બા મારી પાસેથી જ ઘડીએથી બાળ મંગાવે.

જા આનાનો અડધો મણુ જોળ મળે તે બાએ આપ્યા ને હું ટોપલો લઈ જોળ લેવા ગયો. ઘાસીની તેલ પીલવાની ઘાણી હતી, ને સાથે અનાજ દળવાનો સચો પાત્ર હતો એટલે ભીડ પણ પુષ્કળ રહેતી. લોકો ત્રાજવામાં દળણું તોળાવે તેમાં જ જોળ પણ તોળાય. ઢગલામાંથી જાતે જ જોળ લરીને ત્રાજવે નાંખે, પછીજ જોખનારને પૈસા આપવાનો રિવાજ. મેં જોળનો ટોપલો લઈને ને ભીડનો લાલ લઈ તોળાવ્યા વિના જ માથે ટોપલો મૂકીને છટક્યો. જતાં મારી જાતી ધડકતી હતી, પગ પણ ધ્રુજતા હતા. કશુંક ખરાબ કરીએ ત્યારે એવું થાય. આપણી વ્યભિચારિણી શુદ્ધિ ગમે તે પેંતરા લયે ગોઠવે, અંતરાત્મા એનો અણગમો વ્યક્ત કરે જ છે, પણ વિજયના અતિ ઉત્સાહમાં એનાં ગમાઅણગમાને કાણુ ગણકારે? થોડેક દૂર ગયો હોમશ ત્યાં મિલના નોકરે દોડતાં આવી, મને પકડ્યો, ‘ચોર બદમાશ,’ કહી બે લાફા ચોઢી દીધા. હું રડી પડ્યો. મારું કાંઈ પકડી, ટોપવા સાથે મને સંચે લઈ ગયો. માલિકે કહ્યું, ‘પોલિસને સોંપી દો.’ મેં એસા ધર્મ, ક્યારેય એવું નહિ કરું, જૂલ થઈ, સોગંદ ખાધા. માલિકે બાપુજીને જોલાવી મંગાવ્યા. આવું તો બે-ત્રણવાર જાન્યું છે, એવું મીઠું-મરચું બલરાવીને કહ્યું. બાપુજી ગુસ્સે થઈ ગયા. ત્યાં જ મને બે-ચાર ચોઢી દીધી. બીડી ચોરવાનો પ્રસંગ તાજો જ હતો. એટલે ધણીવાર આવું કરતો હોમશ એમ જ માને ને? ‘નાલાયક પાક્યો’ કહી જોળ જોખાવી પૈસા આપ્યા. બાપુજીનું માથું શરમથી નમી ગયું. મેં જ એમની આગર ઉપર પાણી ફેરવ્યું. બાહ્યજનો એકરો થઈ ચોરી કરી. એટલે બા ઉપર ગુસ્સે થઈ કહે, ‘તારા કમળતે મારું નામ જોણ્યું!’ બા પણ ખૂબ ગુસ્સે થઈ. મને ટીપી નાંખ્યો, ‘નખજોદિયો, મરતો કેમ નથી.’ એમ રીસ ઠાલવતી રડતી જાય અને મારતી જાય, તારા લીધે મારે માંલગવું પડે છે?’ એમ કહેતી વધારે મારે.

તે દિવસે મને ખાવાનું ન આપ્યું. દોરડા વડે ધરના થાંભલે મને બાંધ્યો, ઘરની બહાર ટાંટિયો મૂક્યો છે તો ટાંટિયા કાપી

નાખીશ, જનથી મારી નાખીશ, એવી જાણુએ ધમખી આપી. જાએ પશુ તે દિવસે ન જાણુ સાજે મને છોડ્યો. ઘરમાં મોકલુ વાતાવરણ લાગતું હતું. હું ધુન્કે ધુસ્કે રડ્યો. દીકરાના વર્તનથી મા-જાપને ફરી નામોશી વહોરવી પડે છે ! એમને કેટકેટલું દુઃખ થાય છે ! એટલી સમજ હોત તો હું આવું કરત ખરો ?

રાત્રે જાણુ ફરીને ઘેર આવ્યા, ‘ભીખયો મુર્ખ ગયો ?’ એમ પૂછ્યું. જાએ સરકસની વાત કરી, ચોરી કેમ કરી તેના ખુલાસો આપી, મારો જવાબ કર્યો જાણુનો ગુસ્સો હવે રબો નહોતો. પશુ એમને આજે કેવું નીચાનેણું થયું તે વાત કરી, ‘મફ્ત માર્યો છે. જાણું’ એ નથી.’ જાણુને એમ શાંત કર્યા પછી જા મારી પથારીમાં સૂતી. માથે હાથ ફેરવવા માંડી. હું જાગતો જ પડ્યો હતો. બંધ આવી જ નહોતી. અંતરાત્મા ડંખતો હતો. પાનો પ્રેમાળ હાથ ફરતાં જ હું રડી પડ્યો. જાતને રોજી શક્યો નહિ. ધુસકે ધુસકે રડ્યો. ‘ફરી આવું ન કરીશ.’ જાણુએ કહ્યું. જા પશુ રડતી જ હતી, તે પાણી લઈ આવી. મને પાણું ને પાછો સુવાડ્યો. જાનો હેતલયો હાથ ક્યાંય સુધી મારા માથે ફર્યા કર્યો. એની કરુણાગંગામાં હું નાહી અને શાંત થઈ જાંઘી ગયો !

બીજે દિવસે સાંજે જાણુ ખેતરેથી વહેલા આવ્યા હતા. મોટીજહેન, કાકાનો દીકરો અને મને બોલાવીને કહ્યું, ‘જલદી તૈયાર થાવ, સરકસ જોવા જવાનું છે.’ સૌ ખુશ ખુશ થયાં. ટોણુ જાણુ મને આનંદ ન થયો. અને આ રીતે આખરે મે સરકસ જોયું !

મા-જાપને આપણે સમજવા પ્રયત્ન કરતા નથી. એમને શી મૂંઝવણ હશે એનો ખ્યાલ કરતા નથી. એટલે જ ઘણી વાર હાં કરીએ છીએ. હાં પૂરી ન થાય તો ગમે તેવું ખેડુ કાર્ય કરવા પ્રેમગ્રસ્ત છીએ. મા-જાપની સર્વ પ્રવૃત્તિ અને સઘળી મથામણનું

મધ્યમિદુ તેનું જાળક જ હોય છે. તેમના સંતાનો સદ્ગુણી જને, સુખી થાય એ જ માત્ર તેમની મુશ્કેલી હોય છે તે માટે તેઓ જાતે બાંધે પાસો, પહેરશે. પરંતુ સંતાનને જોઈને વધારે અપાય તેનો જ એ વિચાર કરશે ક્યારેક એ ગુસ્સે થાય છે પણ એની ચિંતા, મુશ્કેલીનો આપણે ખ્યાલ કરતા નથી ક્યારેક તો જીવનના કઠિન ભોજનો અને આપણે એ મૂંગે મોઢે સહન કરે છે. સંતાનને એની ગંધ પણ આવવા દેતા નથી. માત્ર એટલા જ કારણે કે એનો આનંદ હણાય નહિ. કદીક બહારથી કોર દેખાતા આ જાપના દિલમાં પ્રેમનાં અપાર ઝરણાં છૂપા છૂપા વહેતાં હોય છે. તે આપણને દેખાતાં નથી, એટલે જ એમનું દુઃખ વધે એવી પ્રવૃત્તિ આપણે કરીએ છીએ. ક્યારેક એમને ક્યક લાગે એવું કાર્ય કરીએ છીએ અને એમની ચિંતા વધારી એમના જીવનનો બોજ વધારી મૂકીએ છીએ.

મિત્રો,

વનનની વાત કગતા હું કહી ધરાતો નથી. ધરમપુરમાં હું જન્મેયો, 'તાળપણુમા અનેક તોફાનો કર્યાં', પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ અહીં જ મેળવી છવન માટે કદી ન ખૂટે એવું અણખૂટ ભાથું બાધ્યું. એ ભૂમિની રજ રજ માટે મને અનહદ મમતા છે. એના અણઅણમાં હું ઓતપ્રોત થયો છું. અહીંના પ્રત્યેક ગ્રામ, કુંગર, નદી, બગીચા, વાડીઓ, રાખના મહેલો ને ગરીબમા ગરીબની જ પડી મે ખૂંદી કાઢ્યા છે. એ સૌ સ્થળો ભૂતકાળના બેરુ જોટલા જ આજે પણ મને પ્રિય છે અહીંથી જ મને ઉત્તમ મિત્રો મળ્યા, આજ ભૂમિએ અમારી ગરીબીમાં માતાની મમતાથી અમને પોષ્યા, ખડતલપણું ને સ્વાશ્રયના શુભો કેળવ્યા, મુસીમતો સામે અમૂલ્યવાની તાકાત આપી. એના ઉપકારોની કેટકેટલી યાદી કરું ?

શુભગત રાજ્યની દક્ષિણ સરહદે વવસાડથી અઢાર માઈલ દૂર ધરમપુર આવ્યું છે પ્રકૃતિએ ઉદાર હાથે અહીં સૌંદર્ય વેધું છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ એમ ત્રણ બાજુ સંહ્યાદ્રિની ગિરિમાળાઓની તળેટીમાં સાત-આઠ હજારની વગ્તીવાળું ધરમપુર ગામ, ધરમપુર રાજ્યની રાજધાની હતી. પાર નદીનો એક કાંઠો, જે સ્વર્ગ-

વાલિની તરીકે ઓળખાય છે, તે ગામ નજીક જ વહે છે. સંભ્રાવિનાં સગત લીલાં જંગલોને કારણે ગાર માસ ખુશનુમા આબોહવા રહે છે. યોગમાંમાં ૧૦૦ ઈંચ ઉપર વરસાદ પડે છે.

ધરમપુરમાં મુસલમાન, હિંદુઓમાં, બ્રાહ્મણ, હુલાણા, કાઝિયા, પારેડ અને દક્ષિણીપ્રજા અને દક્ષિણી સોનીઓની મુખ્ય વસતી છે. મુસલમાનોની લગભગ ૨૫% વસતી છે, જતાં અહીં કદી હુલસક થયું નથી, જ્યાં હજીમળીને રહે, સારા નરસા પ્રસંગે એક બીજાને મદદ કરે, પ્રુદ મહારાજ પશુ મુસલમાનોના તહેવાર ઉજવે. મહોરમને દિવસે રાજ તરફથી એક મોટા તાજિયો નીકળે. તાજીયાની સવારીની રાજ્ય તરફથી જ બધી વ્યવસ્થા થાય, મન્જિદને રાજ્યાશ્રય મળે. મુસલમાનો પશુ રાજ્યની વફાદારીપૂર્વક નોકરી કરે, હિંદુઓના તહેવારોમાં ભાગ લે, હોળી, દિવાળી સાથે મળીને ઉજવે, બેસતાં વર્ષને દિવસે એકબીજાને ત્યાં મળવા જાય. તો ઇદને દિવસે હિંદુઓ ઈદ-મુબારક કરવા જાય.

ગામના ઉત્તરના પ્રવેશ દ્વારમાં ત્રણ મોટા દરવાજા. તેની જમણી બાજુ જીમખાનું, ડાબી બાજુ બાપુજીની વાડી, અને હાઈન્ડ્રન, જરા આગળ ચાલો તો સરકારી દવાખાનું, મ્યુઝિયમ, લાયબ્રેરી, પ્રાથમિક શાળા વગેરે, જૂના રાજ્યની જલ્દે-જલાલીનાં સ્મારક જેવાં આજે પણ બિશા છે. ગામ વચ્ચે ધરમપુર મહારાજાનો પાંચમજની લગ્ન મહેલ, ફરતે વિશાળ કોટ, દરબારના યોગાનમાં સુંદર બગીચો, આજુબાજુ ઘોડા બાંધવાની ઘોડાગ, હાથીખાનું, સ્ટેડ-૩, સલનાગચણનું મંદિર, કોટના પ્રવેશદ્વારો, જુદી જુદી એકાદી તરીકે પ્રખ્યાત. તેમાં દક્ષિણ પ્રવેશદ્વારની આરળખેલા એકાદી સાથી મજબૂત. એના ઉપર બે સુંદર મેડીઓ, ત્યાં સવાર બપોર સાંજે અને રાત્રે ચોવીડ્યાં વાગે. સમય અને ત્રાપુતકતુના રાગોની રમઝડ મળે. શરણાઈ વા કે સવારે લૈરવ, લૈરવી, જ્નેનપૂરી, આસા-

વરી, યુનકડી કે જિલ્લાસના મૂરો બહેલાવે. જયોરે પલાસી ને મારવા થાટના રાગો લલસાવ, સાન્ને ગોંગી તો રાત્ર જાગેસરી, યમન, દરબારી ને માલકંસનો રમઝટ જામે. સગીર-શાસ્ત્રી સંગીતનો શોખ પાણુ મને આ વાતાવરણે જ આપ્યો.

ધરમપુરના રસ્તાઓ સીધા, પહોળા અને સુંદર. રોજ એના ઉપર પાણી છંટાય, ઘરો હારનંધ. બહુ ગલીકૂચી નહિ, ગામ વચ્ચે એક સુંદર લંબગોળ-છંડાદાર-(ઓવેન) બાગ. બાગની મધ્યમાં નાનકડું જાપાની ટાવર અને છેડે સુંદર ડુંકારાઓ, હોજમાં રંગીન માછલીઓ તરે. લીલી જનજમ પાયરી હોજ તેની સુંદર હરિયાળા અને રંગબેરંગીથી ફૂલો શોભતો આ બાગ અમારી કિશોરાવસ્થાનું નંદનવન હતો. રત્ને બાગમાં સુંદર રોસની જળહળે. બાગ સામે નગરશેઠની હવેલી ને બાજુમાં ત્રિધાકૃષ્ણનું વિશાળ પટાંગણુ ને તેની મધ્યમાં લઘ્ય મંદિર જે મારી જિંદગીનાં અદાર વર્ષની પ્રત્યેક એષ્ટાનું સાક્ષી છે. આ મંદિરની મૂર્તિની સામે જ અમે એલ્યા ફૂદ્યા, સંસ્કાર મેળવ્યા, રાંતોના સમાગમ દર્શા, કથાશ્રવણ કરી જિંદગીનું અમૃત્ય પાયેય મેળવ્યું. મંદિરના પટાંગણના પૂર્વ ખૂણે મારું ઝૂપડું વાંસની બીંતો ને જાણુના ગારાથી લીપેલું. જે ઢાળિયું આ નાનું મકાન. તેની બાજુમાં ઢોર બાંધવાની કોઠ, પાછળ કાંટાની વાડખનાવેલો વાડો, તેમાં સ્ત્રીમડો, સીનાફળી, બરમાસી, આંબો, જાંબુકો બાપુએ ઉછેરેલાં. ત્યાં જ અમારું નાવણિયું અને પણિનાડું. ઝૂપડીના આગલા ભાગમાં વિશાળ અને ઘટાદાર પાયરી ફેરીનો આંબો. મંદિર અને ઝૂપડી વચ્ચે વિશાળ મીઠાં પાણીનો ગામફો. જ્યાં વહેલી સવારથી મોઢી રાત સુધી અનેક પશુપંખી, ને સ્ત્રી પુરુષોના મિત્રનમેળો જામતા. અવિરતપણે અનેક પ્રવૃત્તિઓ ત્યાં ચાલતી, ફૂવા શામે કદમ અને ગોરસદ્દલીના સુંદર ટક્ષો વજની શોભાની વાદ આપનાં, સાંજ સવાર મંદિરની આરતી સમયે ઘંટનગારાં ને ઝાનરો

વાગે. લોકોની ભીડ ઊંચા સ્વરે આરતી ગાય. અનેક શ્રદ્ધાળુ જનો દર્શનાર્થે આવે. ચાતુર્માસમાં કથા બેસે. જોકુળ અષ્ટમીએ લગ્નન માતાદ મંડાય, રાત્રે બાર વાગે કૃષ્ણજન્મની લગ્ન ઉજવણી થાય ને 'નંદધેર આનંદ લાયો'ની ધૂન મચે, અનેક પ્રકારના ઓચ્છવ ઊજવાય. આ બધાં પ્રેમચિત્રો મારી બૂતકાળની સ્વપ્નસૃષ્ટિનાં રમરણોને દંદાળતા અનેક સ્પંદનો જગાડી જાય છે !

ધરમપુર ગામની એ બૂતકાળની જહોજલાલી હવે રહી નથી. વર્ષે બે વર્ષ વતનની મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે બૂતકાળના અવશેષની જેમ ખંડેર હાલતમાં જીર્ણ ગિંદગીને પરાણે ઘસડતાં જલો, આંખે હાથની જાળસી કરી, ઓળખવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરી, મારા અવાજ ઉપરથી અનુમાન ગાંધી પૂછે છે, 'કાણુ ? જોહાભાઈનો બીજુ આવ્યો છે કે ? દીકરા બહુ મોટો થઈ ગયો !' ત્યારે આનંદ અને શોકની મિશ્ર લાગણી હું અતુલપું છું. બૂતકાળનાં લગ્નચિત્રો આજે જીંસાઈ ગયાં છે. રાધાકૃષ્ણનું મંદિર, રાજનો મહેલ, એ સૌ ખખડધજ હાલતમાં બિચા છે. એની મરામત કરાવવાનાં પણ કોઈની પાસે પૈસા નથી.

પુરાણકાળના આશ્રમને યાદ આપતું મારું ઝૂપડું હતું ત્યાં આજે ઉજાડ અને ભેંકાર ધસી શોકમગ્ના બનીને નીરવ બિબી છે. આજે નથી એ આંગો રહ્યો જેની જાયામાં જાળપણ પાંગર્યું. નથી એ ગાય ભેંસની કાઢે ત્યાંથી વહેતી સવારે ને સાંજે દૂધ દોહવાના અવાજો આવતા નથી સંભળાતા. નથી હવાડે પાણી પીવા આવતાં ગાય જગદેને ગજે બાંધેલી ધંટડીઓના મધુર અવાજો. આજે ઠેર ઠેર નળ થવા. એટલે ફોવા પાણુ ગતકાલને શોમતો ભેંકાર બિબો છે. શ્રદ્ધાળુ લોકોએ એક પછી એક વિદાય લીધી છે એટલે નવી પેઢીને હવે મંદિરમાં શ્રદ્ધા રહી નથી. મંદિરના દેવ અને પૂજારી આજે ઝોશિયાળી ગિંદગી જીવતાં લાચાર બન્યા

છે. બાપુના મિત્રો આજે રહ્યા નથી. મારા બાલમિત્રો પણ ગામ છોડી દેશ પરદેશ નોકરી ધંધામાં પડ્યા છે. ગામ આખું ઉગ્ગડ થતું જાય છે. ઉગ્ગણિયાત વસતીએ હવે શહેરમાં વસવાનું પગંદ ક્યું છે. બાપુની વાડી જે કેળ, શેરડી, આ ૥ અને ઝડતુ ઝડતુના પાકો અને શાકભાજીથી રઢિયાળી લાગતી તે આજે મડન કરાવેલી વિધવા જેવી દુઃખિયારી લાગે છે. બીખુ નામ આજે ઠાઈ જાણતું નથી. ‘મારતર’ કહીને મને ઠાંક ઝોળખીતું ખેલાવે છે ત્યારે મારા જ વતનમાં હું પરદેશી હોઈ તેવો ભાવ અનુભવું છું.

ધરમપુર રાજ્યની જહોજલાથી ત્યાંના આદિવાસી રાનીપરજ વસતીને આલારી હતી. ધરમપુર ગામમાં ધરમપુરનો મૂળ વતની ઠાંક જ નહિ. જ્યાંને ત્યાંના રાજ્યએ એક યાખીજ ઠારણે વસાવેલાં, રાજ્યના મૂળ વતની રાનીપરજ, કુકણા, ચોધરા, મહાર, વાર્લી ઘોડિયા, અને દુળળા જાતિના લોકો, જે ગામડાંમાં રહે ધરમપુર રાજના નાનાંમોટાં ત્રણસો ઉપર ગામો. ગામ એટલે અમુક જમીનનો વિસ્તાર, તેના ઉપર આદિવાસીઓનાં જે-પાચ ઝૂંપડાં, ક્યાંક વધારે ઝૂંપડાં, જંગલના વાંસ લાકડાથી બેલ, કરલા, વરસે જે વરસે ચોમાસાં પહેલાં ઝૂંપડું પાછું બંધાય, વાંમની ચારે બાજુ જીન ક્યારેક બાણના ગારાથી લીંપેલી, બાપડું ધાસથી બાંધેલું દોળાવ પુષ્કળ ! વાંકા વળીને ધરમાં પ્રવેશ કરવો પડે. પ્રવેશ માટે બારણું ન મળે ! ઠોર કે જંગલી જનવર ન પેંસે એટલા માટે વાંસનું એક ટાંકણું બનાવી રાખેલું. બહાર જાય ત્યારે તે અટકાવી ચૂકે. બાપા દરવાજા ખુલ્લાં. તાણું શું ચીમ ઠાંક સમજે નહિ, ઝૂંપડી અંદર મોટો એક ચોરડો. તે દિવસે પણ અંધારો. હવા ઉગ્ગસ માટે બારી-બારણાં નહિ ! એક જ ચોરડામાં ત્રણ પથ્થર ગોઠવી બનાવેલો ચૂલો ! જે ચાર માટીનાં વાસણ, લાકડાના કડગી તવેલો, ચોરડામાં એક બાજુ ચોમાસું બી લરી મૂકેલાં વાંસના મોટાં પાલાં, બાજુમાં

જ બળદ ગાય અંધાય. અંપડીની બહાર એક પથ્થર ગોઠવીને પાણીનું માટનું મૂકે, તૂંબડીનો ડાંગો, તેનાથી પાણી પીવાનું. એકાદ આમથી આંગાનું વૃક્ષ, તેની છાયામાં કચીનો ટંગધડા વિનાનો ખાટલો હોય. ત્યાં ખજૂરીના પિછાટિયામાંથી બનાવેલી સાદડીમાં ઠાઈ આબુ હોય તો બેસાડે. બૂમિ એ સેયા. જોડવા પાથરવાનું રામ તારું નામ. હાથનું હાથીકું બનાવી સજે, શિયાળામાં ટાટથી બચવા તાપણું કરી તેની આસપાસ બેસી રહે. ઘર નજીક રીંગણી, મરચી, કાંદા રાપે, તેનો શાકભોજી ઉપયોગ કરે. હાંપરાં હાંપર દધી કે કોળાનાં વેલા હોય, જોરાકમાં નાગલીનો રાટલો ને કાંદો, વાર તહેવારે શાક કરે. પણ તેમાં તેલનું નામનિશાન નહિ. જોખાને પાણીમાં ઉકાળી તેમાં મીઠું નાંખી પાતણું રાખડી જેવું પેળવું બનાવીને માટલું ઘરની બહાર મૂકી રાખે. બૂખ લાગે તે તૂંબડીના બનાવેલા ડોવા બોળીને બે ત્રણ ડોવા પીએ, ઉનાળામાં તો પાણી ને જાનાજની સખત તંગી બોગવે, જંગલી કંદમૂળ, જંગલી લાજપાલો ને જંગલી મરધું કે બીજું પ્રાણી મળે તે ખાય. ન મળે તો બૂખો જ સહી રહે.

મા-ખાંડ એણે જોયેલાં નહિ. ૧૯૪૭ સુધી રેલગાડી શું તે એમાંથી લાગ્યે જ કાંઈ જાણે. રાખની મોટર સડકે ધૂળ ઉડાવતી જાય તો દૂરથી ગભરાતા ગભરાતા બુએ ને કંઈક નવું જોયું હોય તેવો લાવ એકબીજા મળે જોઈ, મુઝતાથી હસે, ત્યારે પ્રકટ થતો દેખાય. એ પ્રજાનો રાજા મુખઠ, વિલાયત, ક્યાં કરે. તેના કુંવર કુંવરીઓ કેમજીજમાં લણે !

આદિવાસી પ્રજાને ઠાઈ ચોક્કમ ધર્મની જાણ નહિ ઉજળિયાત કામના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી તેઓ ગમ, અને હનુમાનની પૂજા કરતા થયા. એકાદ જાડ નીચે પથરો જોડવી તેના ઉપર તેજ સિંદૂર ચઢાવે, એ એમનો હરમાન દેવ. બાપ્પા એમના દેવો એમના જેટના જ આદિ. હરમદેવ (અલ્લા), વાંહદેવ, (વહ્નિદેવ), નાગદેવ-વરણદેવ ને જાતજાતની દેવીઓ, ભૂત-ડાકણ સૌને દેવ જ સમજે. વાર તહેવારે કે માંદગી પ્રસંગે તેને ધજા ચઢાવે, મરધું કે બકરું, બોગ તરીકે વધેરે ને દારૂ પણ ચઢાવે. ભૂવાને ધુણાવે, વળગાડમાં જ માને ! દવા-દાકતરને એ બહુ સમજે નહિ.

હોળી, રાનીપરજ કામનો મુખ્ય તહેવાર ગણાય. દારૂ પીને ચકચૂર બની ગાંડા થકને તે દિવસે તૂર વગાડે, આદિવાસી નૃત્ય કરે. એકાદ મરધુ-ગકરું કાપીને ઉભાણી કરે; ધાણી, ચણા, ખજૂર કે હારડા, પાસેના બજારમાથી લાખ્યા હોય તો છોકરા ખાય. નવરો-નવરી (નવું પરણેનું જોડું) ગુલાલ જાંટી હોળી રમે રાતે જંગલનાં લાકડા કાપી લાખ્યા હોય તેની હોળી પ્રગટાવે. એવાજ ખીજ તહેવારો-દિવાસો અને દશેરો. દશેરામાં તેઓ ઘેર કાઢે. પુરુષો રેશમી અજોડિયું, અને સ્ત્રીઓ પહેરે ને માથે ચીની સાડી ગાથે, મેસ આજે, કંકુના ચાદલા કરે ને ઘેરેયા બનીને નાચે, દાડિયાની જોડ લકડને

કાંસાની થાળીનો ને ડાવનો વિચિત્ર અવાજ કરતાં દસ પંદરની ટાળી, શાહુકારને ત્યાં નીકળી પડે, ત્યાં ઘેરેલા ઘરમે, ચારેક આના મળે રાજી રાજી થાય, ને, “વરહ દા’ડના પરોણુલા રે, અમે આવી છું એક જ વાર.” એમ, (ઘેરેલાનો નેતા) મોરનાં પીંછાની બનાવેલી છડી ઉછાળતો, ગવડાવે, તે ઝીલતાં ઝીલતાં, આનંદથી સૌ વિદાય થાય.

દૂબળા ઘોડિયા જેની આદિવાસી પ્રજા હવે તો બધા હિંદુ તહેવારો ગળવે છે. (કાષ્ઠક ગામમાં તો રામજીનાં મંદિરો પણ થયાં છે.) તહેવારના દિવસે જમતાં પહેલાં એમનામાં એક વિચિત્ર રિવાજ, ઘરનાં સૌ ઊંચાં ભેગાં મળે ઘરમાં કાઈ જીવાન પુત્ર મરી ગયો હોય, કાઠો, લગ્નિજો, બાપ ગમે તેનું અગાઉ મૃત્યુ થયું હોય તે સૌને સંભારી સંભારીને રહે; ‘તું’ હોત તો મને આજે તાડી લાવી આપતે, તું’ હોત તો આજે મને ખજૂર લાવી આપતે’ એમ કરેલું આકંદ કરીને રહે ને પછી જમે !

આદિવાસીની લગ્નપ્રથા પણ ઘણી જુદી. પતિપત્ની જાતે જ એક બીજાને પસંદ કરે, બાળલગ્નનો રિવાજ પણ ખરો, એ સંબંધોમાં જન્મે પક્ષના માતાપિતા નક્કી સંબંધ કરે, પાંતને ‘નવરો’ અને પત્નીને ‘નવરી’ કહેવાય, ઘરજમાઈતરીકે રહે તેને ખંધાડ કહેવાય. લગ્નને દિવસે નવરો પીઠી ચોળી, મેમના મોઢા લપેટા કરી, માથે સાફો પહેરીને પરણવા આવે. નવરીને પીઠી ચોળીને ઘરની બહાર લાવવામાં આવે અને પછી સમૂહમાં લોકજૂલ કરે, રોટલા ને વાલની દાળનું જમણું થાય, દારૂ-તાડીની મહેફીલ બેઠે ને પછી નવરો નવરી નાચે; નવરી રીસાય, નવરો એને રિસામણું મનામણું કરે:

‘પોહી વાલ-ગાલ ખા, પોહી વાલ-ગાલ ખા,’ નવરી જણકે કરે; ‘મળ્યા તુઝા વાલ મૂઆ કરડી ખાધા ગાલ મીં’ તો નાઈઆઉની, મીં’ તો નાઈ રે’વની.’ વળી નવરો તાડી પીવા લલચાવતો સમજાવે,

‘પોલી તાડી જાડી પી,’ ને જવાબમાં જગા તુઝાં તાડી, મી તો નાર્ડ આઉની’ (તાડી જળી, તો નથી આવવા ઠી) એમ રિસામણા મનામણા થાય ને લગ્ન પૂરા થાય પૈઠણમાં વરપક્ષે કન્યાપક્ષને વીસ-પત્રીસ રૂપિયા આપવા પડે રોકડા ન હોય તો દોર કે અનાજ પાત્રુ આપે

આદિવાસીઓમાં એક ‘કામરી’ જાતિના લોકો છે દૂરના જ ગણમાં રહે, જાદમૂળ કે ખે રમાં નાગવી જેવું હલકું ધાન્ય થાય તે ખાય લગોટી સિવાય બીજું વસ્ત્ર ન પહેરે, સ્ત્રી ઠોઢણી સ્ત્રી જેવો પોપાક પહેરે. કાપડ કે મીઠા સિવાય એમને લાગ્યે જ બીજું ખરીદવાનું, એટલે ગજરમાં લાગ્યે જ આવે ગામથી દૂર અઠવાડિયે હજવાડો (શુજરી) ભરાય, ત્યારે જોઈતું લઈ આવે આદિવાસીઓમાં એવી માન્યતા કે વરમાદનો દેવ (વઝણદેવ) કામરી લોકો ઉપર પ્રસન્ન છે, એટલે કામરી ગજા ઇચ્છે તો જ વરસાદ વરસે ઠોડ વર્ષ વરમાદ ન પડે તો કામરી લોકોએ જ વરસાદ જાપ્યો છે એમ માને, ખૂદ રાજ્ય અને એના અમનદારો, રાજા મુદ્દા એવું જ માને, એટલે વરસાદ ખેત્રાય ત્યારે રાજ્યમાં કામરી જાતિને ભેગી કરવામાં આવે, તેમને દાઝ પાવામાં આવે તેમના માટે મરઘા કપાય, અને જ ગધી વાજિત્રો સાથે કામરી પ્રજા રાતદિવસ નાચે એક દિવસ, બે દિવસ એમ નાચે ત્યાં વાદળા દેખાય, જરાતરા છાટા પડે ન પડે એટલે કામરી લોકોને રજા મળે અતિવર્ષામાં પથ્થુ વર્ષાની હેરી બંધ કરવા કામરી લોકોને જ રાજ્ય ભોવાવે । વરસાદ ન પડે તો પોલિસ પાસે નાર મરાવે, ને પડે તો દાઝની મહેફિલ ।

રજવાડામાં લગ્નપ્રસંગની વાત વળી ઝોર હોય છે. ધરમપુરની આદિવાસી પ્રજાનો લગ્નરિવાજ અને મહારાજાઓના લગ્નરિવાજોમાં આસમાન જમીનનું અંતર.

ધરમપુરના મહારાજાનાં મોટાં કુંવરી-ધનવંતકુંવરજાનાં લગ્નની રમૂનિ આજે પણ મનમાં કાયમ છે. ધનવંતકુંવરજાને સૌ મોટાળાપા કહીને યોતાવે. મોટાળાપાનું વેવિશાળ કાસ્તિમર નરેશ હીરાસિંહ સાથે થયું હતું. ધરમપુર જેવા નાનાં રાજ્યની કુંવરી કાસ્તિમર જેવા ‘અ’ વર્ગના રાજા સાથે પરણે, એ રાજા અને રાજ્ય માટે ગૌરવરૂપ ગણાય. જેમ પરણ્યા આવનાર મોટો, તે પ્રમાણે તેને દહેજ પણ તેના દરજ્જા પ્રમાણે ચઢાવવી પડે. સ્વાગત પણ એ રીતેજ કરવું પડે. મહિનાઓ પહેલાં લગ્નની તૈયારીઓ થવા માડે. રાજ્યના પ્રત્યેક અમલદાર, નોકરો ઉપરાંત ગામના પ્રતિષ્ઠિત માણસોને અલગ અલગ કામની સોંપણી થાય. લગ્નપ્રસંગે નિમંત્રિત રાજવીઓ, પ્રધાનો, અંગ્રેજ સરકારના પ્રતિનિધિઓ, અંગ્રેજ અમલદારો, મોટા મોટા વ્યાપારીઓ તે બીજા નાનામોટા મહેમાનો માટે રહેવાના ઉતારા, તેમના મોલા પ્રમાણે નક્કી થાય. એ કામ માટે રાજ્યમાં એક ખાસ રિયાસત ખાતું ચાલે, એનો ઉપરી રિયાસત અધિકારી કહેવાય. એનાં માર્ગદર્શન પ્રમાણે મહેમાનોની વ્યવસ્થા ગોઠવાય; મહેમાનોની સરભરામાં જરા

પણ ખામી આવે તો રાજની આખર ઘટે, એટલે રિયાસત ખાતું
આવા પ્રસંગે બહુ મહત્વનું. બેટસોઆદો લેવાની કે આપવાની હોય,
કે કોનાઓ લખવાની, આમ તો પાઠવવાના, ગ્વાગત કરવાનું, મહેમાનને
માટે તેમની બિન્નબિન્ન દુશિયોગ્ય રસોડું ચલાવવાનું, તેમને માટે
વિદેશી દારૂની વ્યવસ્થા કરવાની, મનોરંજન માટેની વ્યવસ્થા કરવાની;
એવી અનેક વ્યવસ્થા રિયાસતી ખાતું કરે, તેમા આ તો કાસ્મિર
નરેશ પરણવા આવવાના; પત્ની તો વાત જ શું કરવી? ધરમપુરની
અરધી જોટની આદિવાસ પ્રજાને ખેતી કે કામધંધો મૂકીને વેઠે
આવવાનું ફરજિયાત.

ગામમાં શણગાર અને રોશની માટે મુંબઈના ખાસ કોન્ટ્રાક્ટરો,
ધગેણાં માટે ઝવેરીઓ, કપડાં માટે સુરત-ખનારસના જરીકસળના
વ્યાપારીઓ તે એવા તો કંઈક પરચૂરણ વ્યાપારીઓના કાફલા, તેડયા-
વણુતેલા આવી પળા. શાકાહારી રસોઈ માટે સુરતના ખાસ રસોઈ-
આઓ, મુગલાઈ રસોઈ માટે મુંબઈના બગરચીઓ, વરધોડા, કુલેકા
માટે સુરતનું રજાક બેન્ડ, વડેદાગનું લરકરી બેન્ડ, વાસદા-સમીન
રાજ્યના ખાનગી બેન્ડવાળાઓ ચિત્રવિચિત્ર પોષાકોમા પોતપોતાના
રાજ્યની વિશિષ્ટતા વ્યક્ત કરતા હતા સવારી માટે સોનાં રૂપાના
અંબાડીવાળા ખાસ હાથીઓ છેક હિંદુપુરથી આવ્યા હતા. ડંકાનિશાન
માટે જોટા આવ્યા હતા, કુલેકા અને વરધોડા વખતે પ્રત્યેક રાજ્યના
પાટમા ગાવા વાળી રામજણી, દેવદાસીઓ, સંગીતકારો, શહનાઈ-
વાદકો પોતપોતાના શાર્ગિદો સાથે આવ્યા હતા. જુદા જુદા
મહેમાનોની સગવડ માટે જુદા જુદા રાજ્યમાથી મોટરો આવી હતી.
એ સૌને રહેવાની જમવાની સગવડ માટેની વ્યવસ્થાની તો તમારે
દ્રષ્ટના જ કરી લેવાની! રાજ્યના મહેમાનો એટલે મહેમાનગીરીમા
કશી ખામી આવે તો રાજ્યનું નાક કપાય. અદનામા અદના માથું-
સની બધી જ સગવડો સાચવવાની તેની જવાબદારી.

રાજનું લગ્ન એટલે આખા રાજ્યના પ્રત્યેક આદમીને ત્યાં પ્રસંગ હોય તેમ ગણાય. ખેડૂતો, વ્યાપારીઓ કેન્દ્રાકટરો ને નાનામાં નાના નોકરવર્ગો, લગ્નનિમિત્તે રાજ્ય નક્કી કરે તે પ્રમાણે ચાંદસો આપવાનો. પ્રત્યેક ઘેર તોરણોનો સજ્જાર પોતપોતાના ખર્ચે ને પોતપોતાના મોભા પ્રમાણે કરવાનો. રાજમહેલ તો રાશનીથી ઝળહળી ગિઠ્યો હતો. લગ્નમંડપ માટે ખાસ મુળધના કેન્દ્રાકટરોએ લવ્ય સમિયાનો ખાંધ્યો હતો. જમણુ માટે લવ્ય મંડપ બિભે કરવામાં આવ્યો હતો. ધરમપુરની ઉત્તર સરહદ ન્યાંથી શરૂ થાય છે ત્યાંથી શરૂઆત કરીને ચાર માઈલના રસ્તા ઉપર ધળપતાકાં ખાંધી વચ્ચે વચ્ચે સ્વાગતમ્ ની લવ્ય કમાનો અને રસ્તાની બંને બાજુનાં વૃક્ષો ઉપર વિવિધ રંગના વીજળી દીવાઓની રાશની વડે આખા ધરમપુરનું વાતાવરણ-કોઈ પરીપ્રદેશ, કોઈ સ્વર્ગની દુનિયા જેવું અદ્ભુત લાગણું હતું.

કુંવરી સાહેબાનું દિવસો પહેલાંથી રાજ રાત્રે કુલેકું નીકળે, દરરોજ જુદા જુદા રાજ્યો, સગાંઓ પ્રધાનો વગેરે તરફથી કુલેકું નીકળે. આજે વાંસદા નરેશ તરફથી, કાલે ગોંડલ નરેશ તરફથી, આતો માગા સાહેબનું ને આતો કાકા સાહેબનું કુલેકું. એમ વીસ-પચીસ દિવસ સુધી કુલેકાં નીકળે; રાજ રાત્રે બે હજાર માણસોનો પાંચ પકવાન વાળો બન્ન ભોજન સમારંભ થાય, અમે આત્રયુના છે.કરાઓ અમોટિયાં અને રેશમી ખમીસ પહેરીને ગમ રાત્રે પીરસવા જઈએ, એટલે અમને પણ જલસા જ હતા.

લગ્નને કારણે પરચૂરણ વ્યાપારીઓ પણ પતરાં, કે પાલાંનું ળાપરું બિચું કરીને દુકાનો માંડી, પોતાનું લાગ્ય અજમાવવા દૂર દૂરથી આવી પહોંચા હતા. તે જમાનામાં ત્રણ પૈસે ગેર દૂધ મળતું પણ લગ્નને કારણે રાજ્યે તેના ચાર આના લાવ ખાંધ્યા હતા.

એટલે અમને પણ એ મહિનામાં સારી કમાણી થયેલી હવ પ્રમાણે પ્રત્યેક ચીજ મોંઘી કહેવાન છે કે લગ્નમા સીકુ, આમાન પડેયાડવામા ગામના એક મોદીકાકાને રૂપિયા સાતેક લાખ જેટલી કમાણી થયેલી, ને રાજ્યની વફાદારોપૂર્વક સેવા બજાવવા બદલ નગરશેઠનો ઇલ્કાબ આપવામાં આવેલો.

હવે પરણવા આવનાર મોટા રાજ્યનો કે જિયા કુળનો હોય તો જાતે પરણવા ન આવે, પણ પોતાના બદલે પોતાનું ખાકું-તલવાર મોકલે. તેની સાથે રાજના લાયાતો, ઠાકોરો, જમીનદારો, અમલદારો, અને ધોળીયા માંડીને ગાંડજાઓ સુધીનો સમગ્ર રાજ્ય પરિવાર આવે. એનું સામયું થાય. પછી રાત્રે એ ખાંડનો વરગોડો નીકળે, એ વરગોડાનું વર્ણન તો પ્રેમાનંદની કલમ જ કરી શકે; સૌથી પહેલો ગામનો ભંગી બચુગલ વગાડતો આગળ આવે, પછી લાંડ ભવૈયાઓ મોટા મોટી બૂંગળો વગાડતા નીકળે. પછી જાંટ ઉપર કાનિશાન, પછી રાજના ઘોડેવારોની પનટનો, સિપાઇઓની દુકડીઓ, જુદા જુદા જેન્ડવાળાઓ, જુદા જુદા મહેમાનોની વિક્ટોરીયા ગાડીઓ, મોટરગાડીઓ, તો રાજાઓ રાજપાટમા, વરરાજ્યનું ખાકું સોનાની અંગાડી ઉપર ને તેનાં ખાસ સંગાઓ માટે રૂપાની અંગાડીઓ, પાછળ કુંવરી સાહેમાને ચઢાવવા માટેના ઝવેરાતો અને સાડીઓ ભરેલા સોનારૂપાના થાળો જિંચકીને વડારણો લટકમટક કરતી ચાલે, બંદૂકોના ધડાકાઓ થાય, આતશબાજીની મિજલસ જામે, જેન્ડવાળાઓ પોતપોતાની ચીજ વગાડવાની હરીશક્તિ કરે એ જોવા ગામ પરગામનું લોક ઉમટે, છતા ખૂબીની વાત એકે કોઈ ખિન્સાકાતરું કે ચોર-ડાકુનો કાઢને લય નહિ ! રાજનો એવો ધાક, કે કોઈ પોતાનું લાગ્ય અજમાવવા અહીં ફરકે નહિ !

૧૧૨ આ રીતે કવાકે વરગોડો રાજદરબારમાં પધારે, પુરોહિતો સ્વસ્તિમંત્રો ઉચ્ચારે અને આગ સાથે વલ્લકવલ્લિ પ્રમાણે કુંવરીમાંના

ખાડા સાથે લગ્ન થાય ! ને વાજતે ગાજતે જન વિદાય થાય, ગાડા ભરીને બેટસોગાદો, ચાનીસ પચાસ દાસદાસીઓ, સેક્રેટરી, ડોક્ટર પણ કુંવરના સાથે મોકલવામાં આવે !

કુંવરીના સામરે પધારે એટલે જેના ખાડા સાથે લગ્ન થયા હોય તેની સાથે ફરી લગ્ન થાય. ત્યાં પણ પાછા જલસાઓ જામે, બેટ સોગાદો, ઈનામ ઈતિહાસની વહેચણી થાય !

આમ અર્ધનય અર્ધગૃખી આદિવામી પ્રજાના મહારાજા ગરીબ અજ્ઞાન અને બેળી પ્રજાના ઉધિરખરબા પૈસા વડે આવા ખૂની ભપકાઓ યોજીને 'વાહ વાહ' બોલાવે ! તેમાં રાક પ્રજાના નિસાસા એમને કાને શી રીતે સંભળાય !

નાનપણમાં હું સ્વભાવે તરંગી. મનમાં અનેક તરંગો એકસો બેસો કર્યા કરું. ક્યુંક આકર્ષે તે જનવાની કલ્પના કરું. સમય સંભોગો જલસાતાં મારાં સ્વપ્નો પશુ જલસાય. જૂની કલ્પનાઓ સરી પડે ને નવીન સ્વપ્નાંઓ આકાર લઈને મારી મનોવૃદ્ધિમાં ખડાં રહે અને પાછી મારી એ કલ્પના મુદ્ધિમાં હું એકસો જ રાખ્યા કરું.

એકવાર ધરમપુરમાં રામલીલા લજવાનાર મંડળી આવી હતી. તે જોવા ગામનાં સ્ત્રી પુરુષો ભેગાં થાય. અમારા મંદિરના યોગાનમાં જ ગેજ રાત્રે લજવાય એટલે હું પણ ગેજ જોવા જતો. સત્યવાદી હરિશંદ્ર, દ્રોપદીવન્નહરણ, રાજા હરથરી વગેરે જોવો લજવાય. જે ત્રણ પડદા, ચારેક સાકડાં, ગોઠવી રંગમંચ તૈયાર થાય. લગભગ આખું ગામ રામલીલા જોવા આવે. પૈસાનો ખર્ચ નહિ. તે જમાનામાં ન માફક કે ન વીજળી હોવા. એકાદ જે પેટ્રોમેક્ષ હોય નટમંડળી એટલી સારી રીતે જેલ લજવે કે સૌ શાંતિથી જુએ. અવાજ પણ એટલો મોટો કે છેક છેવટના માણસ સુધી પહોંચે. દ્રોપદીની કૌરવસલામાં લાજ હુંટાય. દ્રોપદી નિઃસહાય, નિરાધાર છેવટે ગરુડવજ દૃષ્ટ્યનાં શરણુ માટે આક્રંદ કરે, આર્જવલરી રીતે આંસુઓ પાડી, ગામને, લાજ રાખવા સુરરિને વિનંતિ કરે; ત્યારે પ્રેક્ષકની આંખોમાંથી પણ આંસુ વહે. સત્ય અને વચન પાલન માટે હરિશંદ્રને જે દુઃખ

સહન કરવાં પડે, રાજગાદી છોડવી પડે, સહિતની ચિતા રચીને અગ્નિસંસ્કાર કરતી તારામતી પાસે ચાંડાલ ગનેલા હરિશ્ચંદ્ર સ્મશાનવેરા માગે, તારામતી હરિશ્ચંદ્રને જાળખી બધ ને ગુસ્સે થઈ દલીલ કરે, “સત્યે તમને શું આપ્યું?” એણે તમારું સર્વસ્વ હણી લીધું. રાજ ગયું, હું વેચાઈ, દાસી ગની. નીચ ઘેર પાણી ભર્યાં, તમારે ચાંડાલની નોકરી કરવી પડે છે, છેવટે એકનો એક પુત્ર પણ શમાવ્યો છતાં તમે સત્ય અને ધર્મને વળગી રહેવાની વાત કરો છો, એને કાણુ સત્ય કહે-જેણે આપણું સર્વનાશ કર્યું” ને સત્યાનાશ વાળ્યું? હરિશ્ચંદ્ર છતાં એટલા જ દંડ છે. કર્તવ્યમ્મહં. થતા નથી. અને મરણવેરા લેખે ગતી કકળતી તારામતી પાસે તેનું કંઈન લેવા તૈયાર થાય છે. તે દ્રશ્ય જોતાં સમગ્ર મેદની આંસુ સારતી ભક્તિમાં તરખોળ ગળતી.

હું હરિશ્ચંદ્ર જેવો સત્યવાદી બનું, પ્રહસ્તાદ જેવો ભક્ત બનું, રામ જેવો પિતૃભક્ત બનું, એવા એવા અનેક તરંગો મનમાં આવતા. ક્યારેક રામલીલામાં જોડાઈ જવાની પાણુ ઇચ્છા કરતો. રાત્રે એકલો એકલો હરિશ્ચંદ્રનો, દુઃશાસન કે દ્વંદ્વયુદ્ધ લડતા ભીમનો પાંદ કરતો; નાટકનાં ગીતો ગાતો, ને સવાર પડતા સામાન્ય માણુમ જેવો કદાચ એથીયે ક્ષુદ્ર દશામા મારી જતને રમાડતો, ઈતર પ્રવૃત્તિમાં રચેલો જોતો ત્યારે મારા એ બધાં રવરનો અદ્રશ્ય થઈ જતાં અને પછી રવરન સૃષ્ટિ અને વાસ્તવિક જીવનનો ભેદ ઉકેલવાની મથામણુ કર્યા વિના શેખચલીની ઢનિયામાં હું રાચતો.

મારા બાળ સ્વભાવને વિદ્વષક-રંગલાનું પાત્ર માધી વિશેષ ગમતું, “લચ્ચપચતા નવ લાકું, નિત્ય જમવાતી ટેવ પડી મુન્દને,” ગાતો વિદ્વષક જ્યારે રંગમય ઉપર હાસ્યના કુવાગઓ ઉડાવતો “વહાલી વીજળીને ડેમ લાગી વાર” એમ ગાતો ને લાકૃ માટે લોકોના

સીવાં ઉધરાવતો, ત્યારે ઘડીભર એમ થતું કે હું વિદ્યુત્તંત્ર બનું તો કેવું સારું, રોજ લાડુ ખાવાના તો મળે !

ઉમર સાથે સ્વપ્નો પણ નવાં રૂપો લેતાં ગયા વલસાડ ધરમપુર વચ્ચે ખસ સર્વાંસ દોડે. તેનું રે-ડ મંદિર પાસે. મોટરનેા ઉમ્માન ક્રાઉવર અસ્ત્રીખંધ કપડા ચઢાવી, આંખે ગોગલ્સ પહેરી, ગળે લાલ રમાલ લગાવી, મોઢામા હાથી છાપ સીગારેટ રાખી પાન ચાવતો જે અદાથી ને છટાથી મોટર હાકવા બેસતો ત્યારે મારો આદર્શ ઉસ્માન ક્રાઉવર બની જતો. રેલગાડીના ગાર્ડને લીલી અંડી ફરકાવતાં, સીસોટી વગાડતા સફેદ વસ્ત્રમા કાળા હેટ પહેરેલો જોતો, ને મને ગાર્ડ બનવાનું મન થતું. આમ મારું તરંગી મન દૂર દૂરના અદૃશ્ય રાજાપાટે ચઢી જતું. વર્ગમાં શિક્ષક શિખવાડતા હોય ત્યારે મન કલ્પના સ્ટુડન્ટમા જ રાચતું. લાલુતરમાં ચિત્ત ચોટતું નહિ. એ કારણે હું અભ્યાસમાં પાછળ પડવા માંડ્યો.

હાઇડ્રોવમાં આવ્યો ત્યાં વળી ની જ સ્ટ્રીટમાં પ્રવેશ કર્યો. ક્રિકેટ રમવાનો અને ઘણો જ શોખ ધર આંગણે જિવદારના પાટિયાનું જેટ, ચીથગનો દડો ને મંદિરની દિવાલ એ અમારા સ્ટેપ. હાઇડ્રોવમાં ખીજ ધોરણમાં આવ્યા પછી સીઝન જોલ, ઈંગ્લીશ જેટ, મરસ મજનું તૈયાર કરેલું ક્રીડાંગણ, પીચ ઉપર લીલી મુંદર મેટ પાથરી તેના ઉપર રમવાને મન ધણું લલચાતું. પણ મારા જીવાને કાણુ રમાડે? મેટ્રિક કે જુઠા ધોરણમાં લણુનારાને જ એ તક મળે. મોટી ટીમ અને નાની ટીમ એમ હાઈસ્કૂલમાં જે ટીમ અલગ અલગ મેદાનમાં રમતી પરંતુ બેમાંથી આપણો એકેયમા પત્તો ન લાગે. ક્યારેક નાની ટીમમાં રમવાનું મળે પણ મેચમાં તો કદી તક ન મળે. ધરમપુરમાં વળી પ્રિન્સ ટીમ પણ ચાલે. પ્રિન્સ ટીમ અને હાઈસ્કૂલની ટીમ વચ્ચે અવરનવર મેચ જોડવાય ત્યારે હું માત્ર પ્રેક્ષક તરીકે મેચ જોવા જતો. એકવાર હું એવી મેચ જોવા ગયેલો. પ્રિન્સ ટીમનો એક ખેલાડી અચાનક કાઈ કારણે આવ્યો નહોતો એટલે એક ખેલાડી ખૂટતો હતો. પ્રિન્સ ટીમના લાગે દાવ આપવાનો આવ્યો. મારા ફગિવાનો એક છોકરો પ્રિન્સ ટીમનો સારો ખેલાડી, તેણે અગિયારમો ખેલાડી તરીકે મને ફરની ફિલ્ડીંગ પર મૂક્યો. આપણે તો અતિ હિસાબમાં સરસ ફિલ્ડીંગ ક્ષેત્રરક્ષા કરી. ઘણા ફટકા અટકાવી, ઘણા રન બચાવી આવ્યા, જે સરસ ડેવ

કર્તા. ત્યારથી શાળાની ટીમમાં મને પ્રવેશ મળ્યો. ને બે મહિનામાં તો હું શાળાની મોટી ટીમમાં પણ રમવા લાગ્યો. પછી તો સી કે. નાયક ને અમરસિંગ કે મરચન્ટ બનવાના કોડ જાગ્યા.

ક્રિકેટ જિંદગીમાં મને ઘણું આપ્યું છે. શાળામાં પદ્ધતિસર તાલીમ આપનાર એક ચતુરંગી ટીમના જાણીતા કાબેલ ક્રિકેટ રમનારને સરકારે નીમ્યા હતા. તેમની પાસે મેં રીતસરની તાલીમ લીધી. તેમનો પ્રેમ મેળવ્યો, અને શાળામાં સારા રમનારા તરીકે જાણીતો થયો. છેવટે આઠમા ધોરણમાં આવતાં જ હું ક્રિકેટની સીનિયર ટીમનો કેપ્ટન થયો. હું સારો બેટ્સમેન ને ચપલ ફિલ્ડર ગણાતો, ક્યારેક બોલીંગ પણ કરતો. ક્રિકેટના કેપ્ટન તરીકે અમારી ટીમને હું વલસાડ, વાપી, પારડી, ગિલ્લીમોરા, ચીખડી ને ઠેક ઉદવાડા ખેરડી સુધી લઈ જતો. ક્યારેક જીત મળતી તો ક્યારેક હારતા.

ઘણી વાર કટોકટી ભીમી થતી. નિરાશ થવાનો પ્રસંગ આવતો. ક્યારેક ઠાઠ ખેલાડીને ખોડું લાગતું, નાના મોટા એવા અંગડા થતા. ક્યારેક હારવાની બાજુ હોવ ત્યારે ગામ લોકો અમારી ઠેકડી ઉડાવે, તેમાં કેપ્ટનની તો ગણુ ખૂરી દશા. છોકરાંઓ તેનો હરિયો બોલ વે. ક્યારેક પથગાય પડે, પરંતુ જીતીએ એટલે યશ પણ મળે. ક્રિકેટ મને જીવનમાં અઝૂમવાની શક્તિ આપી છે. મારા ચારિત્ર્યનું ઘડતર એક રીતે ક્રિકેટના મેદાનમાં જ થયું છે. આજે જ્યારે મુંબઈના પ્રસંગો આવે છે ત્યારે ક્રિકેટની રમતથી મળેલા અનુભવો ઉપયોગમાં આવે છે. કટોકટીમાં હું કદી નિરાશ થતો નથી. ગમે તેટલી મુસીબતમાં આત્માનો આનંદ ને મોંનું હાસ્ય કદી ઝાઝાં થયાં નથી. જિંદગીને ક્રિકેટની રમતની જેમ જ હું રમી જાણું છું. હાર-જીત એમાં ગોણું છે. છેવટે સુધી શ્રદ્ધા સુમન્ય વિના રમવું એ જ એનો મુખ્ય પથ. પરિણામ ગમે તે આવે. રમત રમી બનાવવી એ

જ મહવત્તું, બીજું બધું ગૌણ ! દર નિશ્ચય, આહસ, સંઘણાવના, શિસ્ત અને જોડદિલી ક્રિકેટ જ મને શીખવ્યા છે. ક્રિકેટ જ મને ઉત્તમ મિત્રો પણ આપ્યા. ઘણો યશ આપ્યો, જીવન જીવવાનો કસળ શીખવ્યો.

ક્રિકેટની આ લગન મારા પિતાજીને જરાય પસંદ નહોતી. એનાં જે કારણો હતાં. હું અભ્યાસમાં હવે જેધ્યાન જનવા લાગ્યો હતો અને એથી ધોરણમાં જે વાર નાપાસ થયો. રત્નમાં મેચ હે.પ એ કારણે ધરતું કામ કરવામાં બેદરકાર બન્યો. પિતાજી ધણી વાર રમતના મેદાનેથી મને જોલાવી મંગાવે ક્યારેક બહેન જોલાવવા આવે તો, ‘આવીએ છીએ.’ એવું ધુરકિયું કરી એને કાઢી મૂકું ને મોઢો ઘેર જઈ, એટલે જાણુજી મન મારા ઉપરથી જિતરી ગયું. ધણીવાર જાણુ રમવા જવાની ના પાડે છતાં એ જાણે આરામ કગતા હોય ત્યારે કે જેતરે ગયા હોય ત્યારે હું છૂપો છૂપો રમવા ચાલ્યો જતો. જાને તો હું શાનો બહુ ! જા દંડાજે, ખાવાનું ન આપે તો હું બૂખ્યો જ સુઈ જાઉં. પણ દીકરો બૂખ્યો હોય ત્યાં સુધી જાને ગળે કેળિયો શી રીતે જિતરે ? પંપાળતી આવે, હેત કરીને ખવડાવે, વાડકો ભરી દૂધ આપે કેજીને ત્યાંથી કશુંક આપ્યું હોય, મત્પનાગયણનો શીરો હોય, તે પોતે ન ખાય ને મારે માટે રાખ્યું હોય તે આપે. જે શાદો શિખામણના પણ આપે. ક્યારે જાણાપો કરતાં જે’ક આંશુ ટપકાવે છતાં પથ્થર પર પાખી. સવારે એના એ જ રામ. સી. કે નાયક, મરચન્ટ, લાલા અમરનાથ, મારી મનોજોમના આદર્શ બન્યા હતા !

જાણુના અવમાન પછી તો મને ધણી ગ્વનંત્રતા મળી ગઈ. જા પણ હવે નહુ કહેતી નહિ. હું એનું બધું કામ કરી આપતો. એટલે રાજ સાજે ક્રિકેટ રમવા જવા દેતી, પરીક્ષામાં પાસ થતો,

એટલે જાને જાહુ અસંતોષ નહોતો રહ્યો. રવિવારે કોઈને માર્ક ટીમ સાથે મેચ હોય જ. તેમા જે મેચ જીવનની વાદગાર સુખદ મૃતિ જેવી, મધરાતના તારાની જેમ એકાંત ગત્રીએ ચમકે છે.

એ વલસાડ સીટી ટીમ અને ધરમપુર વચ્ચેની રસાકસી ભરી મેચ હતી. ધરમપુર ટીમ તરફથી હુ કેપ્ટન હતો. મુરત ગિલ્દામાં વલસાડની ટીમ ધણી મજબૂત ગણાતી. સિક્કો ઉભાળવામાં આવ્યો. હુ ટોસ હાર્યો. એક દિવસની મેચ. ત દિવસોમાં ટોસ જીતનાર ફિલ્ડીંગ પસંદ કરે એટલે અમારે દાર લેવાની વારી આતી. અમારી ચાર વિકેટ દસેક રનમાં જીડી મર્ક હતી. અમારા સિવાય કોઈ એમ ધારણું નહિ કે અમે જીતીશું. અમને શ્રદ્ધા હતી કારણ કે અમારી ટીમ પણ કમાચેલી હતી. જનાં આવો કંગાળ દેખાવ કરીશું એવો તો ખ્યાલ જ નહિ. એટલે અમારી શ્રદ્ધા પણ હુમમય થઈ ગઈ. ત્રણેક જણા હજી સારા રમનારા હતા. તેના ઉપર બધો ભરોસો હતો પણ વલસાડના કાતિલ ગોલંદાઓ આગળ તેઓ પણ ટકી શકશે કે કેમ તેનો ગલરાટ પેડો હતો. હું પાંચમો બેલાડી હતો. અમારી ટીમનો આધારથાંભ, એક માત્ર આશા. પેડ પહેરી હું તૈયાર થયો. તાળીના ગડગડાટ વચ્ચે મને વિદાય મળી. અમારી ટીમનો વાઈસ કેપ્ટન અને સાગે બોલર મને ફેફ મુઘી વળાવવા આવ્યો. ઉતાવળ ન કરવાની ને પહેલા જરા સ્થિર થવાની સલાહ આપી ને કહ્યું, ‘હવે તું જ કંઈ કરે તો આખર રહે, બાકી અગિયાર વિકેટની નામોરોલીલરી હાર નક્કી જ છે.’ હું ધડકતા હૃદયે મેદાન ઉપર આવ્યો. લેગ વિકેટ લીધી, બેટ વડે માપ લીધું, ફિલ્ડરોની ગોઠવણી જોઈને બેટીંગ લેવાની શરૂઆત કરું તે પહેલાં વિરૂદ્ધ ટીમના કેપ્ટને, ‘Wish you good luck,’ નો શિષ્ટાચાર કર્યો. ફરી તાળીઓ પડી. અમ્પાયરે બોલરને નિશાની કરી, હૃદયમાં હજી ગલરાટ હતો. જાતી ધડકતી હતી. પગ સ્થિર નહોતા. ક્રશરને ચૂક પ્રાર્થના

હરી, આગર રાખતો એવી વિનંતિ કરી. ને પહેલો જોલ સનસનાટ કરતો ઓક્ટોપ્સ ઉપરથી બેટને અડક્યા વિના પસાર થયો. બેટમ જરામાં ઊડતાં રહી ગઇ હતું તો બેટો જ રહ્યો, રાત્રી રતે આઉટ થયો તો નાક જશે એટલે મરણિયો પ્રયાસ કરીને, જે થવાનું હોય તે થાય એમ હિંમત બેગી હરી ખીજા જોલને જે પગલાં આગળ જઈ પીચ ઉપરથી જ ઉપાડી લૉગ-ઓનની બાઉન્ડરી ઉપર મોકલી આપ્યો. અમ્પાયરે બાઉન્ડરી જાહેર કરી. તાળીઓના ગડગડાટો થયા ને મારી ખીક એ સાથે જ અદૃશ્ય થઈ પછી તો ખીજો જોલ એ રીતે જ સ્ટેવર લેગ ઉપર ફટકાર્યો અને પછી એવર ઉપર એવર વીતતી ચાલી. અમારા રનનો જુમલો ઝડપબેર વધતો ચાલ્યો. વીસ, ત્રીસ, ચાળીસ, પચાસ, પેસા ચોક્કસેટની ભંટો વરગી. રને રને તાળીઓના ગડગડાટો શરૂ થયા. મારો સાથી પણ સરસ રમતો હતો, એ પણ જાગ્યો હતો. અમારી ટીમ ઉત્સાહમાં આવી ગઈ હતી. સાચી ટીમે ક્ષેત્રપાત્રી બની. લેગટ્રેપ જોઈતી એટલે અમારી ટીમ એર ઉત્સાહમાં આવી. ‘મરવાના’ એમ કોંઈ જોઈયું. કારણ કે હું લેગનો બહુ અચ્છો ખેલાડી, ફટકો મારતા લાગે જ બૂલ કરું, જરાક ભાવ બહાર આવે તો સીધા લેગ બાઉન્ડરી ખતાઉં. મારો અંગત જુમલો પાસકે રન ઉપર પહોંચ્યો હતો. સદી હવે હાથ વેંતમાં, એવા મલગાલયા થતા હતા. અમારા ગામના એક સદ્ગૃહસ્થે સદી કરે તેને માટે ઇનામ જાહેર કર્યું હતું. સાચી ટીમના બહુ હું નિષ્ફળ બનાવતો હતો એ પણ ચાહી હશે એટલે એક નવો જોલર અજમાવ્યો. એણે પણ લેગ ગ્રીક ઉપર જ મારો ચલાવ્યો. હું અતિ ઉત્સાહમાં આવી ગયો હતો અને બાઉન્ડરી લગાવવાના લોકમાં જોલને જોડી રીતે ફટકારવા જતા I. B. W. (લેગ ખીજોર વીકેટ) થયો. અમારી ટીમને વાઈસ કેપ્ટન મહમદ કાદરી મેદાન ઉપર દોડી આવ્યો. ખીજા ખેલાડીઓ અને છોડાઓ દોડી આવ્યા. મને ખલા ઉપર ઉચ્છાળી વીધો લોકોએ મને તાળીઓના ગડગડાટથી વધારી

લીધો. અમે એ મેચ જીતી ગયા હતા તેમા મારો અગત જમનો અડસઠ ગનનો થયો હતો.

પરંતુ મહિના પછી એ જ ટીમે વલસાડ રમવાનું અમારી ટીમને આમંત્રણ આપ્યું. વલસાડ ટીમને એમની હાર ખુંમતી હતી, એનું કલંક એમને થોડું હતું. અમે પણ પૂરી તૈયારી સાથે વલસાડ મેચ રમવા, વિજેતાના ગર્વથી ગયા પણ અમારી ટીમની વિકેટ ટપોટપ પડી, હું પણ શન્ય રને પહેરે જ બોલે આઉટ થયો.

લગ્ન પડવાની હજી વાર હતી અમારી ટીમના પુંછડિયા ખેનાડીઓ રમતા હતા પણ પરિણામ બહુ આશા-જનક નહોતું. અમે થોડા મિત્રો, જરા વટેલા હોટેલમા જમવા જવા માટે ઉપડ્યા ત્યારે રસ્તે એક ક્રિકેટ રસિક જિજ્ઞાસુએ મેચ અંગે પૂછપરછ કરી ધરમપુરની ટીમ દાવ લે છે એ જ્યારે જાણ્યું ત્યારે પૂછ્યું, ‘બેલો બીખુ દાવમા આવ્યો કે?’ મેં કહ્યું, ‘એ તો શન્ય રનમા આઉટ થઇ ગયો ? ‘ચાલો બસા ગર્હ!’ એમ કહેતા ખુશ થતો એ ચાલ્યો ગયો.

પછી ક્રિકેટની દુનિયામા જ હું રાચતો લાગ્યો અભ્યાસમા પણ વિશેષ લક્ષ આપતો નહિ પરિક્ષા નજીક હોય તો પણ મારી મેચ ચાલુ જ હોય ને મેટ્રિકમા હું નાપાસ થયો, જાની ઉમેદ ઉપર પાણી ફરી વળ્યું એનો દીકરો મેટ્રિક પાસ થતા ક્યાક નોકરીએ લાગે તો એનો બોન્ને હળવો ચાચ એ આશા નાખીને બેઠી હતી પણ હું મોટો થયો એટલે મને પહેલા જેવું મારી શકે થોડી ? કડાપો કરે, ક્યારેક એકાતમા આસુ સારે, પણ મને તેની કા પડી હતી ? હું મરી સ્વપ્નની દુનિયામા બેજવાબદારીથી વર્તતો હતો પાંડેશના સુરજ દાક્ષી કહેતા, ‘પાર્વતી, હોકરાને નગરશેઠને ત્યાં સુમાનતા તરીકે મૂખી દે દસ રૂપિયા પગાર મળે’

મિત્રો ! રમત-તોફાન મસ્તીએ મને જીવનમાં ઘણું આપ્યું છે. જિંદગીને હું ક્રિકેટની જેમ રમી જાણું છું. હારજીત એ તો ગૌણ છે. રમવું, નિરાશ થયા વિના રમવું એ જ મહત્ત્વનું છે. હિંમત ખેત્રદિલી નિરાશામાં હમતાં રહી ઝંખૂમવાની કલા, સાચા દિલોળન દોસ્તો, ને એવું તો ઘણુંક; પણ એથીયે સવિશેષ એણે મારું ઘણું બગાડ્યું છે. કેવળ રમતલક્ષી જીતિએ અભ્યાસકાળનાં જિંદગીનાં અમૂલ્ય વર્ષો બગાડ્યા છે. વીસ વર્ષે હું માંડ મેટ્રિક પાસ થયો, ને બેંચાંરે મારી જ મૂખર્ષિનું મને જ્ઞાન થયું ત્યારે મોહું પણ ઘણું થઈ ગયું હતું. જિંદગીના બોળ જિંમકવાના શરૂ થયા અને મારો અંદર રહેલો વિદ્યાભ્યાસંગ અટક્યો !

માધ્યમિક શાળામાં હું એક જ રીતે જાણીતો હતો, તે રખડેલ-તોફાની વિદ્યાર્થી તરીકે ચાલુ વર્ગે વાતો કરતો, કોષ્ટક છાકરાને પજવતો, કોર્કની પાળા દોરીનું પૂછકું બાધતો, તો કોર્કના કોટ પાછળ, ‘ગધેડો’ ચાક કે પેન્સિલ વડે લખતો. આઠમા ધોરણ સુધી મારું ધ્યાન વર્ગની છેદની પાટથી ઉપર જ. શિક્ષક વર્ગમાં લેસન ચલાવે અમે અમારી પ્રતિભા ચાલુ રાખીએ કોષ્ટક છાકરા અમારી ફરિયાદ કરે તો શિક્ષક અમને પાટથી ઉપર બેસાડે, ક્યારેક અગૃહ પકડાવે તો ક્યારે ધાલ-ટપલા કે નેતરની સોટી, પથ્થુ એની અમને શરમ નહોતી એ બધું તો અમારે કાંડે પડી ગયેલું.

શાળા આવતી તે દરમિયાન આડે આઠ પીરિયડમાં બેસી રહેવાનું અમારી તોફાની મડળીને ફાવતું નહિ નવા કે ઢીલાપોચા શિક્ષકના પીરિયડમાં તો ચાલુ વર્ગે અમે મન ફાવે ત્યાં રખડતા ખાસ કરીને ચિત્રકામ અને સરકૂતના પીરિયડમાં, વર્ગમાં અમારી હાજરી ભાગ્યે જ હોય ચિત્રશિક્ષક વધુ પડતા ભલા અને ઉદાર હતા ચિત્ર દોરવા આખી ટેબલ ઉપર માથું નાખી ક્યારેક એકાદ ઝોકું ખેંચી મદત ત્યારે અર્ધો વર્ગ બહાર રમવા ચાલી જતો ગામડામાં હાઈ-નોમાં તે વખતે બધું રેડિયાળ ચાલતું. શિક્ષકો

પીરિયડ શરૂ થાય પછી દસ-પંદર મિનિટ આવે, એમાં કેઈ અપવાદ ખરો, પણ સામાન્ય નિયમ તો મોડો જ આવવાનો. ક્યારેક શિક્ષકો એમના ઓરડામાં ગપાટે ચડે તો પીરિયડ પૂરો પણ થઈ જાય. રીસેસ દસ મિનિટની પણ એ તો કહેવા પૂરતું. પટાવાળો પંદર મિનિટ પૂર્ણ થયા પછી જ રીસેસ પૂરી થયાનો ઘંટ વગાડે ક્યારેક અમે રમનાં લોકોએ ને પટાવાળાને કહીએ કે ઘંટ જરા મોડો મારજે તો એ મોડો પણ મારે. એમાં કેઈને કશું અયોગ્ય નહોતું લાગતું. શાળાના હેડમાસ્તરને પણ ! અમારા સંસ્કૃત શિક્ષક સ્વભાવે વધુ પડતા કડક એકાદ રૂપ કે શ્લોક ન આવડે તો એમનો વાણી-પ્રસાદ ચાલુ થતો, ‘લાણી રહ્યો ભાઈ, ગોવાળિયામાં ઢોર ચાર તો બાપના પૈસા બચશે.’ વર્ગમાં રાજપુરોહિતનો ઊકરો હતો તેને કહેતા, ‘સંસ્કૃત, આવડી રહ્યું તને, આ કેઈ તાંબાના કળશિયા ઉપર નારાયણ મુદ્રાવીને સત્યનારાયણની પૂજા નથી કરવાની. રાજને છેતરીને આમ જ દક્ષિણા પડાવે કે ?’ એક વાણિયાના પુત્રને કહે; ‘ધીના ડબ્બા વેચ તો તારો ઉદાર થશે’ એક રજપૂતને કહેતા, ‘ધોડેસ્વારી કર. સંસ્કૃત કેઈ તારે માટે નથી.’ આવો વાણીપ્રસાદ તો અમને રાજ ગેજ મળતો. વધુ યુરસે ચતા ત્યારે પાંચ-સાત સોટી લગાવી દેતા. અમને લાણીવવા કરતાં એમને મારવાના પ્રસંગો જ એટલા ઊભા થતા કે છેવટે કટાણી જતા ત્યારે ખુરસી ઉપર બેસીને જ બાળુના ઊકરાને હુકમ કરતા, ‘લગાવ તો ચાર ધોલ એને.’ ઊકરો એ કાચોપોચો હોય ને ધોલ જરા ધીમે લગાવે તો પછી એનું જ આવી બનતુ યુતેમાર ઊકરાને પછી આઠ ધોલ લગાવવાનો હુકમ કરતા ને પેલો બિચારો નિર્દોષ ટીપાઈ જતો. એમનો આવો સ્વભાવ જાણી ઊકરાઓ વાત કરતા કે એ તો દારૂ કે તાડીની એક પ્યાલી દરરોજ ચડાવે છે પછી જ શાળામાં આવે છે એ રજપૂત હતા એટલે પીવામાં વાધો નહિ એ કારણ પણ હશે ! પણ એમનો અમને પુષ્કળ ધાક. એમના પીરિયડમાં તોફાન તો ચાલુ જ શાનું ? એ ધણા

પ્રામાણિક. કદી કોઈના ઉપર ખાર ન રાખે. કે પક્ષપાત ન કરે. ટયુશન ન કરે. પરીક્ષાનાં પરિણામમાં પણ એ તટસ્થ ધરે જમને તો એ પ્રેમથી જોડાવે. નિશાળમાં હતા એ શિક્ષક જ નહિ ! આજે પણ અમારા મિત્રો ધરમપુર જાય તો એમને મળવા જાય એમને ગ્રામ અમારા મનમાં કદી વસ્યો નથી. છતાં એમના પીરિયડમાં અમારી મંડળી ધાગીવાર જાગી જતી. એમને ખીનો દિવસે ધ્યાનમાં આવે તો એ-ચાર લગાવી દે. પણ એની તો અમને પડી જ ક્યાં હતી ?

લાગવાની પ્રવૃત્તિમાં અમે શાળા દરમિયાન અનેક કાર્યક્રમો યોજતા, પ્રત્યેક ઋતુનાં ફળો અને ઋતુ ઋતુની રમતોનો આનંદ અમે લૂટતા. આમલી, જોર, જાંજી, આમળાં શિયાળાની ઋતુમાં તો ઉનાળામાં ખેરી, જાંજી, કરમદાં અને પાકલાં (ખેરસહલીના પાકાં ફળો) અમે પેટ ભરીને ખાતાં, ખવડાવતાં, ગજવાં ભરીને શાળામાં લાવી લઢાણી પણ કરતા.

એક વાર શિયાળામાં વ્યાયામના પહેલા જ પીરિયડમાં અમારી ટોળકી આમલી ખાવા ઊપડી. શાળાથી થોડે દૂર રસ્તાની બાજુમાં જ આમલીનું ઝાડ. અમારા હેડમાસ્તર અકસ્માત જ એ રસ્તેથી પસાર થતા હતા. તેમણે જે ત્રણ છોકરાને આમલી નીચે ઊભેલા જોયા. હું અને જે કંઈ મિત્રો ઉપર ચઢ્યા હતા. આમલીના મોટા પાકા કાતરા ખાતા હતા તો ગજવામાંય ભરતા હતા. થોડાક નીચે ફેંકતા હતા. હેડમાસ્તર આમલી પાસે આવ્યા. અમને ઉપરથી હતાયો. ને શાળામાં લઈ ગયા. આમલી ઉપર ચઢનારાને એમણે દસ પંદર સોટી ફટકારી, ખીજાઓને થોડી જોછી શિક્ષા કરી, શિયાળાની સવારની ઠંડીમાં સોટીથી હાથ લાલચોળ થઈ ગયા હતા. અમે થૂંક લગાડીને ચમચમતા હાથની પીડા જોઈ કરતા. ને દરેક સોટીએ શરીરને વાંકું વાળી દુઃખ વ્યક્ત કરતા. ફરી નહિ કરીએ એવી

ફૂલી કરતા પણ તે દિવસે હેડમાસ્તર વધારે ગુસ્સે થયા હતા. તે જોઈ અમને સારો એવો સોટીપાક જમાડ્યો. અમારા જેવા નોકર ર સોટીની અસર પણ ફેટલી ઘડી? સોટી ચમચમ તો વાગી પણ ના ધમધમ ન આવી તે ન જ આવી. અમે વળી ખીન તોફાનોની ત્તા ઘડવામાં સોટીને પાછા જૂની જતા.

અમે આઠમા ધોરણમાં હતા ત્યારની આ વાત છે. લથુવાતું ગમતું જ નહિ, એટલે અમારી મંડળી રોજ શાળા પાસે આવેલી માહેનની વાડીએ વિલાપતી આમળાં ખાવા ઉપડી જતી. વાડી ફરતે રળના દાટાની વાડ હતી. આખા ધરમપુરમાં માત્ર એમની જ રીમા વિલાપની આમળાંનું ઝાડ. આમળાં અમને બહુ લાવે એટલે માં જે ત્રણ જગ્યાએ છીંડાં પાડેલાં, વાડીના રખેવાળા લેવાને ની ખજૂર પડેલી એટલે એણે અમને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આમળાના ઝાડ ઉપર ચડ્યો. નીચે જે મિત્રોને આમળાં તોડીને પતો હતો, ત્યાં ઠાપકે જૂમ મારી, “મરી ગયા, લેયો આવે છે.” ઝાડ ઉપરથી જ ફૂલો, દસેક ફૂટ ઉંચાઈએ હું હતો. વિલાપતી મળાનું ઝાડ બહુ બિંચું પણ નહોતું, પણ ફૂલતાં એટું એક ાખું મારા જે પગ વચ્ચે લરાયું. ડાળી બરડ તે કડડ કરતા તે પડી લેવાને માથે ને લાગી ગયા હતા તે મિત્રો પણ બહાર ઇ શક્યા નહિ લેવાએ દરેક છીંડા ઉપર માથુસ મૂક્યા હતા. મે પકડાયા ને લેવાએ તો ગાળો ને સોટીનો માર શરૂ કર્યો; મામલા હાવન આવળ! ચાપકા માલ હોવન હૈ તુમારે? તો, ડાળખું મારી પાસે ઉંચકાવી, ડાંગ પછાડતો, અમને પોલીમ જે લાઇ જવાની ધમકી આપતો લઇ ચાલ્યો. અમારું સરથસ ડક ઉપર આવ્યું. હજી રીસેસ પૂરી નહોતી ચર્મ એટલે છોકરાઓએ મને જોયા. જોયા કે મોટું ટોળું, “લૈયાળ છોડ દો”ની ખૂમો મારતું પાછને પળવતું, ક્યારેક કાંકરા મારણું અમારી પાછળ કિલકારીએ.

કરતું આવતું હતું. લૈયાજીનો ગુસ્સો ઓર વધતો તે અમને એક બે લપડાક મોડીને હાલવતો, “અબ પોસિસ થાજે સોપત હું.” કહેતો તથા માણસો ને જમાદાર જેવો પોતે, જાણે અમને કંદીની જેમ પકડીને લઇ જતો હતો. અમારા તો હાજમગડી ગયા હતા. પોસિસનું નામ સાંભળતાં લલલલાને ખીક લાગે એવો તે જમાનાનો પોલીસનો ત્રાસ, તેમાં દેશી રજવાડાની પોલીસ, ને ગામના કાકાની વાડીમાં ચોરી; લથંકર ચુનો! જેલમાં જવાના સોદા. એ વિચારે આંસુ સારતાં લેવાને વિનંતિ કરતા હતા. આ બધી ધાંધલ ને ખૂમખરાડા સાંભળીને અમારી શાળાના આચાર્ય બહાર આવ્યા તેમણે લૈયાજીને બોલાવી મંગાવ્યા પણ લૈયાજી શેના માને? થાજે લઈ જવાની એણે તો છદ્દ પકડી હતી. અમે ચાલતાં અટક્યા તો બાવડું ઝાડીને ખેંચવા લાગ્યા. અમારા આચાર્ય હાં આવ્યા. લૈયાજીને સમજાવ્યા અમે ફરી એવું નહિ કરીએ તેની ખાતરી આપી. ચોગ્ય શિક્ષા કરવાનું કહીને લૈયાજીને વિદાય કર્યા. ને અમને તથા તોફાની ખારક-સોતે એમની ઓફિસમાં લઈ ગયા. અમારો ચુનો તો હતો જ. ખૂબ માર પડશે, શાળામાંથી કાઢી મૂકશે તો ઘેર શી વસ્તે થશે! બાં યાદ આવીને મારાથી રડી દેવાયું!

પણ આ આચાર્ય નવા જ આવેલા. વળી માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસી. શિક્ષા કરવાના વિરોધી, એમણે, “શાળા છોડીને આમ ખારકી વાડીમાં ન જવાય. એવી થોડી શિખામણ આપી, તમે બહુ મોટો ચુનો કર્યો કહેવાય. ચુનાની શિક્ષા તો કરવી જ પડે.” અમે ડોકું ધુણાવતા બંધું જ કબૂલ કરતા હતા. તેમણે કહ્યું, “બોલો શું શિક્ષા કરું?” અમે તો સુનમૂન થોડીવાર એક બીજા સામું જોતાં જોલા રથા, એટલે કહે, ‘તમે કહેશો તે જ શિક્ષા કરીશ. આજે જાવ, કાલે બરેબર વિચારીને આવજો ને મને મળજો’ અમારે માટે તો આ એક વિચિત્ર અનુભવ હતો. આવું તો કદી ગવળે પણ નહોતું ધાધું.

હું ઘેરે ગયો. રાત્રે જીવ ન આવી. મારી જનત બપોર મારે જ શિક્ષા કરવાનો આ તો ગજળનો કાયડો જીવો થયો મેં અનેક વિચારો કર્યા. આખો દિવસ અંગૂઠા પકડવાનું કહ્યું કે એક અઠવાડિયું વર્ગ બહાર કાઢો, પરચીસ સોટી મારો. એમ મન વિચારે ચલ્યું. પણ શુના પ્રમાણે બધી જ શિક્ષા ગોણુ લાગતી હતી, ભારે શિક્ષા મુઝતી નહોતી.

બીજો દિવસે ફરી આચાર્યની ઓફિસમાં હાજર થયા 'ખોલો શું શિક્ષા કરવાનું નક્કી કરી લાવ્યા?' બીજા બેની પાસે મારા જેવી જ સ્થિતિ હતી. કાઈ કરો નિર્ણય નહોતું ફરી લાવ્યું. એટલે કહે, 'સારું આજે જવ, કાલે ફરી નક્કી કરી લાવજો.' ને આજ સ્થિતિ બીજો દિવસે પણ થઈ. આ તો ભારે દુઃખ જીવું થયું. આખો દિવસ ને રાત્રે પણ શિક્ષાના જ વિચાર આવે, રાત્રે જીવ પણ ન આવે. આમ શિક્ષાના વિચાર કરવાની શિક્ષા તો પેલા સોટીના માર, અરે બીજા કોઈ પણ શિક્ષા કરતાં ભારે લાગી. છેવટે કંટાળ્યો, થયું કે અમાથી હવે છૂટું તો સારું આ તો શી લપ ને બે-ચાર ચોટી દેત કે રૂપિયો દંડ કરત તો સારું થાત ! છેવટે કંટાળી આચાર્યશ્રીને કહ્યું, 'તમારે જે શિક્ષા કરવી હોય તે કરો' પણ આચાર્ય તો એકના બે ન થયા. છેવટે કહી નાંખ્યું, 'આખો દિવસ, અંગૂઠા પકડાવો.' જો કે આ શિક્ષા તો અમારે માટે ચોક્કસ જ હતી ! પણ અમારે તો આ માનસિક ત્રાસમાંથી છૂટવું હતું.

પણ અમારી દેખના કરતાં બન્યું જુદું જ ! આચાર્યે બહુ જ મગતાથી મારે માથે હાથ ફેરવ્યો ને કહ્યું, 'ફરી આવું ન કરશો, હું તમને સૌને તમારો શુનો માફ કરું છું. તમે સારા વિદ્યાર્થી બનો, નિશાળમાં અભ્યાસ નહિ આવડે તો ચાલશે. તમે સદ્ગુણી બનશો તો મારે માટે ધણું છે.' મારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. પ્રાપશ્ચિત્ત પડે થયું. એમની કરુણાગંજામાં નહાઈને હું પવિત્ર બન્યો. શિક્ષા

દરતા પ્રેમ જીવવો કેવો અઘરો છે, દડ કરતા દયા કેટલી શક્તિશાળી છે, તેનો પ્રથમ અનુભવ થયો અને એ નવા આચાર્ય મારો જિંદગીના કાયમના રાહબર બન્યા અધિકારમાં એણે પ્રકાશ આપ્યો માનીમા એણે માનવતાની મહેક પરી હૂ મૂર્ખ છુ એનું જ્ઞાન કરાવ્યુ ને એમનો હુ શિષ્ય બન્યો એમને હૃદયપૂર્વક પ્રણામ કર્યા શિષ્યસ્તેઽહમ્ નો હૃદયે સ્વીકાર કર્યો

જુરો હે ! તમે મને શુ નથી આપ્યું ! જરૂર તમારી પાસે મે શુ નથી લીધું ? મને રખકુને, તમે માર્ગ બતાવ્યો મઠને તમે માનવ ધડવા પ્રથમ કર્યા આજે પણ એટલો જ મૂર્ખ છુ છતાં મૂર્ખ છુ એટલી સમજ આપી હૃદય ઉપર વળેની રાખને ફૂટાને સહૃદયિને જગાડી નિર્ગળ છુ, અલ્પ છુ એવી લઘુતાએ યિ ખ ખેડીને ખૂમારી-પૂર્વક જીવન જીવવાની કલા શીખવી, મારામા જે કર્મ સારુ છે તે તમારું છે જે નિર્જનના છે તે મારા પોતાની છે તમારુ શુભ્રાણ્ય અદા કરવાની મારી વાણીમાં શક્તિ પણ ક્યા છે ? તમને તો પ્રણામ જ ધરો

હું નવમા ધોરણમાં હતો ત્યારે મને ટાઈફોઈડ થયેનો ધરમપુરમાં એક સરકારી દવાખાનું, દવા વગેરે બધું મફત મળે મે ડોક્ટરો પણ એક ડોક્ટર તો હ મેથા મહારાજની તહેનાતમાં જ રહે બીજા ડોક્ટર હતા પણ તે સ્વભાવે આળસુ, ગામમાં માફ્ર હોય ત્યારે વિઝીટ મળ્ય પણ પ્રજા પાસે એમને વિઝીટ ફી લેવાનો અધિકાર નહિ ગામમાં બીજા ડોક્ટર નહિ એટલે બધાને એ ડોક્ટરની જ ગરજ, એમની તુમાખી પણ સહન કરી લે મામાન્ય માણસને ત્યાં ગંભીર રોગ હોય તો પણ ન જાય રાજ્યના અમલદાર અને થોડાક ભદ્ર લોકોને એ સાચી લે પછી આમ જનતાની એમને શી પડી હોય ? એમની ફરિયાદ તાલજે મેણુ ! એમને તો જિવ્યારાને હકીકત

કહી દવાખાનેથી જ દવા આપે તે લઈ આવવાની દવાખાનામાં પણ ખાસ્સી બીડ રહે એટલે ડોક્ટર પણ ચાલણું ન ચાલણું, તપાસુ ન તપાસુ' કે દવા ચીતગી આપે. ને પેલો બિચારો જે આપે તે લાચારીપૂર્વક લઈ આવે

આવાડિયુ દવા પાયા પછી પણ મને તાવ ન જતર્યો. બા બિચારી ત્રણ-ચાર વાર ડોક્ટરને ઘેર જઈ મને ઘેર તપાસી જવા વિનંતી કરી આવી. પણ ડોક્ટર જેના આવે ? ગરીબને ઘેર આવે પણ કોણ ? એની કિંમત પણ કેટલી ? ગામના લાદ્ર લોકો પાસે સરકારી નિયમ પ્રમાણે પૈસા તો લેવાય નહિ, પણ પૈસા સિવાય બેટ વગર પણ કંઈ ને કંઈ મેળવવાનો લોભ અહીં તો એ આશા પણ નહીં માગ આચાર્યશ્રીને મારી માદગીની ખજાર પડી. તેઓ મારે ઘેર આવ્યા મારે માથે હાથ ફેરવ્યો. બા પાસે ડોક્ટરને બે-ત્રણ વાર જોલાવવા ગયેલી છતાં ન આવ્યા તે વાત સાંભળી અને સાંજે આચાર્યશ્રી જાતે ડોક્ટરને લઈ ઘેર આવ્યા. પછી તો આચાર્ય દરગંજ ઘેર આવતા મેટ્રિક વર્ગમાં લાગતા બે મોટા વિદ્યાર્થીઓને નિયમિત સવાર માજ ઘેર આવી દવાને ખીજી ચીજવસ્તુ લાવવાનું એમણે સોંપ્યું હતું તેઓ આવીને બધું કામ કરી જતા મારી સારવાર કરતા. વળી ડોક્ટર પણ આતરે દિવસે નિયમિત આવતા ધરમપુરમાં મોતમળી ન મળે એટલે આચાર્યશ્રીએ નલસાડથી નિયમિત મોસખી આવે તેનો પ્રયત્ન કર્યો હું સાંગે થયો. સાંગ માં આવવાનું સડ હતું, કે આચાર્યશ્રીએ તરત જ પૂછ્યું, 'હવે કેમ છે લાઈ?' એમના પૂછવામાં જે મમતા હતા આખમાં જે પ્રેમ નીતગતો હતો તે મારા હૃદયને પર્યો, અતર રડી જાયું. આવા પ્રેમાળ એ મારા ગુરુ એને જિંદગીભર જી રીતે શુભાચ ?

‘પ્રેમની જીત કેટલી ચિરંજીવી હોય છે ? સારારિક શિક્ષાથી બાળક કેવા નોકોર બને છે તેનો અનુભવ જિંદગીમાં પહેલી વાર થયો. જેની પાસે તમારે કશુંક મહત્ત્વ કરવાનું છે તેમના પ્રતિ પ્રેમ જાગે પછી એમની બધી જ વાત સરળતાથી સમજાય. હૃદય, સામા હૃદયની ભાષા સમજતું થાય છે. વાણી ત્યાં મૌન હોય છે. જેના પ્રત્યે પ્રેમ થયો. તેનું બધું જ આપણને ગમે, કશુંય અરુચિકર ન લાગે. એની પ્રત્યેક વાત, અરે એનું બોલવું, ચાલવું, પહેરવું બધુંય સારું લાગે. દુર્ગણો કે નળનાઈ પ્રતિ ધ્યાન પણ ન ખેંચાય. એટલું જ નહિ આપણું કોઈક વર્તન આપણા પ્રેમપાત્રને નહિ ગમે, તેવું વર્તન કરતાં હૃદય ખચકાય છે. એને અરુચિકર એવું કશુંય ન થાય, એવી ભાવના આપોઆપ જાગે છે. પોતાની ભૂલો માટે પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે. જિંદગીની દિશા મળી જાય છે.

આમ નવા આચાર્યશ્રીનું બધું જ મને ગમતું આઠમાં ધોરણમાં એ ઇતિહાસ અને ગુજરાતીના વિષયો લેતા. અનેક દૃષ્ટાંતો દ્વારા સરળ શૈલીમાં એ કાવ્ય સીખવતા ત્યારે હું રસ સમાધિમાં તરબોળ થઈ જતો કેઈ વિદ્યાર્થીને એ પ્રશ્ન પૂછતા જો ન આવડે તો કદી ખીજવાતા નહિ. તેને મહેનત કરવા સમજાવતા, ન આવડે તો

ફરી સમજાવતા અને કહેતાં, 'કાઈ છોકરો અભ્યાસમાં નળજો હશે તેની મને કિકર નથી, મુંઝર ચારિત્ર્ય એ જ મારે મન મહત્વની વસ્તુ છે. આ શાળામાંથી તમે સંસ્કારી, ચારિત્ર્યશીલ બનીને બીજાં જોને જ મારી મોટી મિલકત ગણું છું.' આપું આપું તેઓ અમને ધણીવાર કહેતા, ત્યારે તેઓ આચાર્યની કે કાંઈ વડીલની, અધિકારી અદાથી પોપટિયા મુત્રો બોલતા હોય એવું કદી અમને લાગતું નહિ. એમનો પ્રત્યેક શબ્દ હૃદયમાં અવનવાં આદોલનો જગાવતો. હું પણ આદર્શ, ચારિત્ર્યશીલ સંસ્કારી માણસ બનું તે માટે કૃતનિશ્ચય બન્યો.

ઇતિહાસનો પીરિયડ કાઈ નવલકથાની વાતો સાંભળતા હોઈએ તેમ આનંદમાં ક્યાં પસાર થતો તેની ખચર ન પડે. મરાઠા યુગના શિવાજી, નાનાફડનવીસ કે બીજા પેશવાના જહાદુરીભર્યાં પરાક્રમોની વાત હોય, બ્રિટિશ યુગની જીલ્મજહાંગીરીની વાત હોય કે રુઝ્દ અર્ટ હેનોવર વંશના દેવી સત્તામાં માનનારી બ્રિટનના રાજાઓની વાત હોય, એમના પીરિયડમાં કદી કંટાળાતું નામનિશાન નહિ. એમણે શીખવેલા અનેક પ્રસંગોની આજે પણ મારા મનમાં ચિરંજીવી છાપ રહી છે, શિવ જીનાં પરાક્રમોની વાતો કહેતાં કહેતાં તેઓ લાવાવેપમાં ડૂબી જતા અને અમે એ રસપ્રવાહમાં ખેંચાતા: 'શિવાજી મૂંઝવણ ભરી પરિચિતમાં છે. અફઝલખાન મોટા લસ્કર સાથે શિવાજીને પકડવા આવ્યો છે. શિવાજી ખુલ્લો સામનો કરે તે ગિતિમાં નથી. રાષ્ટ્રના ઇતિહાસનો સવાલ છે. હિંદુધર્મના રક્ષણનો સવાલ છે. મા ભારતીની અસ્મિતાનો સવાલ છે શિવાજી પાસે નથી માણસો, નથી પૂરતાં શસ્ત્રો, એક જળરજસ્ત તાકાત સાથે એ એકલરીરે મામનો શી રીતે કરવો તે પ્રશ્નની મૂંઝવણ ખડી છે. છેવટે માના લવાનીનું શરણુ શોધે છે. 'મા, તું રતો જતાવ.' એમ કહેતાં લવાની લકત શિવાજી માતાબવાનીની મૂર્તિ આગળ આંસુભરી આંખે ને આજ્ઞા-

ભરી વાણીમા સાપ્તાગ પ્રણિપાત હૃદ્ય છે મા લવાની ખુશ થાય છે એમને તલવાર બેટ આપે છે ગિવાજી ના મસ્તકે તેને વીંટળે છે ને ધર્મપુદ્ધ માટે નીકળી પડે છે ગિવાજીની માતા જિન્નગાર્જ ખાધાપીધા વિના પુત્રનું રક્ષણુ દૃષ્ટતા મા લવાનીની મૂર્તિ સમક્ષેતી, આખી રાત પ્રાર્થના કરતો એસે છે. શિવાજી વિજય કરીને આવે છે. તે માતાના ચરણમા રાત્રું ઢાળે છે.' ત્યાં ઘંટ પડે છે. વિદ્યાર્થીની આંખોમા આચુ ઉલરાય છે ને આચાર્યશ્રી વર્ગ છોડે છે. એકાદ છોકરો બોલી જાડે છે, 'હૃદ કરી !' ઇતિહાસ શીખવતા એ શિવાજીના પવાડાઓ ગાય, વૃક્ષરામ રાગે ૧૨ વજ્રે મહારાજની વાત કરે, સાથે દેશની વર્તમાન સ્થિતિની પણ જણાવટ કરતા જાય. અને એ આંખો વિષય અમારા હૃદયમા એવો અંકિત થાય કે કદી ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન કરવાની અમને જરૂર ન પડે.

હવે અભ્યાસ કરવાની મારી ધગશ વધી. નવું નવું વાચવાની અને જાણવાની જિજ્ઞાસાટતિ જાગી હતું કોઈ છું, મને કશું નથી આવડતું એવી સધુતામાંથી દૂર થઈ. જીવનને એક જુદો જ વર્ણાંક મળ્યો નવી દિશા લીધી, એ દિશા જતાવનાર, આડેપાટે અટકી જતિને માર્ગે વાળનાર બોમિયો મળ્યો; મારી જે છપ્પી શાકિન હતી તે ગમૂન જાની. શ્રધ્ધાના દીપકને સંકેતનાર એક જયોતિર્ધાર મળ્યો ! ગભરુ ઝરણાને સિંધુની ગટણા જગાવનાર ગ્રવાસીનો સંગ થ મળ્યો !

જીવનનાં વહેણને થોડવ માર્ગે વાળનાર મારા જીવનને અધઃપતનમાંથી રોકનાર એક ખીજી વિશ્રુતિનો મહારો પણ મળ્યો એ જ અરસામાં ધરમપુરમા મુનિ શ્રી જ્ઞાનમંદ્રજી આતુર્મસ ગાળવા પધારેલા. ધરમપુરની પ્રાંતને એમની વાણીનું ઘેરું લાગેલું. ખુદ ધરમપુરના મહારાજ પણ ખીજી શ્રોતાઓની જેમ વનજમ ઉપર બેસીને એમનું દયાશ્રવણ કરતા. મુનિશ્રીએ સર્વધર્મનો વ્યવનાત્મક અભ્યાસ કરેલો.

એટલે પ્રત્યેક ધર્મનું સત્ તરવ, સર્વધર્મ સમભાવ એ જ એમની કથાનો વિષય, જૈન, ધર્મના પ્રખર વિદ્વાન જના મંદુચિન ધર્મશ્રધ્ધાતા વિગેથી ઈન્દ્રામ, ધિસ્તી, હિંદુ, બૌદ્ધ એમ અનેક ધર્મોની ખૂબીઓ એમની પ્રામાદિક શૈલીમાં એ રજૂ કરે. અનેક દષ્ટાંતોથી વિષયને નમિત્ત બનેલે. વચ્ચે વચ્ચે સંસ્કૃત મુલાપિત, કબીર મીરાં, તુલસી-દાસનાં લાજનોની પંક્તિઓ એમના પહાડી અને કેળવાયેલા કંઠે ગાય, પોતે પણ કવિ હતા. સંગીત જાણકાર એટલે સમગ્ર શ્રેતાવર્ગ એમની વાણી પ્રવાહ તદ્દત્તીન બની એકચિત્તે સાંભળતાં પ્રજાધર્મ માથે સાથે રાજધર્મની વાત કરે. રાજ દેખતાં જ રાજની નબળાઈઓને હસતાં હસતા કહી દે. એટલે જૈન સિવાય હિંદુઓ, મુસલમાનો પણ સારી મંજ્યામા કથાશ્રવણ કરવા આવે.

આવા એક સમર્થ સતને અમારા આચાર્યશ્રીએ શાળામાં વ્યાખ્યાન આપવા માટે નિમંત્ર્યા. મુનિશ્રી ચાનચંદ્રજીએ (સંત બાલજીના ગુરુ) વિદ્યાર્થીજીવનમાં ચારિત્ર ધડતર વિશે અનેક વારો એમની મજા અને પ્રામાદિક વાણીમાં અગતે કહી. એમની વાણીપ્રવાહમાં હું તરખોળ બની ગયો, તેમજો કલ્પુ, 'તમે બધા અહીં લાજો છો, તમારાં મા-બાપ, તમે સુખી બનો, ચારિત્રશીલ બનો, એમનું' પેટ વગેવાય નહિ એ આશાએ તમને અહીં મોકલે છે. તમે કદી તમારા હૃદયને પૂછ્યું છે કે મા-બાપે રાખેલી અપેક્ષાને તમે વફાદારી પૂર્વક અદા કરે છે? કેઈ ગરીબના દીકરાઓ પણ હશે, કેઈની મા વિધવા હશે, દીકરાને લાણાવવા તમારી મા શું શું દુઃખ સહન કરતી હશે? સંતાનો એનાં એ બલિદાનને જ યાદ કરે તો એ કદી અયોગ્ય પગલું નહિ ભેરે' એ શબ્દો સાંભળતાં મારી વિધવા માની કરુણા-મૂર્તિ આંખ સામે ખડી ચન્ન ચર્મ. દિવસ રાત કાળી મજૂરી કરતી, ગાયબેસનાં છણવાસીદા કરતી, ખેતરેયા ચાર કાપી નેમાથે બે મથુનો મોટો ભાગ મૂકીને આવતી, કેઈને ત્યાં રાવતી, દળતી, ખાડતી, જીવનના ધસરડાઓ ખેંચીને બે નાના દીકરા અને એક

નાની દીકરીને કદીક પોતે જૂએ ગ્હીને પણ પોષતી. એવી મારી મા, જેણે કદી પગ વાળીને નિરાતે શ્વાસ નથી નીધો, જેણે પિતા-જીના મૃત્યુ પછીના વેરાન રજુ પ્રદેશમાં પોતાના પાલવનો છાંયા આપીને અમને ઉછેર્યાં એ મારી મા, યાંગડાવાળા જીર્ણવસ્ત્રમાં મરક મરક હસતી, વેદનાપૂર્ણ અને ગોકર્મ વદનને નીચું દાળી જીભેલી, મારી સામે ખડી થઈને...

મેા સમ કેાન કુટિલ ખલ કામી,
જન તત્તુ દીયો, તાહિ ખિસરાયો
ઐસો નિમકહુરામી.

એ ભાવ જાગ્યો. જાત ઉપર તિરસ્કાર આગ્યો. નિષ્કળ જીવન વ્યતીત કર્યું એનું ભાન થયું. હૃદયે પ્રશ્ન પૂછ્યો, 'તેં એ માતા માટે શું કર્યું?' કર્યું જ નહિ, રખડ્યો, તોફાન કર્યાં, ખરાબ ટેવો પાડી. ચોરી કરી એને રંજાડી. ત્રાસ આપ્યો. હૃદય રડી ઉઠ્યું; પ્રવચન પૂરું થયું અને સૌ સાથે એ મારા બીજા ગુરુને ચરણે માથું દાળી દીધું, હૃદયથી માગ્યું, તમારો પાવનકારી સ્પર્શ મારાં પાપને નાશ કરો. ભાન બદલા મને ગતો બતાવો. જિંડા અધાર્થથી પરમ પ્રકાશમાં મને લઈ જાવ. કાગડાના કર્મ મુકાવી હસદારિ આપો.

હવે એક વર્ગમાં હરીદેને વેખનસામગ્રી આપીને લખવા બેસાડવ મા આગળ શરૂઆતની પાચેક મિનિટ તો મૂઝવણમાં પસાર થઈ શરૂઆત કરતા જ ક્ષમ ચરથરે, હવે લખાય પણ નહિ. બીજા હરીદે તો તન્મય થઈને લખતા હતા, મે શરૂઆત કરવા શક્તિ માર્યા ઘોકુ ક લખુને ગમે નહિ એટલે છેકી નાખુ, ને પછી કેટલીવારે શરૂઆત કરી, વિદ્યાદેવીની કૃપા મેળવવી, એની લગન હૃદયમાં મગટવી એ તો કઠિન તપશ્ચર્યા વિના કદી ન જની શકે, આજે ક્યા છે એ તપશ્ચર્યા ? ક્યા છે એ આદર્શ અભ્યાસી ? શુરુ સેવા કરી એમની કૃપા મેળવી વિદ્યા એ જ માત્ર લક્ષ્ય એવો એકલવ્ય ક્યા છે ? ક્યા છે આજે તપોનિષ્ઠ, સેવાનિષ્ઠ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ વિદ્યાના સાચા ઉપાસક ? અને પછી તો વિદ્યારોની ભરતી શરૂ થઈ શબ્દો આપ મેં જે સ્વભાવથી વહેતા થયા હુ તો લાવસમાધિમાં લીન બનીને લખે જ ગયો.

તે દિવસે આચાર્યશ્રી અમાગ વર્ગમાં આપ્યા મારા નિમંત્રના વખાણુ ક્યાં મારો નિમંત્ર પ્રથમ ધનામને પાત્ર નકકી થયે, તે માટે મને અભિનંદન આપ્યા મુનીશ્રી હસ્તક બાર પુગતકો બેઠ મળ્યા એ પુગતકો મારા જીવનના કાયમના માર્ગદર્શક બન્યા, જીવનને નવી દીક્ષા મળી આદર્શ વિદ્યાર્થી બનવાના કોડ જાગ્યા. માનુલકિત અને દેશલકિતની તમન્ના જાગી.

મે જાદી પહેરવી શરૂ કરી ખાડ ખાની છોડી દીધી વ્યાયામ શરૂ કર્યો. ખાને ઘરકામમાં મદદ કરવા લાગ્યો અભ્યાસ, પણ નિયમિત બન્યો. ઇતર વાગ્યનનો પણ ગોખ જાગ્યો. સારા વિદ્યાર્થીઓમાં મારી ગણતરી થવા માડી મિત્રો તથા શિક્ષક બનેતો હુ લાડકો હતો મિત્રોને પણ મારો ચેષ લાગ્યો આને ગરબો મારુ એક વિશાળ મિત્રમંડળ બન્યું હુ વર્ગનો મોનીટર ચૂટાયો શાળાની સીનિયર ટીમનો સ્પ્ટન બન્યો વાચનાલયનો મંત્રી બન્યો શાળાની

પ્રત્યેક પ્રગતિમાં આપણે મિત્રમંડળ આગળ પડતો અને ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતું સવાર સાજ અને રાત્રે પખ, માગ મિત્રોમાંથી કોઈને કોઈ મારા ઘેરે હોય મારું ઘર સૌન મિલનસ્થાન. સૌ મિત્રો એમનો પ્રેમ વરસાવી મને એમનો નેતા તરીકે જ ગણતા. મિત્રો મારા ધરમમાં પચુ મને મદદરૂપ થતા. આજેથી ઠેરી વેડવી હોય, છાશ વલોણું કરવાનું હોય, પાણી ભરવાનું હોય, જાનરમાંથી જાને કશું કે મંગાવવું હોય કે ભેંસ ખોવાઈ ગયું હોય તેને ગોઠવા જવાની હોય, પંદર-વીસ જેટલા મારા મિત્રોમાંથી ગમે તે, એ કામ હોંશે હોંશે કરતા. જાને એ પોતાની જા જ સમજતા. અને આ રીતે જાનો અંતાન પરિવાર મોટો બન્યો હતો. પોતાનાં સંતાન જેટલું જ જા મૌને વલ્લભ કરતી, તો કદીક ખિજવાની પણ

મિત્રો વડે જ આજે હું બિજ્યો છું. મિત્રો માટે મને એક જાતનું અભિમાન છે. મારી પત્ની તો ઘણીવાર ગર્વભેર કહે છે કે, 'મિત્રો તે. એમના જ, આટલી વફાદારી મેં કદી કોઈ મિત્રમાં જોઈ નથી.' મારા મિત્રો પણ લિન્ન જાતિ અને પ્રાતના છે. કોઈ મુસલમાન છે, કોઈ દરજી છે કોઈ સોની છે કોઈ દક્ષિણી છે તો કોઈ ખંગાળા છે. કોઈ વાણિયા છે, લુહાણા છે. બ્રાહ્મણો છે. બધા જ આજે સારી સ્થિતિમાં છે. આજે પણ મને કોઈ જૂલું નથી. વરસમાં એકાદ બે વાર સૌ મને મળે છે જરા સરખી મૂઝવણમાં મને ખજાર ન પડે એ રીતે મારું કામ પતાવે છે. મિત્રોએ કેટલો પ્રેમ મારા તરફ દોળ્યો છે એનો વિચાર કરતાં હું ગદ્ ગદ્ થઈ જાઉં છું. મને તો ઠીક મારી પત્નીને ગધા જ મિત્રો પૂજ્ય અને વડીલ લાભી જેડી ગણે છે. મારા દીકરાઓને સગા કાકા કરતાં પણ આધિક રીતે ચાહે છે. મારી ગા હજી તેમની જ મા છે. તેમને મળ્યા વિના, તેની ખજારઅંતર પૂછ્યા વિના ગમે એટલું અગત્યનું

કામ હોય, ઉતાવળમાં હોય છતાં, ચાલ્યા જવાનો ક્યાંયે ય અવિરોધ કર્યો હોય એવું મને યાદ નથી. હું તો આજે સામાન્ય શિક્ષક જ છું, મારા કેટલાક મિત્રો ધનમંપન્ન છે, કેટલાક મોટા અધિકારી છે, કેટલાક પરદેશ સારો વેપાર કરે છે છતાં મને કાર્મ જૂલતું નથી. એટલું જ નહિ મારું વડીલપણું સ્વીકારી મારા અહમ્મને તેઓ પોષે છે. માદો પડું કે મુસીખતમાં હોઈ કે કુડુંખમાં સારોનરસો પ્રસંગ બને, તો તેઓ દોડતા આવે. ખગર ન આપી હોય તો શરસે થાય. કપડો આપે. હું મિત્ર વડે ખરેખર ધનિક છું. નસીબદારને જ સંજ્ઞન મિત્રો મળે, એવું પ્રમાણથી હું કહું છું. તેમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. એમના કેટકેટલા સદૃશ્યોની હું યાદી કરું? કેટકેટલા પ્રસંગો યાદ કરું?

માગે એક મિત્ર મામલતદાર છે. ધરમપુર છોડ્યાંને દસેક વર્ષ પીતી ગયાં પછી એકવાર મોટર રમ્તે નાશિક જતો હતો. વસસાડ્યા નાશિકનો મોટર રસ્તો ધરમપુર ગામમાંથી પસાર થાય. મારી બા પંદીએથી દળણું દળાવી ડોઝો લેવાખાને રમ્તો ઝાળંગી ઘેર જઈ રહી હતી. તેને જોઈ મોટર ઊભી રખાવી પોતે બિતર્કી પડ્યો ને દોડતાં જઈ બાના હાથમાંથી ડોઝો લઈ ને ઘેર મૂકી આવ્યો. એનો પત્તાવાળો એ ડોઝો લેવાકવા આવ્યો તો એને ના પાડીને કહ્યું, ‘મારી મા છે, એવું કામ તો હું જાતે જ કરું, એ હક્ક તને નહિ આપું.’ બા એ વાત હજી પચુ મારાં સંતાનોને કહે છે ત્યારે એ પ્રસંગ યાદ કરતાં એ ગળગળા બની બસ છે! એક મિત્ર આક્રિષ્ટ છે. તેણે એક દિવસ પત્રમાં લખ્યું, ‘પાર્વતી બા તમારો પ્રેમ હું જૂલ્યા નથી. અહીં ઘણું છે, પણ બાના છાશ-માખણ નથી! આવીશ ત્યારે તમારે માટે ખાસ બનાવડાવેલી હોંઠમૂની સોનાની ડબ્બી લાવીશ!’ કૃષ્ણસુદામા, નક્ષત્રપિ અને વિશ્વામિત્રની મેત્રીભાવના મેં વાંચી છે, પણ એનો તો હું સાક્ષાત્ અનુભવ કરું છું.

ધરમપુર ગામની નજીક જ સવાદ્રિની ઓતરાદી ગિરિમાળા પૂરી થાય છે. એનાં સતત સ્ત્રીતાં જંગમો ને વનશ્રીનું સૌંદર્ય; સદાનું અમારું આકર્ષણ હતાં. જુદી જુદી દિશામાંથી કુંગરો ચઢવા ને ઊતરવા એ અમારા બાળપણની રાહજ ક્રીડા બની ગઈ હતી. ઓમાસાંમાં બીજી પ્રવૃત્તિઓ જ્યારે બંધ પડતી ત્યારે કુંગરો ખૂંદવાનો અમારો કાર્યક્રમ. ઓમાસાંમાં તો સંજ્ઞાદ્રિની શોભા અનેક ગણી વધી જતી. અસંખ્ય છોડો ને અન્ય વન-પતિથી કુંગરનો વૈભવ નંદન-વનની શોભાને યાદ કરાવતો દેઢેકાણે પહાડોમાંથી અસંખ્ય નાનાં ઝરણાં ફૂટી નીકળતાં, તેનું ફેનધવલ સ્વચ્છ નીર જ્યારે ધોધવારપે પડી તળેટીમાં વહેતું ત્યારે તેના કલકલનિનાદમાં અજબ સંગીત-શ્વનિ પ્રગટ હતો. ચિત્રવિચિત્ર પશુપંખીઓ સ્વચ્છંદ વિહાર કરતાં, ને કુંગરની નજીક તળેટીમાં આદિવાસીઓનો સહચાર પશુમાનવીના બેદો ભુલાવી દેતો. રખડવાની ટેવ નાનપણથી જ પડેલી. આને પણ, પ્રવાસે જગતું છે, એવું યાદ કરતા મનમાં એક વિચિત્ર પ્રકારનો આનંદ અનુભવ છું. નાનપણમાં આનંદ પર્વટનો તો ઘણાં ક્યાં પણ એમાં બે પ્રવાસ યાદગાર બની રહ્યા છે.

ધરમપુરથી પૂર્વમાં પાંચેક માઈલ જિલ્લા-અધ્યક્ષ નાસ-
કાકની ખેડી. આંખ વેડવા મારે રસિક નો ૨

એક કિશોરની આત્મકથા

વસંત (રમિકનો નાનો ભાઈ) તથા હું એમ ચાર જણા પગપાળા સિંધુગર ગયા. હાળીની મદદથી કેરી વેંવાનું કામ અમે બપોરસુધીમાં પતાવ્યું. આંખા ઉપર લાલ મઝેડા ઘણા હતા તેનાથી બચવા શરીરે અમે રાખોડી ચોળી. આંખા ઉપર કેરી વેડતાં શરીરે કેરીનો ચીક પડ્યું બહુ લાગ્યો હતો. એટલે કેરી વેડીને પરવાર્યા પછી અમે સિંધુગર ગામમાં આવેલી નદીએ નહાવા ગયાં. અમારામાંથી મહમદ મિયાય કાંઈને તરતા ન આવેડે. પણ એતો નહાવાનું ઝટપટ પનારીને શરીર તડકામાં સૂકવતો કિનારે બેઠો હતો. વસંત કિનારે બેઠો નહાતો હતો. હું અને રસિક નદીમાં ગૂંચત કરતા નહાતા હતા નદી આમ તો હીંદરી જેવી લાગતી હતી એટલે ડૂબવાનો બહુ ભય નથી એવો અમારો ખ્યાલ. એટલે એક મોટો પથ્થર લઈ નદીમાં દૂર ફેંકીએ, તે ગોંધી કાઢવાની રમત રમીએ ને ખૂંસો મારતા ડૂબકી મારીને પથ્થર કાઢીએ. પથ્થર ફેંકવાનો મારો વાગે હતા જરા દૂર પથ્થર ફેંક્યો. રસિક તે જગ્યાએ પથ્થર શોધવા ઉપડ્યો, પણ ત્યાં પાણી જીંડા ને પ્રવાહ ભેરદાર એટલે રસિક તો પાણીમાં ખેંચાવા લાગ્યો. એને બચાવવા હું દોડ્યો, ને હું પણ તથાગેલ, પાણી હજી ગળા સુધી જ હતાં. અમે નીચે પગ ઠોકીને ગળું પાણી ઉપર રાખવા પ્રયત્ન કરવા છતાં પ્રવાહમાં દૂર ને દૂર ઘેંસડાતા હતા ને ગભરાઈને ખૂંસો મારતા હતા, ‘મહમદ બચાવ—મહમદ બચાવ.’ મહમદ શરમાં તો એમ મમજેલો કે બન્ને ફાગટની ખૂંસ મારે છે એટલે જગ્યા ઉપરથી ન ઉઠ્યો વસંત કિનારે બેસીને નડતો હતો, તેણે અમને પાણીમાં તથાતા લેવા, એણે ગલેગઈને ખૂંસો પાડવા માંડી, ‘મહમદભાઈ દોડો, પેલા દૂગે છે.’ હવે પાણી માથેડા ઉપર જીંડું હતું અમે મહા પ્રયત્ન કરતાં ગળું જીંડું રાખતા હતા છતાં નાકમાં અને મોઢામાં પાણી ગયું. અમારી ગભરામણ વધી ગઈ હતી, ખૂંસ મારવાની શરૂત પડ્યું નહોતી રહી, ગૂંચણામણ થતી હતી, ને જલદીને બચાવવા અમે હવાતિયાં મારતાં હતા મહમદ પરિસ્થિતિની

ધરમપુર ગામની નજીક જ સલાદ્રિની ઓતરાદી ગિરિમાળા પૂરી થાય છે. એનાં સતત સીસાં જંગલો ને વનશ્રીનું સૌંદર્ય; સદાતું અમારું આકર્ષણ હતાં. જુદી જુદી દિશામાંથી કુંગરો ચઢવા ને ઉતરવા એ અમારા બાળપણની રાહજ ક્રીડા બની ગઈ હતી. ઓમાસામાં ખીજી પ્રજ્વલિઓ જ્યારે બંધ પડતી ત્યારે કુંગરો ખૂંદવાનો અમારો કાર્યક્રમ. ઓમાસામાં તો સલાદ્રિની શોભા અનેક ગયુધી વધી જતી. અસંખ્ય છોડો ને અન્ય વનસ્પતિથી કુંગરનો વૈભવ નંદન-વનની શોભાને યાદ કરાવતો ફેકફેકાણે પહાડોમાંથી અસંખ્ય નાનાં ઝરણાં ફટી નીકળતાં, તેનું ફેનધવલ સ્વચ્છ નીર જ્યારે ધોધવાદ્યે પડી તળેટીમાં વહેતું ત્યારે તેના કલકલનિનાદમા અજળ સંગીત-ધ્વનિ પ્રગટ થતો. ચિત્રવિચિત્ર પશુપંખીઓ સ્વચ્છંદ વિહાર કરતાં, ને કુંગરની નજીક તળેટીમાં આદિવાસીઓનો સહચાર પશુમાનવીના બેદો ભુલાવી દેતો. રખડવાની ટેવ નાનપણથી જ પડેલી. આજે પણ, પ્રવાસે જનાતું છે, એવું યાદ કરતા મનમાં એક વિચિત્ર પ્રકારનો આનંદ અનુભવુ છું. નાનપણમાં આનંદ પર્વટનો તો ઘણાં કર્યો પણ એમાં બે પ્રવાસ યાદગાર બની રહ્યા છે

ધરમપુરથી પૂર્વમાં પાંચેક માઇલ ઉપર સિધ્ધંગર ગામે દાસ-કાકાની ખેડી. આંખ વેડવા માટે રસિક (દાસકાકાનો પુત્ર), મહમદ,

એક કિંગ્ડોની આત્મકથા

વસત (ગંગાનો નાનો ભા) તથા હુ ગંગા ચાર જાણી પગપાળ સિંધુગર ગયા હાગીની મદદથી કેરી વેવાનું કામ અમે બધોરસુધીમા પતાયુ આખા ઉપર લાલ મગેડા ઘણા હતા તેનથી બચવા શરીરે અમે ગળોડી ચોળી આગા ઉપર કેરી વેડતા શરીરે કેરીનો ચીક પાણુ બહુ લાગ્યો હતો એટલે કેરી વેડીને પરવાર્ગ પડી અમે સિંધુગર ગામમા આવેની નદીએ નહાવા ગયા અમારામાથી મહમદ મિવાવ કે ને તરતા ન આવડે પણ એતો નહાવાતુ અપટ પનારીને શરીર તડકામા સુકવતો કિનારે મેલો હતો વસત કિનારે મેલો નહાતો હતો હું અને રસિક નદીમા ગમ્મત કરતા નહાતા હતા નદી આમ તો પાણી જેવી લાગતી હતી એટલે ફળવાને બહુ ભય નથી એવો અમારો ખ્યાલ એટલે એક મોટો પથ્થર લઈ નદીમા દૂર દેખાડો, તે ગાંધી હવાની રમત રમીએ ને ખૂંચો મારતા ફળકી માગીને પથ્થર છાટીએ પથ્થર ફેંકવાને મારો વાલ હતો જરા દૂર પથ્થર પડ્યો રસિક તે જગ્યાએ પથ્થર ઓધવા ઉપડ્યો, પણ ત્યા પાણી ઊંડા ને પ્રવાહ ભેરદાર એટલે રસિક તો પાણીમા ખેંચાવા લાગ્યો એને બચાવવા હુ દોડ્યો, ને હું પપુ તપાસ્યો, પાણી હજી ગળા સુધી જ હતા અમે નીચે પગ ઠોકીને ગળુ પાણી ઉપર રાખવા પ્રયત્ન કરના છતા પ્રવાહમા દૂર ને દૂર ધમકાતા હતા ને ગલગળને ખૂંચો મારતા હતા, 'મહમદ બચાવ—મહમદ બચાવ' મહમદ શરમા તો એમ સમજેનો કે જાનને ફોગટની ખૂંચ માટે છે એટલે જગ્યા ઉપરથી ન ઉઠ્યો વસત કિનારે મેસીને નડતા હતા, તેણે અમને પાણીમા તણાતા જોયા, એણે ગલગળને ખૂંચો પાડવા માડી, 'મહમદમાડી દોડો, પેના ફૂલો છે' હવે પાણી માથોડા ઉપર ઊંડુ હતું અમે મહા પ્રયત્ન કરતા ગળુ ઊંચુ રાખતા હતા છતા નાકમા અને મોઢામા પાણી ગયુ અમારી ગલગમણ વધી ગઈ હતી, ખૂંચ મારવાની શક્તિ પણ નહોતી રહી ગૂંચણામણ ચલી હતી, ને જાણીને બચાવવા અમે હવાતિયા મારતા હતા મહમદ પરિચિતિની

ગભીરતા સમજી ગયો, એણે ઝડપથી પા પીમા ઝપલાવ્યું તે તરતો તરતો અમારી પાસે આવી પહોંચ્યો, ત્યાં અમે બંને એને એના વળગી પડ્યા કે એ પણ ફૂંચ્યો, એના નાખખા પણ થોડુંક પાણી ગયું પણ એ તો રજી આરણ બન્યો, ગુ સે વધતે જોરથી એક ધક્કો મને માર્યો, અને પ્રવાહની બહાર ઝાંછા પાણીમા ફેંક્યો રસિકને બગલમાથી પકડીને બીજા હાથે તરતો મારી પાસે આ યો ત્યાં પાણી જરા ઝાંછા હતા એટલે રસિક અને મને બંનેને એક એક હાથે પકડીને બહાર લાવીને કહે, ‘હત્ત તેરી, ચમન કહીંકા, મુઝેં ખી ડૂરોત્તા થા!’ વસંતને કહ્યું, ‘ધેર જલને ડાલને વાત કરી છે તો પછી તારી ખેર નથી’ તે દિવસે મહમદ ન હોય તો જિંદગી ખતમ થવાનો જ સોદો હતો.

મહમદ એક આનંદાનં આરણ હતો સશક્ત શરીર, વાકડિયા વાળ, મો ઉપર હ મેશા ફરકવું નિર્દોષ રિમત, મહમદ એવો જિંદાદિલ, મુસ્કેનીમા અમારો હ મેશનો દિયોત્તન દોસ્ત બીજા મિત્રોની જેમ એ પણ મારે ધેર આવતો બા એને જમવા માટે ઘણીવાર આમ્રહ કરે પણ એ કદી ન જમે, કેવનો જરા સરખો અહેશાન એને ન ખપે એના પિતા ગુજરી ગયા હતા મા સાથે મામાને ત્યાં રહેતો, મામાના દૂધ પગારમા એ કુટુંબની જવાબદારી એટલે અનેક મુશ્કેલીઓ છતાં મહમદ ખુમારીથી જીવવામા જ માનતો, કામનું કામ કરી છૂટવું એ જ એનો આનંદ અમારી ક્રિકેટ ટીમનો એ શ્રેષ્ઠ બોલર સ્વભાવે સાહસિક અને ઉમદા, અમે દસમા ધોરણમા લખુતા ત્યારનો મહમદના સાહસિક સ્વભાવનો બીજો એક પ્રસંગ છે.

દિવાળી ની રજાઓમા મહમદ, ધણાહીમ, બાણુ, હગિલાલ મેરાજ, અન્ના અને હુ અમે છ મિત્રોએ સાયમ્લ ઉપર વતસાડ, પારડી, અને ઉદવાડાના પ્રવાસે જવાનું નક્કી કર્યું ચારેક મિત્રો પ સે

પોતાની સાચકલ હતી. અન્ના અને મેં છાડે સાચકલ લેવાનો વિચાર કર્યો, ચોવીસ કલાકના બાર આના, સાચકલનું લાડું હતું! ત્રણ દિવસ લાડે લો તો બે રૂપિયા! પણ બે રૂપિયા તે જમાનમાં બહુ મોંઘા, બાએ શરૂઆતમાં જવાની ના પાડી, સાચકલ લાડા ઉપરાંત જમવાનું ખર્ચ મળી પાંચ રૂપિયા થાય, એમાં તો બાના પંદર દિવસ નીકળે! પણ મિત્રો મને શેના છાડે? બધું ખર્ચ પોતે ભોગવશે એવું બાને સમજાવ્યું. પોતાનો દીકરો આનંદ કરે એ કંઈ માને ન ગમે? પણ પૈસાનો સવાલ હતો, તે પત્યે એટલે સાચકલ પ્રવાસથી છાતીમાં પવન લાગે, માંદા પડાય, અકરમાત થાય એવા લયો બાએ સામે ધર્યા, પણ મિત્રો એક ના બે ન ધયા. મેં શરૂઆતમાં, 'મારે જવું નથી' એમ કહેવા માંડ્યું. બીજા મા બાપની જેમ પોતાના દીકરાને સગવડ નથી આપી શકતી એનું બાને આશુ આપ્યું. હું જેમ પ્રવાસે જવાનું ના પાડું તેમ બે હવે વધારે આગ્રહ કરવા લાગી. બે પણ સમજી હશે કે હું તો માત્ર રીસમાં જ ના પાડું છું. બાએ પાંચ રૂપિયા આપીને કહ્યું, 'શે હવે વરણાગી કર્યા વિના'

વલસાડ ધરમપુર રોડ ઉપર, 'ધરમપુર હાઉસ' નામે સરકારી બંગલો હતો, દિવાન સાહેબે ત્રણ દિવસ માટે રહેવાની અમને પરવાનગી આપી હતી. અમે મળરકે પ્રવાસે ઉપડ્યા, વદપક્ષીની પાછલી રાતની અર્ધચંદ્રની ચાંદની મંદ મંદ પ્રકાશતી હતી. સવારનો ઠંડો ધીમે પવન વાતાવરણમાં ઊત્સાહ રેડતા હતો. અમારા આનંદનો પાર નહોતો. વાતો કરતાં, ગાતાં, બજાની દુકાનીમાં ઝડપથી સાચકલ ચલાવતાં રરતો કાપતા કતા. ત્રણ કલાકની એકધારી મુસાફરી પછી અમે વલસાડ પહોંચ્યા. ધરમપુર બંગલામાં સ્નાન કર્યું. પ્રવાસનાં કપડાં બદલી, મેલાં કપડાં ધોઈને સૂકવવા મુક્યાં. અગિયાર વાગે સૂઈપ્રકાશ વીણીમાં ગયા. જૂથ કંકડીને લાગી હતી. છ આનામાં આશુ લાઈ મળે બાણ અને કથાકીમ જમતાં જમતાં કોણ વધારે

રોટની ખાય તેની ચડસે ચઢના ઝસે પ્રજો મગમ મગમ રોટની લઈને રસોડામાંથી બોજન ખડમાં આટા ફેરા કરતો ચર્મ મોસા રોટની મકે ન મકે ત્યાંતા સફાચટ. જાણુ અને આફીન ચાનીન ચા સ ફૂલમ રોટની આપટી ગયા અમે પણુ રીસ પગીન ક્યાં તા પહેલ્યા લતા. પૈસા આપીને વીશીમા જમવાનો આ પહેનો પ્રમ મ રાજો ઘરેથી લાવેલા લાથામાંથી ચતાવવાનું હતું, હ આના વચન ન કરીએ તો પછી અમે બહાદુર ગેના! પણુ રસોડામાં રોટની ખૂટવાની જાહેરાત કરી. એટલે દાળભાત ખાધને જીદના અને દરિલાવે જ લાણુના પૈમા મેનેજરને ચૂકવ્યા. ટેમવ ઉપર મૂંની વરિયાળીને ફાકો મારી વીશીમાંથી અમે વિદાય થયા! પણુ, જ્યારે ખીજો દિવસે ફરી પાછા અમે જમવા ગયા તો માલિકે અમને જમડવાની જ ના પાડી! અને અમારે ખીજી વીશી ગેધરી પડી!

ખીજો દિવસે સવારે અમે પારનેરા કુંગર ચઢના ગયા, પારનેરા વલસાડથી દક્ષિણે ચાગડ માલન (ચતુલ પાસે) આગરા છે હમર ફૂટની નીમાઈ હજે ત્યાં જનો કિફો છે. શિવજીએ સરત લૂલકુ તે વખતે અહીંથી પસાગ થયા હતા તેની જાગી 'શિવાજી જાગી' તરીકે ઓળખાય છે. તે જોઈ, ત્યાંનું પ્રકૃતિસૌદર્ય જોયું 'પગી વાપી ઉઘવાડા ફરીને સાજો અમે પાછા વલસાડ આગરા લીલાપુર નામે વનસાડ નજીક ગામ ઇશ્વારીમના ડેઇ સગા ત્યાં રહે એટલે મળવા ગયેલા. ગયા ત્યારે ઔરંગાનદી હોડીમા બેસીને ઠિત્યા હતા પછે રાત્રે ટોડી બધ થાય એટલે રેતવેના પુલ ઉપરથી વનમાડ જવાનું નક્કી કર્યું.

રાતના દસેક વાગ્યા હશે વદપક્ષ હોવાને કારણે અધારુ હતું. દર રોટનેના દીવાની નિશાની ગળી પુલ તરફ જવા નીજના. નદીને કિનારે કિનારે ચાલના જતા હતા અધારાને કાગળે આજરેજ રમતો કપાતો હતો, ખાનગ્યમા સોના પગ ખરડાયા હતા તે ધોવા અમે નદી કિનારે ગયા.

જાણુ તીગો નમીને પગ ધોતો હતો, એટલામાં એના કોટના ચોર ખિસ્સામાંના પાંચેક રૂપિયા પાણીમાં સરખી પડ્યા. શુવ કરતાં પાંચ રૂપિયાની કિંમત ઘણી. અમે નદીનો કાદવ ઉલેચવા માંડ્યો. પણ પ્રવાહને કારણે રૂપિયા થોડે દૂર ધસડાવા હતા. મહમદ તો કહે કાઢ્યા વિના થેર નથી જવું. અમે તો ચાક્યા હતા એટલે કાદવ ઉલેચવાનું બંધ કર્યું. પણ મહમદ તો શેનો ઝપે ? દલાકેકની મથામણ પછી જો રૂપિયા હાથમાં આવ્યા ! બીજા આટલામાં જ હોવા જોઈએ એ આમે અગતે પણ ફરી જુસ્સો આવતાં કાદવ ઉલેચવા માંડ્યા ને બીજા કલાક પછી બીજા જો રૂપિયા મળ્યા એક રૂપિયો ન મળ્યો ! પણ ચાર મળ્યા તેનો અનહદ આનંદ હતો રાત્રે એક વાગે અમે કામે પહોંચ્યા. તેજ દિવસે જાણુ પાસે એક રૂપિયો નારતા માટે પડાવ્યો. થેર જઈ જાણુની જાને અમારા પરાક્રમની વાત ફરી તો તે ખિજવાઈ ગયાં. ‘મૂઆ રૂપિયા પડ્યા તો; રાત્રે આણું સાહસ નદીમાં થાય કે ? નદીમાં ડૂબી ગયા હોત તો ?’

ત્રણ દિવસ વલસાડ આસપાસ ફરી રાત્રે ધરમપુર જવા નીકળ્યા. થાક્યા હતા પણ ધર ચાદ આવતું હતું, એટલે પગમાં શકિત આવી હતી. તે જમાનામાં રસ્તો ખરાબ, ઠેર ઠેર ખાડા ને પથરા, વલસાડથી પાંચેક માઇલ દક્ષિણે પાથરી ગામ પાસે આવ્યા હોઈશું ને મહમદની સાયકલમાં પંકચર પડ્યું, અમે તો ધૂનમાં આગળ નીકળી ગયેલા મહમદને જોયો નહિ એટલે અડધા માઇલથી પાછા ફર્યા મહમદ સાયકલની ટયુબ કાઢીને બેઠો હતો. રાત્રે પંકચર ક્યાં પડ્યું છે તે શી રીતે દેખાય ? આણુ જાણુ વસતી નહિ. જે ચાર છાપરાં હતાં પણ તે ય દૂર. ને રાત્રે કોણ મદદ કરે ? માઇલેક ઉપર એક હોટેલ હતી ત્યાં સાયકલ ધસડીને લઇ ગયા. હોટેલ હજી ખુલ્લી હતી. મેટ્રોમેદાને અજવાળે પંકચર સાંજુ ને સાયકલ મારી મફત થેર આવ્યા ત્યારે સવારના ચારનાં ટકોરા પડ્યા !

ધરમપુરથી ઉત્તરે સાત-આઠ માઇલ ઉપર નાંધર્ધ ગામ છે. ચૌરંગા નદી ત્યાં થઈને વહે છે નાંધર્ધ ગામ પાસે આવેલા એક ખડકમાથી એક નાનો સરખો ધોધ પડે છે. ત્યાં લોકે ગૌમુખી નાધી છે તેમાથી ધોધનું પાણી કુંડમાં પડે. એ કુંડમાં નહાવાનું મોટું મહાત્મન ગણાય થોડે દૂર એક મહાદેવનું મંદિર છે. શિવલિંગ ઉપર જળધારા પડે ત્યારે શિવલિંગમાથી એક પ્રકારનો ધ્વનિ નીકળે. જો કે તે જગ્યાએ જમીનમાં પોલાણ હશે એ કારણે પણ અવાજ આવતો હશે. રાત્રિના એકાંતમાં જો નો ઉચ્ચાર થતો હોય એવો અવાજ સંભળાય એટલે શ્રદ્ધાળુ લોકોને એ મહાદેવમાં ભારે આરથા. નાંધર્ધના લોકોની મુખ્ય વસ્તી તો દુબળા અને ધોડિયાની, થોડા કણ્ઠી પણ વસે. એ લોકોને પણ મહાદેવમાં કોઈ શક્તિ છે એવી

મહાગદ્દ ચડી પછી ફરવેલો. ત્યારથી તો મેળાનું આકર્ષણ પહેલાં કરતાં પણ અધિક વધ્યું હતું. ધરમપુરથી લોકો ગાડી, ગાડું, સાયકલ, ઘોડું, જે મળ્યું તે લઈને મેળામાં આવે. વલમાડ, ધરમપુર, ચીખલીના વ્યાપારીઓ અઠવાડિયા અગાઉ દુકાનો માડે, દૂર દૂરના વિવિધ વસ્તુઓ વેચતા ફેરિયાઓનાં ધાડાં ભેટરી આવે, સાધુ સંતો અને શિખારીઓ પણ પોતાનો પડાવ નાંખે, આમ રંઝ, રૂપ અને આનંદની ઉમળણી જોડે, વિવિધ વસ્ત્રો પહેરીને લજન-મંડળીઓ, ઠાળાપરજ કામની દાંડિયા રમનારની ટોળાઓ; ગરળા-મંડળોની ઢઢળળે. અને એ રીતે આપણી ઘોંઘાટ પ્રિય પ્રજાનો લક્ષિતરસ સંતોષાય.

દસમાં ધોરણમાં અમે લાલ્પતાં હોઈશું. ત્યારે રસિક, મહમદ, ઇબ્રાહીમ, હરિલાલ અને હું, એમ ચાંચ મિત્રો, વહેલી સવારે ચાલતાં મેળામાં ઉપડ્યા. વાતો કરતાં, ગજમતો કરતાં રસતે આવતી ઘોરડીઓ જૂડતાં, ત્રણેક કલાકે નાંધઈ પહોંચ્યા. નદીની પાસે જ ગંગાકુંડમાં લકતો સ્નાન કરતા હતાં. એટલે અમે પણ સ્નાન કરવા પડ્યા. ઠંડાઈમ જેવા પાણીના કુંડમાં મેં પણ ડૂળાઈ મારી, પણ પગમાં ઠંઈક સળવળ સળવળ થતાં ફરી ડૂળાઈ મારી, તળિયેની વસ્તુઓએ ભરીને ઉપર કાઢી ને જોઈ તો, પૈસા ! લકતોએ સ્નાન કરતાં નાંખેલા. હું તો હજી જોતો જ હતો ત્યાં રસિક ખૂસ પાડી જઈયો, ‘ઐ, એ શુ કરે ?’ મેં પૈસા પાછા પાણીમાં નાંખી દીધા.

પછી અમે પણ મેળામાં ખૂબ ધૂમ્વા. માનવમેળો જોવાની ઠાઠ ઘોર મજા આવે છે. ત્યાં માત્ર આનંદ રસની જ લહાણ થતી હોય છે પ્રત્યેક જન પોતપોતાની મસ્તીમાં ચકચૂર. આખું વાતાવરણ

ધરમપુરથી ઉત્તરે સાત-આઠ માઈલ ઉપર નાંધઈ ગામ છે. ઔરંગા નદી ત્યાં થઈને વહે છે નાંધઈ ગામ પાસે આવેલા એક ખડકમાથી એક નાનો સરખો ધોધ પડે છે. ત્યાં લોકો ગૌમુખી નાધી છે તેમાથી ધોધનું પાણી કુંડમાં પડે, એ કુંડમાં નહાવાનું મોડું મહાદેવ ગણાય થોડે દૂર એક મહાદેવનું મંદિર છે. શિવલિંગ ઉપર જળધારા પડે ત્યારે શિવલિંગમાંથી એક પ્રકારનો ધ્વનિ નીકળે. જો કે તે જગ્યાએ જમીનમાં ખોલાણુ હશે એ કારણે પણ અવાજ આવતો હશે. રાત્રિના એકાંતમાં જો નો ઉચ્ચાર થતો હોય એવો અવાજ સંકળાય એટલે શ્રદ્ધાળુ લોકોને એ મહાદેવમાં ભારે આરથા. નાંધઈના લોકોની મુખ્ય વસ્તી તો દુળળા અને ઘોડિયાની, થોડા કણ્ઠી પણ વસે. એ લોકોને પણ મહાદેવમાં કામ શક્તિ છે એવી શ્રદ્ધા. શિવરાત્રીને દિવસે ત્યાં મેળો ભરાય. અને આજુ પાણુના લોકોની ભારે ભીડ જામે. નાંધઈ પાસે ભૈરવી ગામ આવેલું એટલે એ નાંધઈ-ભૈરવીનો મેળો એ નામે ઓળખાય. નાંધઈ પાસે જ ચીખડી તાલુકાની સરહદ, વલસાડ તાલુકાનું ખેરગામ પણ નજીક. ત્યાંથી ઉજળિયાત લોકો પણ સારા પ્રમાણમાં મેળો જોવા આવે. ધરમપુરના રાજકુટુંબના માણસો પણ મેળામાં આવે. એક એ વાર તો મહારાજ સાહેબ અને મહારાણી સાહેબ પણ પધારેલા, ને

મહાઉદ્ર યગ પશુ કરાવેવો. ત્યારથી તો મેળાનું આકર્ષણ પહેલાં કરતાં પણ અધિક વધ્યું હતું. ધરમપુરથી લોકો ગાડી, ગાડું, સાયકલ, ઘોડું, જે મળ્યું તે લઈને મેળામા જાય. વલમાડ, ધરમપુર, ચીખલીના બ્યાપારીઓ અઠવાડિયા અગાઉ દુકનો માડે, દર દરના વિવિધ વસ્તુઓ વેચતા ફેરિયાઓનાં ઘાડા ઊતરી આવે, સાધુ સંતો અને ભિખારીઓ પણ પોતાનો પકાવ નાખે, આમ રંગ, રૂપ અને આનંદની ઉજ્જવળી જોડે વિવિધ વસ્તુો પહેરીને લજન-મંડળીઓ, કાળીપરજ કામની દાડિયા રમનારની ટોળીઓ; ગરબા-મંડળોની ઠંક જામે. અને એ રીતે આપણી ધોંધાટ પ્રિય પ્રગ્નનો ભક્તિરસ સતોપાય.

દસમાં ધોરણમા અમે લણતાં હોઈશુ. ત્યારે રસિક, મહમદ, ઇલાહીમ, હરિલાલ અને હુ, એમ પાંચ મિત્રો, વહેલી સવારે ચાલતાં મેળામા ઉપડ્યા. વાતો કરતા, ગમ્મતો કરતાં રસ્તે આવતી ધોરડીઓ ઝૂડતા, ત્રણેક કલાકે નાધઈ પહોંચ્યા. નદીની પાસે જ ગંગાકુંડમાં લકતો આન કરતા હતાં. એટલે અમે પણ સ્નાન કરવા પડ્યા. ઠંડાહીમ જેવા પાણીના કુંડમાં મેં પણ ડૂબકી મારી, પણ પગમાં કંઈક સળવળ સળવળ થતાં ફરી ડૂબકી મારી, તળિયેની વસ્તુઓ મો ભરીને ઉપર કાઢી ને જોડે તો, પૈસા લકતોએ સ્નાન કરતાં નાખેલા હુ તો હજી જોતો જ હતો ત્યાં રસિક ખૂમ પાડી ઊઠ્યો, 'ઐ, એ શુ કરે ?' મેં પૈસા પાછા પાણીમાં નાંખી દીધા.

પછી અમે પણ મેળામાં ખૂબ ધૂમ્યા. માનવમેળો જોવાની કોઈ ઝોર મળ આવે છે. ત્યાં માત્ર આનંદ રસની જ લહાણ થતી હોય છે પ્રત્યેક જન પોતપોતાની મસ્તીમાં ચક્ર્યૂર. આખું વાતાવરણ માદક અને નશીલું. લોક જાણે ચક્રડોળના ચાકે ચઢ્યું હોય એવું, મેળાનું વાતાવરણ અમરતું અમરતું પણ ગમી જાય સાંજ ૨ મેળામા ધૂમ્યા, ખાધું ને સૂઈસ્ત થતા ધર લણી નીકળ્યા. ૧

કેવળ આનંદ જ હતો ઉછળતું લોહી, ચાકનું નામનિશાન નહિ
 બે-પાંચ પીપડી ખગીલી જતી તે વગાડતા રંગા તા ગમે નીચળી પડતા
 ધર તરફ પગ પાંચુ િતાવળે ઉપડતા હતા અધારુ વ ગયું હતું,
 રસ્તો પાંચુ અડસટ્ટે જ કપાતો હતો

અધિક આનંદ હોઈશું, ત્યાં રસિકે, 'જાપડે, મરી ગયો' એની
 ચીસ નાખી અમે ગલરાયા જરૂર માપ કુડયો લાગે છે અમે
 રસિક પાસે ગયા ત્યારે તે જમીન પર બેસીને પગ જોર જોરથી
 હલાવતો, "કાટો વાગ્યો," એવી વેદના ભરી ચીસ નાખતો હતો.
 અધારામા કાટો શી રીતે કાઢવો રસિકથી તો પગ પાંચુ મડાતો
 નહોતો વેદના પાંચુ પુછળ થાય ? શરમા તો બે મિત્રોના ખલા
 ઉપર હાથ મૂકીને અને કાટાલાગેનો તે પગ, ગે હાથોની આટી
 વચ્ચે નાખીને એને ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પાંચુ એમ કંટાળે ક ચનાય ।
 ન એને ચાલતા ફાવે ન અમને પાંચુ ચાલતા ફાવે અને એમ
 ધરમપુર પહોચ્યા ક્યારે ? એટલે મહમદ કહે, 'ચલ બે, જોઈ મેરે
 કંધે પર,' એમ રસિકને ખલા ઉપર બેસાડી ચાલવા લાગ્યા, થોડે
 ગયા પછી હગિલાલ અને ઇલાહીમે ખલા ઉપર વારાફરતી બેસાડ્યો
 એમ રસ્તો કપાતો હતો, પછી મારો વારો આવ્યો, એટલે મે
 રસિકને ખલા ઉપર બેસાડ્યો, ચોક્કસ ચાલ્યો હોઈશ અને પગ
 વકટ લેટ, એમ ગણવા લાગ્યા. ટાટિયા લથડવા માડ્યા, ગઢરમા
 ટાટિયો ક્યાંક અવળો પડ્યો તેની સાથે હું અને રસિક બંને જમીન
 ઉપર પટકાયા બંને જણાથી ચીસ નીકળી ગઈ । મિત્રો દોડી
 આવ્યા, મહમદ રસિકને કહે, 'જોઈ જા બે, મહ જમ્મન લાઇસે ક્યા
 હોગા, દીલા કર્હીકા ।'

થોડેક ગયા હોઈશું એટલામા મેળામાથી પાછા ફરતા એક
 સવારી ગાડી આવતી હતી, અમે જૂમ મારી તને બોલી રાખી.

ગાડીવાળો આળખીતો નીકળ્યો, તેણે રસિકને ખેસાડી દીધો. ધરમપુર
લાગેલે આવ્યા, ને વોજળીના દીવામાં રસિકનો પગ જોયો તો
ખાવળનો મેટો કાંટો પગની પાનીગથા પેંસીને ઢેઢ ઉપરના ટેરવા
બદાર અણી ઠાઢને હતો ! રાત્રે જ એક હજીમને ત્યાં પહોંચ્યા, તેણે
નરેખીયા ખોતરી કાંટો કાઢ્યો, ઘેર જઈ રસિકની ખાંચે ગોળ-
મીઠું ખદખદાવી પાટો ખાંચ્યો ! આજે મેઘાની સ્મૃતિ વાગોળતાં તે
દિવસના અનેક સંસ્મરણો ફવાડાં ખડાં કરે છે ! એ જિંદગી
પણ ઢાઢ ઓર હતી !

ધરમપુર સંગીતને કારણે પણ ભારતભરમાં જાણીતું હતું. શાસ્ત્રીયસંગીતની પરંપરા વર્ષોથી ધરમપુરમાં ચાલી આવે. ધરમપુરના મહારાજાજી સંગીતરસિક. એમાં વિજયદેવજી મહારાજા સંગીતના સારા જાણકાર. એમના કાકા કુમાર શ્રી પ્રભાતદેવજી ભારતમાં શ્રેષ્ઠ ગણાના વીણાવાદકોમાંના એક. ધરમપુરમાં સંગીતશાળા ચાલે તેમાં ગ્વાલીયર ધરેણાના પ્રખ્યાત પંડિત સીતારામ-કૃષ્ણરાવ પંડિતના ભાઈ સંગીતાચાર્ય. મહારાજા વર્ષમાં ધણીવાર સંગીતના જલ્લસા ગોઠવે તે અઠવાડિયા સુધી સંગીત મહોત્સવ જિજ્વાસ. ભારતભરમાંથી ખ્યાતનામ કલાકારોનો મેળો જામે. વાદ્ય અને કંઠ્ય સંગીતના સુરોથી ધરમપુરનું વાતાવરણ જાણે ગન્ધર્વનગરી જેવું જાતી જાય.

આ વાતાવરણ ને કારણે આમાં સંગીતપ્રેમ-જગ્યો હતો. રાગરાગિણીયો, સૂર કે લયનું કશું ચ ભાન ન હોવાં છતાં નાનપણથી શાસ્ત્રીયસંગીત મને આકર્ષતું. પણ સંગીતશાળામાં જઈ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનું જ્ઞાન લેવાનો મને કદી વિચાર નહોતો આવ્યો.

હું અગ્રેજીનીશમાં ભણતો હતો તારે ઠાઈ કારણસર મારે વલસાડ જવાનું થયું. સાથે મારો એક મિત્ર હતો. વલસાડનું કામ તો કલાકેકમાં પતી ગયું હતું. ધરમપુરની મોટર માંજે જિપકે, એટલે વખત ગાળવાનો

સવાર હતો. વલસાડના બજારમાં ફરતાં, એક હેરકટીંગ સેલનનું પાંચિયું વાંચું. કાર્ડ ગ્રાહક નહોતા એટલે અમે વાળ કપાવવા માટે અંદર ગયા. સેલનનો માલિક શુભામ (નામ તે ચોક્કસ યાદ નથી) તળાસા પર રીયાઝ કરતો હતો, એનો કાર્ડ સાથે પાસે બેસીને ગાતો હતો. ક્યો રાગ હતો તે ત્યારે બજાર નહોતી પણ પાછળથી જાણ્યું કે એ રાગ ભૈરવી હતો, 'યમુના કે તીર...'ની પંક્તિને, એ ઉલટાની ઉલટાનીને સુંદર હલકે, પલટા મારીને ગાતો હતો, શુભામ તોડા મારીને સરસ ડોકા મારી સમ ઉપર આવતો. એવા માદક વાતાવરણમાં અમે જન્ને એક અસિક કામ માટે દુકાનમાં ગયા હતા. શુભામે તળાસા ટેકણે મૂક્યા. કાતર-ગશીન લીધાં અને નાદબ્ધનો આનંદ પડતો મૂઝી અન્નબ્રહ્મની આરાધના શરૂ કરી ! એના શાગિર્દો પણ ખીજી ખુરસી ઉપર કામ શરૂ કર્યું !

પણ સંગીતની અસરથી તેઓ મુક્ત નહોતા, 'યમુના કે તીર' એ બંદીશ પેલો શાગિર્દ તાન પલટા સાથે ગાય ને શુભામ કાતર કે મોટેથી 'હા' બોલીને તેને સમ. ઉપર ડોકા આપે. સંગીતને બહેલાવતાં જન્ને સંગીતની વાતે ચઢ્યા ને ધરમપુરના કુમાર શ્રી કાકાસાહેબ પ્રભાતદેવજીની વીણા વાદનમાં પ્રવીણતા વિષે તારીફ કરવા લાગ્યા, 'ખીનકે તાર જળ છડતે હૈં, માનો દરિયા ખૂમતા !', એ રીતે પ્રભાતદેવજી સાહેબનો પહેલો પરિચય જાણ્યો !

કુ. પ્રભાતદેવજી સાહેબને ધરમપુરના મહારાજ સાથે અલુખતાવ થયેલો. રાજાજટપટના જોગ જનીને તેમને ધરમપુરમાંથી દેશવટો લેવો પડ્યો હતો ત્યારે વલસાડ પાસે આવેલા તિથંલમાં તેઓ રહેતા. એ કારણે એમના સંગીતનો લાલ વલસાડની પ્રજાને મળેલો. વલસાડમાં એમના ઘણા શિષ્યો આજે પણ હયાત છે. એમની જળંતી બીજા છે ને એ રીતે સંગીતનો કાર્યક્રમ યોજી ગુરુકુલ યાદ કરે છે.

ચાંદીના કડાં અને રાજિયા વાળા શરણુગારેલા સુંદર ઝૂલા ઉપરથી ગતાં સતાં સુન્ની જાનનું, મુગીનું મંગીત સાલળતા. સુન્નીજનન ઝૂલાથી થોડે દૂર આવેલી મશતની મારી વાળી એક ઉપર રેશમી ગોળ તકિયે અટ્ટેની એક હાથે તાનપૂરો છે તે ખીજ હાથે ઝૂલાની દોરીને પોતાના કામળ હાથથી ખેંચી સરકારને ખુલાવે. ત્યારે રૂપેરી કડાંમાંથી હીંચકાનાં આંદોલનને કારણે જે સુમધુર, કીચૂડ કીચૂડ અવાજ નીકળે, તેની સાથે પોતાનો સૂર મેળવી ઝગઝગ અને પ્રહર પ્રહરનાં રાગ રાગિનીઓ છેડે. ફૂલ, અત્તર અને ગુલાબ જળતા છંટકાવથી વાતાવરણ માદક બન્યું હોય, તેમાં સુન્નીજનનનું સંગીત કાંઈ અદ્ભુત રંગ જમાવે સૂરને બેહેલાવાની અને શબ્દોને લાડ લડાવવાની સુન્ની જાનનાં સંગીતમાં કેઈ અજબ તાસીર ભરી હતી. પ્રખ્યાત ઉસ્તાદ અબ્દુલકરીમખાં, સુન્નીજનનના શરુઆઈ થાપ, બંને એક જ શરુના શિષ્ય એટલે અબ્દુલકરીમખાં અવરનવાર સુન્નીજનને મળવા આવતા. સુન્નીજન એકવાર ઝૂલાખુલાવતી આ રીતે ગાઈ રહી હતી, ત્યારે દરગાહે પૂછ્યું, ‘ઉસ્તાદ સુન્નીજન કૈસી ગાતી હૈ ?’ ખાંસાહેમે જવાબ આપ્યો,

“સરકાર, મૈ તો उनकी चार बानी हूँ ॥”

સંગીતની આવી હવા અને ધરમપુરના વાતાવરણમાંથી મળેલી એટલે બાપુજી જીવતા હતા ત્યારે એક દિવસ હું સંગીતશાળામાં દાખલ થવા માટે એમને પૂછ્યા વિના જ ગયો સંગીતશાળામાં દાખલ થનારની પૂરી તપાસ કર્યા પછી જ કાકાસાહેબ દાખલ કરવાની પરવાનગી આપે હું અને અન્ના કાકાસાહેબ પાસે ગયા. એમણે પિતાજીની પરવાનગી લઈને આવ્યા હો કે કેમ એ અંગે પૂછ્યું, અન્નાનું તો આખું કુટુંબ સંગીતનું શોખીન દક્ષિણીલોકોમાં મંગીતની પરંપરા છે, તેની ગુજરાતમાં તે જમાનામાં તો નહિવત, એટલે અન્નાને તો એના પિતાએ પરવાનગી આપી હતી. હું પૂછ્યા

કુ. પ્રભાતદેવજી વિશે એક લોકવાનકા ગદ્ય પ્રચલિત છે. ધરમપુર રાજ્યનું એક ગામ દીસ્કગી તેમને જામીરીમાં મળેલું. ત્યાં તેમનો જંગલો, છે. જંગલાથી થોડે દૂર સુંદર તળાવ છે. તળાવમાં કમળો પથ્થુ ખીલે. શીંગોડા થાવ. પાસે મહાદેવનું મંદિર છે ને મંદિરની બાજુમાં સુંદર આંગાવાડી છે. આવા સુંદર પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં પ્રભાતદેવજી તળાવને કિનારે એકાંતમાં બેસીને ખીનનો રીયાઝ કરતા. શિયાળાની એક સુંદર સવારે એ રીતે જ્યારે તેઓ ખીનનો રીયાઝ કરતા હતા ત્યારે તાગેના ઝંકારથી વાતાવરણ પથ્થુ સંગીતમય બન્યું હતું. જુદો મંદ મંદ પવનમા ડોલતાં હતાં. તળાવનાં પાણીમાં ધીમી લહર ઝલતી હતી. ને વીણાના સૂરોએ વાતાવરણને જાણે જકડી લીધું હોય તેવી પરમ શાંતિ છવાઈ હતી. કાકા સાહેબ સૂરોમાં સમસ્ત હૃદયને ઠાવવીને નાદબ્રહ્મની સમાધિમાં લીન હતા. ત્યાં સંગીતના સૂરોથી આકર્ષાઈ એક મોટા ક્ષિપર નાગ, ત્યાં આવી ડોલવા લાગ્યો. કાકા સાહેબનું તો એ તરફ ધ્યાન જ નહોતું. એ તો સૂરોમાં ખોવાઈ ગયા હતા. સૂરોએ એક નવીન સૃષ્ટિ રચી હતી ! એમાં તેઓ મસ્ત હતા. નાગ પથ્થુ ધ્યાનમગ્ન થઈ સૂરોને તૃપ્તિથી પીતો હતો. કલાકાર અને ગસિકમોકતા, રસસમાધિમાં લીન હતા ! રીયાઝ પૂરી થવાની તૈયારી હતી ને કાકાસાહેબની નજર સંગીતમાં મસ્ત ડોલના નાગ ઉપર પડી. સંગીત બંધ કરે તો નાગ ગુસ્સે થઈ ડંખદે, એટલે સમયસૂચકતા વાપરી સૂરોને એમણે એ રીતે બહેનાવ્યા કે નાગ પરમતૃપ્તિ અનુભવતો ત્યાંથી વિદાય થયો !

ધરમપુર રાજ્યની એક લાયાત સંગીતના અજબ ગોખીને હતા. એમણે સુન્ની જન નામની ખ્યાતનામ ગાયિકાને પોતાની રખાત તરીકે રાખી હતી. તેની પાસે ઇચ્છા થાય ત્યારે સંગીત સાલજતા બપોરે જમ્યા પછી અને રાત્રે જાગતી વખતે પોતાના

ચાલીના કડા અને સળિયા વાળા ગગ્ગુગારેલા સુદર મૂવા કિપગથી મૂતા મૂતા ચુન્ની જાનતું, મુગીત નગીત સાલળતા, ચુન્નીજનન જુનાથી થોડે દૂર આવેલી મશતની માદી વાળી એક ઉપર રેશમી ગોળ તકિયે અટ્ટેની એક હાથે તાનપૂરા છેડે તો બીજા હાથે મૂલાની દોરીને પોતાના કામળ હાથથી ખેતી સરકારને ખુલાવે. ત્યારે રૂપેરી કડામાથી હીચકાના આદોલનને કારણે જે મુમધુર કીચૂડ કીચૂડ અવાજ નીકળે, તેની સાથે પોતાનો સર મેળની ઝગ્ગુ ઝગ્ગુ અને પ્રહર પ્રહરના રાગ રાગિનીઓ છેડે. ફૂલ, અત્તર અને ગુલાબ જળના ઇંટકાવથી વાતાવરણ માદક બન્યું હોય, તેમા ચુન્નીજનનનું સંગીત કોઈ અદ્ભુત રંગ જમાવે સૂરને બહેવાવાની અને શબ્દોને લાડ લકાનવાની ચુન્ની જનનના સંગીતમા કોઈ અજબ તાસીર ભરી હતી પ્રખ્યાત ઉગતાદ અબ્દુલકરીમખા, ચુન્નીજનનના શુરુભાર્થ ચાલ. બંને એક જ ગુડના શિષ્ય એટલે અબ્દુલકરીમખા અવરનવાર ચુન્નીજનનને મળવા આવતા. ચુન્નીજનન એકવાર મૂલાખુલાવતી આ રીતે ગાઈ રહી હતી, ત્યારે દરગાઠે પૂછ્યું, 'હિસ્તાદ ચુન્નીજનન કેસી ગાતી હૈ ?' ખાસાહેમે જવાબ આપ્યો,

“सरकार, मैं तो उनकी चार आंखी हूँ ॥”

સંગીતની આવી હવા મને ધરમપુરના વાતાવરણમાથી મળેલી એટલે બાપુજી જીવતા હતા ત્યારે એક દિવસ હું સંગીતશાળામા દાખલ થવા માટે એમને પ્રજ્ઞા વિના જ ગયો સંગીતશાળામા દાખલ થનારની પૂરી તપાસ કર્યા પછી જ કાકાસાહેબ દાખલ કરવાની પરવાનગી આપે હું અને અન્ના કાકાસાહેબ પાસે ગયા. એમણે પિતાજીની પરવાનગી લઈને આવ્યા હો કે કેમ એ અંગે પૂછ્યું, અન્નાનું તો આજુ કુડુગ સંગીતનું જોખીન દક્ષિણીયોકામા સંગીતની પરપરા છે, તેથી શુભરાતમા તે જમાનામા તો નહિવત્, એટલે અન્નાને તો એના પિતાએ પરવાનગી આપી હતી. હું પ્રજ્ઞા

વિના જ માન્યો હતો ખીજો દિવસે બાપુજીને પછય એટલે તેમણે
તો ધસીને ના પાડી, ‘સંગીત મીંગલાર્થ શીજે, આપણે બ્રાહ્મણોને
એ શીખવું ન જ ને, નટ, વીટ, ચેટ, એવા નીચ વર્ણનો એ ધ ધી
ગણાય.’ આમ ઇચ્છા છતાં હું સંગીતશાળામાં દાખલ ન થઈ
શક્યો, પણ સંગીતપ્રત્યેની અભિરુચિ તો કાયમ જ રહી. ધરમપુરમાં
જલસાઓ થાય. આમંત્રિતો જ ત્યાં જઈ શકે અમને નાનાં છોકરાં
ઓને દરબારમાં કાણ જવાદે? પણ અમારી વીસ પચીસ છોકરાની
ટાળી દરબારગઢના પટાગણમાં જીભી રહે. મહારાજ માહેજની મોટર
આવે એટલે એક સાથે, ‘મહારાજ વિજયેદણ મહારાજકી જય’
એમ જયધ્વનિથી વાતાવરણ ગળવી દઈએ. મહારાજ મોટરમાંથી
નીચે ઊતરે, ‘અમને પણ જલસો સાંભળવો છે બાપણ’ એવી વિનંતિ
કરીએ ‘જરખડ ન કરજો નહિ તો કઢાવી મૂકીશ.’ એવી ચેતવણી
આપે પછી જલસામાં જવાની રજા મળે.

મારો કંઠે નાનપણમાં ઘણો સારો. શાળામાં શિક્ષક મારી પાસે
કવિતા ગવડાવે તે હું સુંદર હલકે લયબદ્ધ ગાઉં. પ્રાર્થના પણ
હું જ ગવડાવતો, બાપુજીના મૃત્યુ પછી સંગીત શીખવા જતાં રાક-
નાર ઠાઈ રહ્યું નહિ. હું સંગીતશાળામાં ચારેક વર્ષ ગયો હોઈશ. શરૂ-
આતમાં કંઠય સંગીતમાં થાટો અને તેની રાગ-રાગિણીઓ શીખ્યો,
પછી દિલરૂપા શીખવાનું નક્કી કર્યું, પણ અમારા સંગીત શિક્ષકને
દાણું ભારે વ્યસન. બ્રાહ્મણ છતાં ચોવીસ કલાક નશામાં જ રહે.
વહેલી સવારે એ ઘેર જોલાવે. રીયાઝ કરાવે. પણ ધૂની ભારે, અમે
એમનું ઘણું કામ કરીએ. ક્યારેક રાંધી પણ આપીએ. એ પણ અમને
ક્યારેક ખવડાવે. પણ એમના માટે દાડ લાવવાનું જ્યારે એ અમને
કહે ત્યારે જગી ગમે નહિ. અન્ના તો એનો લક્ષ્ય થઈ ગયો હતો.
જે હુકમ કરે તે ખડેપએ બજાવે, વિનાવાકે ગુરુ દણડાવે તે સહન
કરે, ક્યારેક એકાદ સુર ખોટો નીકળે, જે સુરા કે જે તાલ થઈએ કે

નેત્રની સોટી પડે, ક્યાંકેક ગાળો પથુ લાડે, એટલે એ અંજે અમે કાકાસાહેબને ફરિયાદ કરી પથુ કાકાસાહેબે તો અમારો જ ઉધડો લીધો. અમને શિખામણ આપી કે ગુરુ વિરુદ્ધ શિષ્ય ફરિયાદ કરતો થાય પછી એ વિદ્યા કદી ન શીખી શકે. ગુરુના દોષોને જોવાની ટેવ જ ખરાબ. એમની પાસે જે સારું છે તે ગ્રહણ કરવાની વૃત્તિ હોય તો જ સંગીતદેવીની કૃપા જિતવે, બાકી સંગીત ન શીખાવ. મારે ગળે એ વાત જિતરી, પથુ સંગીતશાળામાં જવાની ત્યારે પછી બહુ હિંમત થતી નહિ, તેથી સંગીત હું ન શીખી શક્યો, જ્યારે અન્નાની સાધના તેની ગુરુલક્ષિત અબોડ હતી તો આજે એ સંગીત સારી રીતે જાણે છે. ઘણા તત્ત્વવાદો અને તળલા, જલત-રંગમાં એણે અદ્વૈત પ્રવિષ્ટ મેળવ્યું છે જ્યારે હું એવો જ અર્ધ-દગ્ધ રહ્યો છું.

સંગીતના શોખને કારણે શાસ્ત્રીયસંગીતનો રસાસ્વાદ હું માણી શકું છું. કુરસદની પળોમાં, દુઃખ કે આનંદના પ્રમંજે સંગીત મારો સહારો બન્યું છે. એ દુઃખનો ભાર ઓછો કરે છે, શારીરિક કે માનસિક શ્રમને દૂર કરે છે. સૂર અને લયની ચોટી સૂઝને કારણે નાદબ્રહ્મના દૈવી આનંદનો અનુભવ કરી શકું છું. પ્રત્યેક રાગનું અલગ વ્યક્તિત્વ, હોય છે, સૂર પથુ એક આકૃતિ-સ્વરૂપ ધારણ કરે છે આ બધું સંગીતનું જ્ઞાન હોય તો જ એનો સાચો આનંદ માણી શકાય. પથુ દરેક કલા પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધના જરૂરી છે. સાધના ન હોય તો કલાને પામી ન શકાય. એમ સાધના વિના હું એ કલાની પ્રસાદી ન પામી શક્યો.

સંગીત અંતરતમને વિકસાવે છે ગુજરાતમાં આજે શાસ્ત્રીય-સંગીત શીખવાની બૂખ જન્મી છે છતાં મહારાષ્ટ્ર કળાં ગુજરાત એ બાળતમા ધણું પછાત છે એનું કારણ કદાચ એ પણ હોઈ શકે કે વ્યાપારપ્રિય પ્રજાને આવા ગોખ પોસાય નહિ, એમાં તો ખુવાર થવું પડે, એવો જીડે જીડે લય પથુ ખરો,

મગી વિશે ગુજરાતમાં જામ તો રૂઢિચૂંત બોલોમાં, થોડાક લામકે ખયાનો પણ પ્રવર્તે છે સગીત એ નીચવર્ણનો આવસાય મનાય છે સગીત સાથે દાડ ને એવું બીજું ન્યસતો સેવતા થઈ જવાય એવો પણ ભય બીજો અજાણ અટકી પડે, છોકરીઓથી તો સગીત ન શીખાય આવા આવા અનેક ભયો જિલા કરવામાં આ બ છે જોકે એમાં કદાચ ક્યાંક થોડું તથા પણ હશે

સગીત તો ગુજરાતની પુરાણી પરપરા છે નરસિંહે મહાર ગાયો હતો ને વરસાદ પછો હતો નરસિંહના ધણી પદો સારંગ, મહાર ને બીજા રાજોમાં ગ્યાયા છે દીપક ગાનાર તાનસેનને વડ-નગરની બે નાગર કન્યાઓ, તાના ગીરીએ મહાર ગામને શાત કર્યો હતો સોરઠે, બીલાવલ, ખલાવતી એ ગુજરાતના જ રાજો છે આપણા વૈષ્ણવ મંદિરોમાંથી જે હવેની સગીત તરીકે ઓળખાય છે આ આજે પણ તાસ્વીય સંગીતમાં જ લજનો ગવાય છે ગુજરાતના ગરબી અને રાસ ભારતભરમાં જાણીતા છે

કનકાર નિર્મલની હોય તો જ તેને પ્રતિભા મળે. વ્યસની કલાકારોએ જિંદગી જરણાદ કરી છે. આજે ગુજરાત અને હિંદ ભરમાં અનેક કલાકારો, મગાતકારો, ઉસ્તદો નિર્મલની છે અલગ અને નીચ ગણાતા વર્ણમાં આ કલા આવી પડી પછો એમાં વિકૃતિ આવી મુગ્યોએ સગીતમાં જોલકિતનું તત્ત્વ હતું તેને બદલે તેને વિલાસપ્રધાન બનાવ્યું આ કારણે એક ઉત્તમ કલાની અવદશા બેઠી. આજે હમણે પદલાઈ છે આજે તો ગુજરાતમાં સગીતની માળાપો પોતાના બાળકોને સગીત શીખવવામાં મર્વ અનુભવે છે અમદાવાદ, વડોદરા ને બીજા નાના શહેરોમાં પદ્ધતિચરનું સગીત શિક્ષણ અપાય છે સગીતની કોનેજ પણ નીકળી છે વડોદરા, ભાવનગર, ધરમપુર ને બીજા અનેક દેશી રજવાડાંએ સગીતને પોષ્ય-ઉછેર્યું, એ કામ હવે ગુજરાત સમગ્રે વધાર ટિપ્પાઈથી કર્યું જો

ત્રણેક દાયકા પહેલાની આ વાત છે. જ્યારે શાહુકારો ગરીબ અને અગ્રાન રાનીપરજ એકતનું શોષણ કરતા હતા. ત્રણરાહતનો ત્યારે કોઇ કાયદો નહોતો. તેમાં દેશી રાજ્યમાં તે આવા શોષણ-ખોરાને ઘી ફેળાં હતાં. રાજા અને અમલદારોના બુદ્ધિ કરતાં આ સરીફ ડાકુઓની લૂંટ, ગરીબ પ્રજાનાં હાડમાસને ચૂંથવામાં જરાય અરેરાટી નહોતી અનુભવતી. કચડામેલી પ્રજાનો કોઈ ધણીધોરી નહોતો. રાંકડી, બોળી, લંગોટિયા પ્રજા, મૂંગા દોર કરતાં બદતર જીવન જીવતી દેશાં સાથે દેશાં કરતાં પણ જડતાલખું એમનું જીવન. ઉજ્જડ જમીનમાં થોડું ગણું પકરે તેમાં રાજા અમલદાર ધગડું (પોલીસ) તલાટી, જૂવો અને શાહુકાર સૌનો લાગો. પ્રસંગે બધું કામ પડતું મૂકી બધાને ત્યાં વેઠ કરવા એ બંધાયેલો. ગુલામથી પણ બદતર જિંદગી એ જીવે. ને ઉમળા-મહેવા લોકો એની લાચારીનો લાભ ઉઠાવે. સત્તર પંચા પંચાઈ, મણિન ગયુનાર શહુકાર વધારે સારો ગણાય, એવી એનાં ચોપડાંની ઇદ્રજળ કે એની સાત પેદી પણ ત્રણમાથી કદી મુક્ત થઇ ન શકે.

મારા પિતાજીને પણ શાહુકારી કરી પેસા કમાવાં કોઇ લાઇબંધે બતાવેલો એટલે લોભે લોભે એની આંધે

ધંધો પણ કમ્તા ધરમપુરની ઉત્તર બાજુ ॥ પ્રજ્ઞ દક્ષિણ વિભાગની પ્રજ્ઞ કરતાં થોડી મુધગેલી ઉત્તર વિભાગમા દ્રવણ, ધોડિયા અને નાયકા પ્રજ્ઞ રહે પિતાજીને ‘હાઉકાર’ (શાહુકાર) કરીને જ સૌ બોલાવે. પિતાજીનું મૃત્યુ થયું, જમીન મળે તે ખેડવા, તેની દેખભાળ કરનાર કોઈ રહ્યું નહિ, એટલે અમે મળી શેઠને સોંપી દીધી. હુંવે ગુજરાનનાં સાધન તરીકે દૂધાણું ને પિતાજીની ઉધરામી બે જ રહ્યાં. વિધવા બાને માથે બે નાના દીકરા, એક નાની દીકરી, ઉપરાંત, મધ્ય પરજોશી બહેનોના વ્યવહાર સાચવવાની, બધી જ જવાબદારી આપી પડી. એક નાનું ખેતર બાપુજીને નામે હતું બહુ ઉપજતું નહિ, એટલે આર્થિક સંકટાક્ષને કારણે વેચી દેવું પડ્યું. બા જિયારી રાત દિવસ દોરવેતરું કરે, કદી જાંબીને ન બેસે કોઈને ત્યાં જરૂર પડે રાંધી આપે, ત્યારે માંડ માંડ બે ટક ગાટવા મળે બાપુજી શાહુકારીનો ધંધો કરતા, પણ ધરમા લાગ્યું જ કશો અચત મૂકી ગયેલા એમતું બારમું પણ બાએ ત્રેવડ કરીને સધરેલા પેસામાંથી ક્યું, ત્યારે આજ રહી બાકી ‘બાધી મૂકી લાખની.’ બાપુ કશું રોકક મૂકી નહોતા ગયા, ને મૂકે પણ શી રીતે? સ્વભાવ વધારે પડતો ઉદાર-ઉડાઉ. લાખનંધ મહેમાનોમાં જ થોડું ધણું ખચતું તે સાફ થતું. વળી એ જમાનો પણ સોંધારતનો. દસ રૂપિયે હારો (૨૧ મશીનો મોટો હારો) ડાંગરને વેચતા, એ જ પ્રમાણે બીજી ચીજ વસ્તુ. એમાં ખચત શી રીતે થાય? એટલે કુટુંબનો બોલો એકબે હાથે ઉચકતાં તો બાને નવનેળ પડ્યાં. દીકરામાં હું મોટો એટલે ચૌદ વર્ષની ઉંમરે ગામડે ઉધરાણી કરવા, બા અને જ મોકલે. દેશુદારો પ્રામાણિક, પણ ખેતીનાં વર્ષો એક પત્ની એક એવા ખરાબ આવે કે રોકક કશું આપી, ન શકે, ક્યારેક થોડું ‘પણ’ આપે. અમારા કુટુંબને આપદા ન પડે એટલા બાતર પોતે પેટે પાટા બાધી, આણું પાતણું બાકને પણ જે મળે તે વ્યાજ પેટે ભરી જતા.

ધરમપુરથી પાંચેક માઈલ દૂર મરઘમાળ ગામે રાનીપરજ ઢામના જીવલા નામના ખેડલ પાસે અમારું લેણું નીકળે. કાદાં વર્ષોમાં જીવલાની યિથિ બહુ કપરી થઈ ગયેલી, પૈસા તો જે મળે તે આપે પણ બાપુના મૃત્યુ પછી વર્ષોવર્ષ લાકડાં, ડાગર, કડોળ, ગોળ, ઢેરી, શાકલાજી, ઢોર માટે ઘાસ ને એવું કંઈને કંઈ વ્યાજ પેટે ભરે. વર્ષ ગમે તેવું નળજું પડ્યું હોય તોય, ‘હાઉકારના પોયરાંને આપદા ની પડવી જોઈએ.’ એ ભાવનાથી કંઈને કંઈ આપણું જોઈએ, એવો દાનતનો શુદ્ધ !

બાપુજી જીવતા ત્યારે જીવસો અવરનવર ઘેર આવતો. મારા ઉપર પુષ્કળ પ્રેમ શેરડી, બોર, જાજુ ઢેરી એવું પરચૂરણ કંઈક મારા માટે લાવે. તેની સાથે ઢાંકકવાર તેનો પુત્ર ગોવિંદ પણ હેર (શહેર) જોવાની લાલચે આવે. લંચોટી ને મેથું જીર્ણ ડમથું, એ એનો પોષાક. જીવસો જીવાનીમાં પણ અખડી ગયેલો, હાડપિંજર જેવો, તો એનો પુત્ર ગરીબડો, અર્ધનગ્ન દશમાં ખુદ દરિદ્રતાને પણ શરમ આવે એવી કંગાલિયતના પ્રદર્શન જેવો ! જીવલાના કુટુંબની કશુંદશા જતા તેની અચાન વફાદારીને મૂક સાક્ષી જેવો હું માત્ર જોયા કરતો !

બાપુ ગુજરી ગયા પછી બા મને ઉધરાણીએ મોકલે. મરઘમાળમાં પણ જીવલા ઉપરાત એક એ લેણુદાર હતા. તેઓ જીવલાની સરખામણીમાં જરા ફીક યિથિના કહેવાય. એટલે જાને તેમના પૈસા નિયમિત મળતાં બીજું પરચૂરણ અનાજ, કડોળ પણ મળતું, પણ બાપુના મૃત્યુ પછી જીવસો તદ્દન લાંગી ગયો. પત્ની મરી ગયેલી તેના બારમાં માટે બીજો શાહુકાર કરેલો ! એટલે જીવલા ઉપર જરા કડક ઉધરાણી ચાલ !

દિવાળી સવારે જા મને વહેલો ઉદાર ને ઉધરાણીએ મોકલે. બાથમાં કાઠવાર સુખડી, તો કાઠવાર સકરપાશ બનાવી આપે. એટલે ઉધરાણીએથી વહેલું મોઢું થાય તો ખાવાની ચિંતા ન રહે. દિવાળી પછી તો લગભગ દર દિવારે ઉધરાણીએ જીવવાનો કાર્યક્રમ નક્કી જ હોય. દસ પંદર માર્ગલ આસતા જઈ ને આવીએ તો પશુ થાક કે કંટાળાની કદી ફરિયાદ નહિ. એમાં આનંદ આવે. નદીમાં 'નહાવાનું' મળે, ઝાડનું ઝાડનું ફળો ખાવા મળે. ચણાનો ઝાળો, શેરડી, ખોર, કેરી જે મળે તે પેટ ભરીને ખાવાનું ને ઘર માટે પશુ લાવવાનું, સાથે જ ત્રણ મિત્રો હોય એટલે રસ્તો ક્યાં કપાઈ જાય તે ખબર પશુ ન પડે.

એક રવિવારે એ જ રીતે ઉધરાણી કરવા જીવવાને લાં, મરઘમાળ ગામે જવાનું થયું સાથે મારા મિત્રો, મદ્રમદ ને રસિક હતા ખીજે ઉધરાણી કરવા જવાનું નહોતું એટલે દર વાગતા ઘેર આવી જઈશું એ ગણતરીએ બાએ કરું લાથું બંધાવ્યું નહોતું. અમે જીવવાને ઘેર પહોંચ્યા તો માલુમ પડ્યું કે જીવલો કામ અંગે કોઈ બહાર ગયેલો, 'જોરેક વાગતા આવી પૂગ છે.' એમ જોવિદે કહ્યું, એટલે સમયનો સદુપયોગ કરવા અમે એનાં એતરમાં જાવડા. ગેરડી ઉપરથી સરસ મઝાનાં મીઠાં રાંદેરી ખોર પાડ્યાં, ખાધાં ને ગજવાં લઈયાં. મરઘીના છોડ ઉપરથી મરચાં, તો રીંગણીના છોડ ઉપરથી રીંગણાં, તોડીને ઘેલી ભરી. જોવિદે બાવળનાં દાંતણ કાપી આપ્યાં તે લીધાં. નદીમાં નહાયા, ને જીવલાની ઝૂંપડીએ આવ્યા ત્યારે જીવલો આવી ગયો હતો. તેણે પૂછ્યું, 'જીવલા, જ્યોર ચે ગ્યા કંઈ ખાધું કે ની ?' ડોહાડીએ (ડાસીએ) હું બાંધી આવ્યું છે ?' મેં કહ્યું કે, અમે તરત પાછા જવાના હતા એટલે લાથું નથી લાવ્યા. હવે તો ઘેર જઈને ખાશું. જીવલો કહે, 'ખોયરા ભૂમખો તો ની જ જવા દઉં. દાળ ચોખ્ખા આપું તે ખીચડી બનાવી કાઢ.' ખીચડી કે દાળ-જાત સતે

જલુ ભાવે નહિ, ને એ કડાકટ કોણ કરે? એટલે ના પાડી. પણ જીવે એમ શાનો માને? 'ભીખલાને હીંગ (શીરો) જો ભાવે.' એટલે એણે ગોવિંદને મોકલી ક્યાંકથી પાગેર ગાયત્રી ધી મંગાવ્યું. મોટી દીકરી પાસે ચોખ્ખા દળાવ્યા, થોડો ગોળ કાઢી આપ્યો, ત્રણ પચ્ચર મૂકી ચૂલો જનાવ્યો. કાસના તાસળામાં લાકડાના તલેચાંથી આવડે એવો શીરો જનાવ્યો જીવેલો ઢેળનાં પાન કાપી લાવ્યો, ગોવિંદે થોડા કાંદા સમારી આપ્યા અને અમે ત્રણ જણા શીરો ખાવા બેઠા. પ્રેમનો શીરો, એનો આનંદ વળી ઝોર જ હોય છે. અમે ધરાધને ખાધું. રસિકે ઝોડકાર ખાધને સંતોષ વ્યક્ત કર્યો. થોડો આરામ કરી અમે ઘેર જવા નીકળ્યા, 'બેઠાની ભેગવાઈ હમણાં ની થવાની.' એમ જીવવાએ લાચારી વ્યક્ત કરી. ગોવિંદ વાડામાંથી વાલોર (પાપડી) ને રોંગણા સર્પ આપ્યો, પણ અમારી થેલી તો ભરેલી હતી, એને મૂકવા ક્યા? મેં જીવલાને એકાદ થેલી હોય તો આપવા કહ્યું. ત્યારે જીવેલો કહે, 'બોડીને ત્યાં વળી કાંઈકી ટેવી?' (વિધવા સ્ત્રી પાસે કાસકી ક્યાંથી હોય) ને એક દારૂલો કટકો આપ્યો તેમા રોંગણા, પાપડી બાધી, અમે ચાલી નીકળ્યા!

તે રાતે મોડે સુધી ઊંઘ ન આવી. જીવલાના જ વિચાર આવ્યાં થયાં. એક બાજુ જીવલાનો પ્રેમ ને બીજી બાજુ તેની કારમી ગરીબાઈ યાદ આવ્યા. એતું પેશું વાક્ય, 'બોડીને ત્યાં વળી કાંઈકી ટેવી?' ઘડી ઘડી યાદ આવ્યા ક્યું. રાત આખી અજાગમાં ગાળી. હું શોષણખોર છું. બોડી જેવી જીવલાની દુર્દશા કરનાર હું જ છું. એવો ભાવ જાગ્યો શીંગે જમતા હતા ત્યારે જીવલાના નાચુડિયા ને પેટમાં વેત વેત ખાડા પડેલા નાના ઊંઘરા કેવું દીકરી દીકરાને ભેરે રહ્યા હતા, તે દસ્ય ખડુ યયુ. લાણવા ગણવાની ને રમવાની હિમરે, કોઈ ગોવાળિયામાં જતો, કોઈ ખેતરમા ચાર કાપતો, કે બળતણ માટે લાકડાં કાપતો, કોઈ ગેદિયાને ત્યાં શાકુકાગી પેટે વેઠ કરતો,

ત્યાં હું બીજા શાહુકાર બેઠો બેઠો ખાતો હતો. એના છોકરાના મોતો ઠાળિયો મેં જ ખૂંટવો હોય એમ મને લાગ્યું ને ને પણ એા'ડુ હોય તેમ બે થેલીઓ લારીને શાકલાજી લઈ આવ્યો. મારી બાત ઉપર મને તિરસ્કાર આવ્યો.

સવારે બાને પૂછ્યું, 'બા, જીવલાનુ દેવુ ક્યારે પૂરું થશે?' એ બિચારો તો કેટલો ગરીબ છે? શી રીતે દેવુ લારી શકશે?' બાએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું, 'ફોગટ થોડું આપે છે? મૂળાનાં પતિકા જેવા રૂપિયા, રોકડા કાઢીને આપ્યા છે.' મારે ગળે એ વાત ન જોતરી.

વરસ દિવસ પછી જ જીવલો ફસલ લઈને આવ્યો હતો. ગાડું છોડી, પછેડીમાં બાંધી લાવેલો નાગબીનો રેટલો, ઓટલે બેસીને ખાતો હતો. બાએ અથાણું ને થોડી દાળ આપ્યાં હતાં. એને ઘેર મને શીરો જમવાનો હક, જ્યારે મારે ઘેર એનું જ ખાવાનું ઓટલે બેસીને, ઓશિયાળાની જેમ ખાય! એ વિરોધાભાસ મને ખૂંચ્યો. હું ત્યારે દમમાં ધોરણમાં લણું. બા બહાર પાણી આપવા આવી હતી, તેને જીવલાએ કહ્યું, 'બામણી, પોયરો તો હાવ ચુકાઈ ગીયો, કંઈ ખાવાનું આપતી છે કે?' 'ઘણું જ ખાય છે પણ શરીર ક્યાં વળે છે?' બાએ જવાબ આપ્યો. હું બંનેની વાતચીત સાંભળતો લાં બેઠો હતો. બા પૈસા માટે તકાલો કરતી હતી. જીવલો એનું દુઃખ રડતો હતો.

બા ગઈ એટલે મેં જીવલાને પૂછ્યું, 'બાપુએ તને કેટલા રૂપિયા ધીર્યા હતા?' જીવલાએ અતિશયોક્તિ વિના બધી વાત કહી: જીવલો મૂળ કામકાની ગણાતે ખેતી કરે, તે ખેતર વેચાતું લેવા તેણે બાપુ ખાસે રૂપિયા ત્રણસો વ્યાજે લીધેલા, બે ત્રણ વર્ષમાં પૈસા વસૂલ

કરશે એવી એને શક્તિ પણ વર્ષ એક પછી એક ખરાબ આવ્યાં, રોકક બહુ નહોતું આપી ગયો. મેં ચોપડામાં જોયું તો વ્યાજનું વ્યાજ ચઢીને ડા. ૧૦૦ લેણા નીકળતા હતા ! બાપુના મૃત્યુ પછી હિસાબનું કામકાજ બાપુના મિત્ર, દાસક.ક. કરી આપતા, ગણ વર્ષ પછી નવું ખાતું પાડવાનું હતું એટલે દાસકાકાએ જીવવાને અંગૂઠો પાડવા બોલાવ્યા હતા.

વર્ષોવર્ષ ફસલ ભરી જાય. શાકભાજી, લાકડાં, ઘાસ, ગોળ, આપી જાય, તે ખતું મક્તમાં ! ચોપડે મેકડા રપિયા મિલાય કશું જમે ન થાય. આવે ત્યારે બાપું થોડું મહુ કામ કરી જાય છતાં જીવલો હાઉકારનો જનમ જનમનો ઝગ્યો ! પેસા ખોટા કરવાની જરાય દાનત નહિ 'તારા પેહા દૂધે ઘોષ્ટને આલવાના' એવી પ્રમાણિકતા. એ જીવલો ગત દિવસ દાગી મજૂરી કરે તો ય એનાં છોકરાં ભૂખે મરે. આટઆટનું આપવ છતાં જાયસોના પંદરસો શી રીતે થયા તે સમજવા જેટલી તેનામા શુદ્ધિ તો શાની હોય ? શાહુકારનો ચોપડો; જહું થોડું વાચે !' એવો એને વિશ્વાસ. આવી અધ વધારીને વરેલા, ગોપિત દગ્ગિનારાયણની કરુણ દશા જોઈને મારું હૃદય દ્રવી ગયું. મુઠ્ઠા કરતા તો કેટલું ય વધારે એ આપી ચૂક્યો હતો છતાં પેલા શાહુકારના રાતા ચોપડામાં મુઠ્ઠલ પાંચગણું બોલતું હતું. અને આજે દામકાકા કરી હિસાબ કરશે ત્યાં તો એ ક્યાંય વધીને બિબુ રહેશે ? જીવલો તો શું, એની સાત પેઢી પણ દેવું ચૂકરી ન શકે એવી ચોપડાની ઇન્જિન હતી. હૃદય રડી જાય. આદર્શ ગાંધીવાદી જીવન જીવું છું એવા માગ ખ્યાલો માત્ર દંભ લાગ્યા અને બા હજી તો, 'હાં, હાં' કહે ન કરે તે પહેલાં, જીવવાના દેખતાં ગરીબોનું લોલી ચૂસી ગતવર્ણુ જનેલા એ શાહુકારી ચોપડાનાં પાનાં મેં ચીરી નાંખ્યાં ! જીવવાને કવું, 'જા, તુ હવે અમારા લેણામાંથી મુક્ત' બા તો ચિદાઈ ગઈ, 'મૂઆ, અકરમી, હવે બાજે મારું'

શોકરૂં, પૈસા કમાતાં તને શું જોર પડ્યું હતું? મોટા ગાંધી મા'ત્રના નેપો હોય તે !'

તેવું વર્ષની મારી મા હજી જીવે છે. પોતાનાં પૌત્રોને ક્યારેક દીકરાનાં પરાક્રમની વાતો કરે છે. દુઃખના દિવસો ઠેવા પિતાબ્યા હતા, ને શી રીતે દીકરાને ઉછેર્યા તે ભૂતકાળની સ્મૃતિ-રૂપી ખાટીમીઠી દ્રાક્ષલૂમો એ વાગોથે છે. છતાંવ આજના કરતાં, એનો જમાનો સારો હતો, સુખ હતું, શાંતિ હતી. એકપ્રીત્ત પ્રદ્યે હેતભાવ હતાં, જ્યારે આજે....?

આજના વિદ્યાર્થીઓ, 'સમય મળતો નથી.' તેની ફરિયાદો કરતા હોય છે. અભ્યાસનો મોત્તો વધ્યો છે એ વાત ખરી, કદાચ એને કારણે પણ એ ઇતર પ્રવૃત્તિમાં પોતાનો આત્મા ઝેડી શકતો નથી. અમારા જમાનામાં અમે જે પ્રવૃત્તિઓ કરતાં તેમાં સમયની ખૂબ પાડવાની ફરિયાદ અમારે નહોતી કરવી પડતી શાળાના અભ્યાસ ઉપરાંત અમે અનેક પ્રવૃત્તિઓ, રસપૂર્વક કરતાં, મારે એક દક્ષિણી મિત્ર અન્ના, વ્યાયામનો ગોખીન, લાઠી, મગદલ સરસ ફેરવી જાયે. શરીર પણ કસાયેલું અને તેજસ્વી એની મદદથી અમે વ્યાયામ વિકાસ મંડળ ચલાવતા પચાસ ઉપરાંત મિત્રો વ્યાયામના જુદા જુદા દાવ શીખે. અન્ના સૌને લાઠી, મગદળ ફેરવતા શીખેવે. પદ્ધતિમરનુ માસીસ, નદીમાં તરવાનું, અને પ્રાથમિક સારવાર વગેરે શીખવે નદીકિનારા પાસેનું ખુલ્લું મેદાન એ અમારી વ્યાયામ-શાળા. એ અંગેના સાધનો શાળાના આચાર્ય પૂરા પાડે, પૈસાટકાની જરૂર પડે તો એ-ત્રણ ગૃહસ્થો પાસે અપાવે. ક્રિકેટ કે બીજી રમતોમાં રસ ન હોય તે વ્યાયામ શીખે, કાર્ક ને માટે કશું ફરજિયાત નહિ, છતાં સૌ નિયમિત આવતા.

રજાઓમાં અમારું મંડળ ધરમપુરની આસપાસનાં ગામડાંમાં જવું આદિવાસી પ્રજાના જાળકેને નખ, દાત, વાળ, શરીર કેમ

નાનુએ દવાનું પ્રમાણ બે-ચાર ચમ્પું રાખે એટલે હીપ્પુ. કલાકેકની
 મધ્યમણ પછી દરદી જીંધી મરે, એટલે એને રહે લાંબી તાણી.
 સવારે સાતેક વાગ્યા હશે. નિવમ કમ્પે દરદીની કાલન તપાસવા
 અમારા મંડળના પ્રમુખ આન્યા ને એક્ટે તે દરદી કાલમની ચિર-
 નિદ્રામાં પોતી મરે હતો ! અમે પણ ઘસ્ટપસ્ટ હીંધતા હતા, તે
 કલાક ને કપડાં આપતા કહ્યું, 'ખરા તમે લો ! દરદી તે સરી
 મરે છે, આવું જ ધ્યાન આપે છે કે ?' હું અને નાનુ એકબીજા
 અને લોખંડ રાખા. હીંધની દવા વધારે આપેલી તે પરાક્રમ કાઢીને

ચોખ્ખા રાખવાં, નહાવું શી રીતે? કપડાં શી રીતે સારાં ધોવાય? તે શીખવવા ઉપરાંત તેમને અક્ષગ્જ્ઞાન પણ આપ્યું. જો કે આ પ્રવૃત્તિમાં અમને જહુ સફળતા નહોતી મળી તેનું એક કારણ તો એ કે, આદિવાસી પ્રજાએ એમાં જહુ રસ દાખવ્યો નહિ એમનાં છોકરાને ખેતી સિવાય અનેક કામ એ છોડીને આવવું પાલવે નહિ, થોડીક અમારી પણ અણુઆવડત એ જધા કારણે એમાં અમે કશું સક્રિય નહોતા કરી શક્યા. વળી એ પ્રવૃત્તિ ધરમપુરથી ચારેક માઈલને અંતરે આવેલાં ગામો પૂરતી જ મર્યાદિત હતી.

ધરમપુરમાં એક મનહરકુંવરના સેવ માજ હતો મનહર-કુંવરના ધરમપુરના મહારાજા વિજયદેવજીના રાણી, જહુ જાણાં અને ઉદાર, તેમણે સેવાસમાજની સ્થાપનામાં ઠીક ઠીક રસ લઈ મંડળને આર્થિક મદદ કરેલી. તે કારણે લોકોએ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સેવાસમાજ સાથે એમનું નામ જોડી દીધું હતું. સેવાસમાજનું મુખ્ય કામ કોઈ માંડું હોય તેની સારવાર કરવાનું, માદગીમાં ઉત્થોગી સાધનો, પરા પાડવાનું ગરીબ સ્થિતિનાં હોય તેને ધન્યજ્ઞકર્તૃત્વ, મોસંખી પૂરાં પાડવાં એ હતું. ડોક્ટરી સારવાર અને દવાઓ તો રાજ્યના સરકારી દવાખાનેથી મૌને વિનામૂલ્યે મળતી દરદીની મારવાર માટે જાગ્રે સ્વયંસેવકોની દુકડીઓ પાડેલી તે વારા ફરતી જેને ત્યાં માદગી હોય ત્યાં સારવાર કરે ગંભીર માંદગીમાં આપી રાત ખડે પગે રહી સેવા જાતવે. દરદીને શેક કરવો, જરૂર મૂકવો, તાવ માપવો, શૌચ દિ કરાવવો, સાફ કેરવાં, સ્વચ્છતા ગળવી, સમયસર દવા આપવી, દવા-ખાનેથી દવા લઈ આવવી એવાં અનેક કામો મંડળના સભ્યો સેવા-અને નિષ્ઠાપૂર્વક કરતા. કોઈ નેધિણિયાતું શબ્દ હોય તો તેને સ્મશાને લઈ જઈ જાણી આવવું, તેને માટે કફન લાકડાંની સગવડ કરવી, આગ પ્રસંગે હોલવવા જવું, નીડ પડવા હોય તો ખેતરમાં તીડો ઉડાડવા જવું, લગ્નસરા પ્રસંગે મદદ કરવી આવા કામો પણ સેવા-સમજ દ્વારા જ થતાં ગામને આ પ્રવૃત્તિ આશીર્વાદરૂપ હતી.

માન ઘણા મિત્રો આ સમાજના સભ્ય હતા. અમે દેશ દોશે કામ હતા. પણ હોકરવાદમાં ઘણીવાર વાતનું વતેસર પણ થઈ જાય. એવો એક પ્રમંગ મને વાદ છે. કોઈનું કામ કરવું, સેવા કરવી ઘણું હિતમ કામ તો છે જ, પણ એમાં જવાબદારીનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન ન હોય તો દિન કરતાં અહિત થાય છે. કાર્યની ગંભીરતા સમજવી એમાં મુખ્ય બાબત છે.

ધરમપુરના કળવણીખાતાના એક ઈન્સ્પેક્ટરને હમનો લાવંકર હુમલો થયેલો. તેમાં ન્યૂમેનિયા થયો, અને વિદ્યુર ને સંતાનમાં એક નાનો દીકરો. કોઈ સચ્ચંદાકું પણ નહિ. આખો દિવસ કંઈના ગળકા દાટે, પથારીમાં સૂવું પણ સુકેલ. તેમની સુશ્રૂષા કરવાનો વારો મારો તથા મારા એક મિત્ર નાનુને લાગે આવેલો. દરદીને શુક્ર કરવો. દવા આપવી, ગળકા સાફ કરવા, મળમગ સાફ કરવાં, વગેરે કામ અમે સારી હીતે કંટાળ્યા વિના કરતા પણ દરદીની સ્થિતિ ગંભીર હતી. એમને ગળકામાં એ ત્રણવાર લોલી પણ પડેલું. એક રાતે અમારી વારી હતી. સેવાગમાજના એક વડીલ, રાત્રે અમને મૂચનો કરી ગયા. જરૂર પડે અને દરદી બહુ હેરાન થાય તો જીંધવાની દવા, (પોટેશિયમ બ્રોમાઈડ હશે) આપી ગયા. તેનું પ્રમાણ પણ જતાબધુ. એક એ વખત જરૂર પડેલી ત્યારે અમે એ દવા આપેલી એટલે અમાના હિપર એમનો વિશ્વાસ પણ ખરો. પરંતુ તે રાતે દરદી બિવકુલ સ્થિતિ શક્યો નહિ, શિશુભાગની કડકડતી ઠંડી, રાત્રે એક વાગ્યો છતાં દરદી જીંધે નહિ. ધમણની જેમ શ્વાસ ચાલે અને ખૂબ અકળામણ અનુભવે. અમને જીંધ તો નહોતી આવતી પણ દરદીની દવા-જનક નિદ્રિ, તેની વેદના જોવાતી નહેતી. તે પથારીમાં આમતેમ તરફડિયાં માર્યા કરે. અમારાથી એ જોયું જતું નહોતું, એટલે છેલ્લા હિપાય તરીકે પેલી જીંધની દવા આપવનો મેં તથા મારા મિત્રે વિચાર કર્યો. દવાનું પ્રમાણ અમને જતાવેલું છતાં મેં અને

નાનુએ દવાનું પ્રમાણ બે-ચાર ગણું વધારે આપી દીધું. કલાકેકની મથામણ પછી દરદી જાંઘી ગયો, એટલે અમે પણ લખી તાણી. સવારે સાતેક વાગ્યા હશે. નિયમ પ્રમાણે દરદીની કાલત તપાસવા અમારા મંડળના પ્રમુખ આવ્યા. ને જોયું તો દરદી કામમની ચિર-નિદ્રામાં પોઠી ગયો હતો. અમે પણ ઘસઘસાટ જાંઘતા હતા, તે ઉદાસના ને ઠપકો આપતા કહ્યું, 'ખરા તમે તો ! દરદી તો સરી ગયો છે, આવું જ ધ્યાન આપો! છા કે?' હું અને નાનુ એકબીજા સામે જોઈ જ રહ્યા. જાંઘની દવા વધારે આપેલી તે પરાક્રમ કોઈને શી રીતે કહેવાય ?

શાળાની ક્રિકેટ ટીમનો હું કેપ્ટન હતો. દિવસો પછી શાળાના ક્રિકેટગણુમાં અમે જાતે ખીચ બનાવતા. રોલ ફેરવતા, પચી છાંટતા અને રોજ સાંજે શાળા છૂટ્યા બાદ ક્રિકેટ રમતા, ચોમાસામાં ફૂટબોલ કે હોકી રમતા, શાળામાં વોલીબોલ, બેડમિન્ટન, બ્રૂરકેટબોલ રમવાની પણ સારી સગવડ. સરસ કસરતશાળા, તેમાં પણ શિયાળાની સવારે વ્યાયામશિક્ષક કસરત શીખવે. હાલુત કે જો, અમે શાળાના તામ દરમિયાન રમતા. દેશી કે વિદેશી રમતો હોય, બધીમાં જ મને ખૂબ શોખ. એટલે લગભગ બધી જ રમતોમાં હું એક સારો ખેતાડી ગણાતો. રમતગમતના ઘણા ફાયદાઓ પણ છે. આનંદ મળે જ છે. સાથે શરીર સુદૃઢ બને છે. બેગ્રદિલી, શિસ્ત. ભારતિયો, હિંમત અને સાહસ એવાં અનેક ગુણો પણ કેળવાય છે.

અમારા જમાનામાં ટયુશન રાખવાની પ્રથા નહોતી. રાજા કે દિવાનના છોકરાઓ માટે ખાનગી શિક્ષક હોય, જાણી કોઈ ટયુશન રાખવું જાણે નહિ. પોસાય પણ નહિ, શિક્ષક પણ ટયુશન ન કરે. નળના વિદ્યાર્થીઓને ઘેર શીખવા બોલાવે. એમાં કદી કોઈ બદલાતી અપેક્ષા નહિ. કેવળ કાચાપવાનો જ મોહ. પણ તે જમાનામાં શિક્ષકને ઘેર જતાં પણ 'ડર' સાગતો. અમારું મિત્રમંડળ આપસઆપસમાં એકબીજાને અભ્યાસમાં મદદ કરતું. અમારા મિત્રોમાં હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ પણ હતા, જાણુ નામે અમારો મિત્ર, વર્ગમાં પ્રથમ હતો. ઈશ્વારીમશેખ, ખીજો નંબર રાખતો. જાણુને લગભગ બધા જ વિષયો સારા આવડે પણ ભૂમિતિમાં એને ભારે રસ. ઈશ્વારીમને અંગ્રેજી અને ખીજગણિત જુદું જાણે. ઇતિહાસ, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત વિષયમાં મને ભારે રસ. બધા જ વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય તો શું અતિસામાન્ય માન્યાપના. જાણુની વિધવા મા દરખારી મંદિરની પૂજારણ, મહિને પાંચ રૂપિયાનો માત્ર પગાર. દરખારમાંથી સીધું મળે એટલે ઘર જેમતેમ ચાલે. ઈશ્વારીમના જાણુ લગભગનો. ધંધો કરે. લગ્નમાં કોઈને ત્યાં ઢોલી તરીકે જાય. તેમાં ઈશ્વારીમ પણ મદદ કરે. ઈશ્વારીમની મા દાવણુ. અમે એને હકીકાખાલા કહીને બોલાવીએ. પણ એ ઈશ્વારીમ હલકા કુડુંબનો છે એવો અમારામાંથી કોઈને વિચાર સુધાં ન આવે. મારી જા તો ઈશ્વારીમને દીકરા જેટલું જ વહાલ બતાવે.

ધરમાં કંઈ માનુ જનાવ્યુ દો। ત્યાં જમવામા ધજાહીમ ખડે। જ.
 ન આવ્યો હોય તો જા અને જોવાળી મ ગાવે વદેલો મોડો આવે
 તો એને માટે દાકી રાખે મારા જનેવી જરા જના વિચારના.
 ધજાહીમ અને મહમદ અરખ, મારા દિલોજન દોસ્ત, એટલે ઘણીવાર
 મારી મસ્કરી કરતા. ને કહેતા, 'બીજુના લાઠળ' ધ જધા મીયાં
 'ભાઈ જ.' પણ તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર કદી નહિ મને ખીજગણિત,
 જૂમિતિ મુલ ન આવડે. એમાં રસ નહિ દાખવા ગણવાને લારે
 કંટાળો. લાખા આવડે તેને ગણિત ન આવડે એવી ખોટી માન્યતા
 કાણુજલે ક્યાંથી મનમાં ઘૂસી ગયેલી। તે કારણે નવમાં ધોરણમાં
 માંડ પાસ થયેલો. જ્યારે દસમા ધોરણમાં ગણિતના
 વિષયમાં નાપાસ થવાથી પ્રમેશન મળેલું. મેટ્રિકમાં પ્રિન્સિ-
 પલનરી પરીક્ષામાં હું ગણિતના વિષયમાં અને અંગ્રેજીમાં પણ
 નાપાસ થયો અંગ્રેજીમાં થોડા માર્ક ખૂટે. પણ ગણિતશાસ્ત્રમાં જસે
 માર્ક્સમાંથી અગિયાર માર્ક્સ જ આવેલા। એટલે અમારા આચાર્ય
 શ્રીએ મને ફોર્મ આપવાની ના પાડી. મને એમની ઓફિસમાં
 જોલાવ્યો. મારા પ્રત્યેની એમની લક્ષી લાગણી વ્યક્ત કરી ગરીબ
 માણસ, નકામા પૈસાને ખર્ચ થશે ને પાસ થવાની તો કશી જ આશા
 નથી. એટલે ફોર્મ રોક્યું છે, એવું આચાર્યન આપ્યું. પણ ઘેર
 જઈને હું તો જલ્દી રડ્યો જા પણ રડી. એકલીથી હવે જિંદગીને
 જોત્તે ઉંચકાતો નહોતો. હું પાસ થાઉં તો નોકરી કરી એને રાહત-
 રૂપ જનું, એ આશા તો દૂર દૂર સગી જતી હતી. રાત્રે ધજાહીમ
 આવ્યો. હું તો જાગતો સૂતો હતો. ધજાહીમ આવ્યો જાણી આંખ
 ભર ધં આવી, ઓઢીને મૂઠ્ઠા દબો. જા રડતી રડતી ધજાહીમને પોતાનાં
 રોદણાં રડતી હતી. ધજાહીમે જાને કહ્યું, 'જા, તમે નાહક કડાપો
 કંગે છે, બીજુને ફોર્મ મળ્યું છે.' ધજાહીમ તે રાત્રે આચાર્યશ્રીને
 ત્યાં જઈને જ મારે ઘેર આવ્યો હતો. જાણુ અને પોતે જ મહિનામાં
 મને અંગ્રેજી તથા ગણિતમાં તૈયાર કરશે એવી ખાતરી આપી આવ્યા

હતા અને આચાર્યશ્રી ફોર્મ આપવા તૈયાર થયા હતા. એમને જાણુ
છાજ્ઞાહીમ ઉપર પૂરો વિશ્વાસ હતો. મારા પ્રત્યે અપાર સહાનુભૂતિ,
પણુ ગરીબ માણસને નકામું ખર્ચ થાય, અમારી આર્થિકસ્થિતિ
પણુ જાણુ ને ત્રિલીમિનરીતું પરિણામ જોતાં હું પામ ન થઈ શકું
એની ખાતરી, એટલે જ ફોર્મ અટકાવેલું જાને હર્ષનાં આંસુ આંખ્યાં.
મનમાં ને મનમાં એણે ઇજ્ઞાહીમને કેટલાય આશિષ દીધાં.
ઇજ્ઞાહીમને નીચ કુળનો કેણુ કહી શકે? હું એની આગળ મારા
જ્ઞાહીમરૂપનો ધમંડ શી રીતે કરી શકું? ‘મારા કરતા તો એ કેટલીય
રીતે ચંદિયાતો હતો, સંસ્કાર શીલ, ઔદાર્ય અને જ્ઞાનથી ।
જા જૂના જમાનાની પણુ એ શી રીતે ઇજ્ઞાહીમને જાતિ
અને કુળને કારણે તિરસ્કારી શકે? એને તો જેવો ભીષ્મ તેવો જ
ઇજ્ઞાહીમ.

ખીજે દિવસે ફોર્મ ભરવાનું હતું. પરીક્ષા માટે પણુ પચીસેક
ખર્ચ થવાનો હતો. ઘરમાં રોકડો રૂપિયો પણુ નહોતો. બોડી ગામના
દૂધની લાયણીમાંથી જે કંઈ આવે તેમાં અમારું ઘર આલે સમારે
જાએ નગરશેઠને ત્યાં પચાસ રૂપિયા ઉછીના લેવા મોકલ્યો. નગર-
શેઠની અમારે ત્યાં દૂધની લાયણી. મહિને દસેક રૂપિયાનું દૂધ થાય.
એ ચાર મહિને પૈસા વાળી દબ્બું એ ખાતરી, છતાં નગરશેઠે કહ્યું,
‘તારી જાને મોકલ ને સાથે ગીરવે મૂકવા ઘરેલું-બરેલું લેતાં આવ-
વાનું કહે છે.’ આ તે જ નગરશેઠ જેણે જાપુની મૃત્યુ ઘડીએ
‘પોયરાંની ફિકર નો કરતો’ એવો સધિયારો આપ્યો હતો । જે જાને
વાત કરી. ‘ગરીબીમાં કોઈ મિત્ર કે મણુ નહિ. ખાવાનું હતું’ ત્યાં
મુઠ્ઠી સૌ સગાં’ જાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. હું પણુ રડ્યો.
જાએ દીકરાને ખરજાવવા, નથી વહુ માટે પોતાનાં પદ્ધતીનાં દાગીના
રાખી મુક્યા હતા કંટોકડીમાં પણુ એણે કદી વેચવાનો વિચાર નહોતો

કરો જમીન એવો વેગી દીધી હતી પણ ઘરેપુ તો નજ કદાચ એવી દૃઢ માન્યતા, એના સૌભાગ્ય જીવનની એ જ માત્ર મૃતિ હતી ! છતાં દીકરા ખાતર બે જાંગડી ગીરવે મુકીને એ પૈસા લઈ આવી ખાપુ મર્યા પછી તે આત્મસાત્ત વિધવા બની એવું તેને તે દિવસે વધારે લાગેલું પણ દીકરીના સ્વાર્થ સામે દુઃખનો ધૂટડો ગળી ગઈ હતી

પછી તો ઇશ્વારીય અને ખીજગણિત શીખવવા રાત્રે ઘેર આવે ખાણુ દિવસે જૂમિતિ શીખવે. સવારે હું ખીજ મિત્રોને ગુજરાતી, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃત શાખા ખીજગણિત અને મુદ્દલ આવડવા ન કરે જેએ પ્રથમથી જ સરઆત કરી. સરઆતમા અને કટાળો પણ પાછુ આવે પણ ઇશ્વારીય એમ રોનો છોડે ? બે-ત્રણ કલાક તો એ બેસે જ ન આવડે તો ફરી ફરી શીખવાડે ખાતરી કર્યા પછીજ આગળ વધે અને પણ ખીજગણિતમા થોડી થોડી સજ પડવા માડી કયા સત્રોનો કયા ઉપયોગ કરી શકાય તે સમજવા લાગ્યો પછી તો ઇશ્વારીય જુદા જુદા પ્રશ્નપત્રો કરાવે ને બે મહિનામાં એણે જે જહેમત ઉઠાવી મારામા શ્રદ્ધા પ્રગટાવી એનો ઉપકાર શી રીતે જુલુ ? ઇશ્વારીય ન હોત તો હું મેટ્રિક કહી એ પાસ ન થાત, ખાણુ જૂમિતિ બહુ સરસ રીતે શીખવે પ્રમેયો સમજાવે પછી અને જ આકૃતિ બોર્ડને સાળિત કરવાનું કહે પછી લખી આપવાનું કહે પાચ-સાત પ્રમય શીખવ્યા પછી પાછી કસોતી કરે થોડી રચના પણ શીખવી અને હું પાસ થઈશ એવી શ્રદ્ધા આવી અત્રેજ માંડે અને બહુ લય નહોતો અને પછી અમે સૌ સાથે પરીક્ષા આપવા વડોદરા ગયા, પણ તે વર્ષે તો હું મેટ્રિકમા નાપાસ થયો !

: હૃદયમાં એક વાર સદ્વૃત્તિનો ઉદય થયા પછી ખરાબ દૃત્યો પ્રત્યે આપોઆપ જ તિરસ્કાર આવે છે. શીલ, સંવમ, સાદાઈ સદાચર અને સત્ય જેવા ગુણો આપોઆપ જ વિકસે છે. સદ્વૃત્તિના ઉદયકાળે ખીજા લાંબો સાથે સાથે ગાંધીજી અંગેનું પણ ઘણું સાહિત્ય વંચવાને મળ્યું. લગતસિંહ, તિલક મન્નારાજ, જવાહર અને સુશાધની રવેશલક્ષિતએ મનમાં જુદી જ ઝંખના જગાડી. શ્રી ઉમાશંકર જોષીનું 'એક માનવી જ કાં શુભામ ?' એ કાવ્ય પાંક્તિની પણ ભારે અસર પેદા થઈ. ઝવેરચંદ મેઘાણીનું, 'ક્રાંતનો લાડકવાળો' કાવ્ય ભારે પહેલ વહેતું સાંભળ્યું ત્યારે 'રડી પડ્યો, 'ડોકો વાગ્યો લડવૈયા ધરા જગજોર.' એ ગીતે મારા હિસાર-દિલમાં અનેક અરમાનો જગાડ્યા ને મા જોમની મુકિત માટે કશું દરી-છૂટવાની ભાવના જાગી.

પણ અમે તો દેશી રાજ્યની પ્રજા, સુધામોની પણ શુભામ ગાંધીજીએ માંડેલા મુક્તિસંઘ્રામની હવા-ધરમપુરના નાનાં રજવાડા સુધી ટેક પડેલ સુધી નહોતી પહોંચી. ગાંધીનું નામ ન લેવાય. ખાદ ન પહેરાય, રાજ્ય પરત્વીમાં છવનારી પ્રમારી વિનાની સમસ્ત પ્રજા એમાં નામદર સરકાર વિરુદ્ધ ચર્ચા દરમિયાન પણ જુનો

મહાગજ આદે । િ અ કૃપા જિતે રાગદોનો ગનો થા । નોકરી
ગુમાવ િ પ' હદપાર કરવામા આવે એવા અનેક જોખમે

અને અમારા રાજ, પ્રજનુ શોષણ કરી, ખૂની લપક મા
ગચનારા, પ્રજને પૈસે જે-નણ વર્ષે પરદેશની મુસાફરી જેડે વર્ષમા
નવ દસ મહિના મુજ્જળ રહે શરાણ સુદરી િ મહેફીનો માણે ને
ગજ ઉપરાતના શોખ નભાવવા રાકડી પ્રજને ચૂસે. અમનદારોને
જુલમ કરવાનો છુનો દોર મગલો ઠાળ્યા ઠાઇની વિગ્ધ ફરિયાદ ન
થાળ ગજ નાહે । વર્ષમા જે નણ પ્રમજે રાજમા આવે ત્યારે
શિકારે જવાને મુખ્ય કાર્યક્રમ ધરમપુરના જગનોમાથી એકાદ વધ
દીપડો માટે શિકાર કરવા જાય ત્યારે અનેક તૈયારીઓ કરી હોય
વધ-દીપડો મ્યા છે તે િ ખગર આવે, તે જગ્યાએ જાનો માચડો
ખધાય જ ગજ િ આદિવસી પ્રજ ચાટે જાજુથી ઘેરે પાની હાઠાટા
પાડીને માચડાથી દૂર જ્યા ખમ્તુ ખાધુ હોય તે રથજે વાધને
ધડેને વાધ ખમરા ઉપર તૂટે કે મહાગજ માચડેથી ખદૂક ફાડે ને
એમ શિકાર થાય । ને વાધ સાથેનો ફાટો છાપામા છાળ.

વર્ષગઠ કે દશેરાને દિવસે દરમાર લરાય, રામજણીઓના
નાચાન અને મુજરા થાય વૈભવ, વિલાસ, સત્તાના પ્રદર્શન થાય.
પુરોહિતો આશીર્વાચન ઉચ્ચારે, ભાટચારણો, સૂર્યવંશી, ધર્મરક્ષક,
રાજધિરાજ, ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલકની પ્રશસ્તિ ગાય, માનઅકરામ, ખેડ
સોગાદો જાહેર થાય રાત્રે મોટુ જમણુ થાય એનો ખર્ચ ગિચારી મોળી
અચાન અને રાક પ્રજને માથે ચડે રાજ્યની આવક વર્ષે અઢારથી
વીસ લાખ ખચ જેવડુ રાજ્યની નિજેરી હ મેશા ખાની કોઇ
રાત્ય િ લોન લેવા । કે કિ વ્યાપારીનુ દેવુ કરાય ને રગશિયા
ગ । િ જેમ ગજનુ ગાડુ ગાડે રજ્યના નોકરોને મરે તો છ

પ મલિના મુઠી પગાર ન ચૂકવાય. પગાર પેટે સીવાચિદી મળે તે ગરીબ નોકરવર્ગે રાજ્યના નગરગેઠનું મોઢીખાનું ચાલે ત્યાંથી અપિયે પંદર આનાનો માલ મળે એ રીતે ચીજ વસ્તુ લઈ આવે. એમાં નગરગેઠનો નંદે જુદો. એ-લે પગાર રૂપયે જ રાજાની જોડેયો અને તે ય મળે ત્યારે! આમ નોકરવર્ગને રાજા અને નગરગેઠ બે બાબુથી ચૂમે છતાં નોકરોથી રાજા કે રાજ્ય વિરદ્ધ ચૂ કે ચા ન થાય. ન કશું બોલાય કે ન કશું લખાય

વર્ષે બે વર્ષે દિલ્હીના વાઘસંગ્રામનો પ્રતિનિધિ—એ. જી. જી. રાજ્યનો વહીવટ નેવા પધારે. તેમનો સારી રીતે સત્કાર થાય પરદેશી દાદ, ઉત્તમ માસાદાગી બોજનની મહેફિયો જોડે એક બે વાધના શિકાર થાય. શિકાર ન મળે એવું લાગે તો સરકારી પ્રાણી-સમૃદ્ધસ્થાનમાનો એકાદો વાધ જંગલમાં છોડી મૂકે તેનો એ જી. જી. સાહેબ, શિકાર કરે દરગાર હારામ રાજ્યના વિક્રમની ડકારો હકાર એ. જી. જી. ના શુભ હસ્તે નથી હાઈ-ટૂથ, દવા-માનુ ને મીઠા મકાનોના ખાતમુહર્ત થાય. જેના પાયાઓ હજીન ધરમપુગમાં ખોદાયેલા જ રહ્યા છે! એ. જી. જી. સાહેબ સુવ્યવસ્થાનુ મત્તુ મારી જાય ને બેઠ સોગાદોની ગાસડી બાધી મડમમાહેળા સાથે વિદાય થાય!

૧૯૩૧. હંદના ગાળામાં રાજપૂવાદી પુન-જન્મમૂર્તિમાં ધરમપુર રાજ્યના અધિર કાગબાર ઉપર એક બે લેખ છપાયા હતા. રાજા સાહેબ અને તેમના અમલદારો એ કારણે ચોટી મઠ્યા પોલીસ ખાતું સગનગ બનાવ્યું પ્રજા ઉપર કડપ બેસાડવાને ગજબ નિગેધી તરવોને દાખી દેવા, એ-કડક એટલે જુગ્મી, પોલીસ અધિકારી ૧૨, ખાનસાહેબની ડી એસ પી તરીકે નથી નિમજૂક થઈ રાંકાન્દ દ્યકિ એની ધણી આપડીઓમાં પાદી ત્યાર થઈ તેમની દિનચાલ

ઉપર ચાંપતી નજર રાજવામાં આવી. છટે હાથે દમનના મુત્રો હાથમાં લઇને ડી. એસ. પી.એ શંકાપદ લાગતા બે ત્રણ અધિકારીઓને જોલના સળિયા પાછળ ધકેલી દીધા. એમનો એટલો જ વાક હતો કે તે ધરમપુત્રના વતની હતા, ક્યારેક પોતાના હક્ક માટે ને નોકરીમાં અન્યાય થયેલો તે અંજે રાજ સાહેબને અરજી કરેલી ! પ્રજા ગિચારી ફફડી ઊઠી. ધરમપુર તળની પ્રજા માગ મગ્ન અને રાજ્યની મહેરબાની ઉપર છવતી, તેની શી મળલકે રાજ્ય વિરુદ્ધ કશું બોલે કે લખે ? રાનીપરજ પ્રજાના હાલ તો આફ્રિકાના શુવામો કરતાં પણ વધારે ખરાબ, એ શું કરી શકે ? છતાં ખાનસાહેબે મન ફાવ્યું તેને પળવવા માણ્યું. ગામમાં નીકળે ને ઠાઠ સરકારી નોકર-અમલદાર સુધાં; એમને તો શું એમની ખાનસાહેબાને પણ ચલામ ન લારે તેનું આવી જ બન્યું ! અમલદારો, વ્યાપારીઓ, નોકરો સૌ ઠાઠ ખાનસાહેબ નીકળે તો ઝૂરી ઝૂમીને સલામ કરે. એક ચાડીચૂગથી કરનાર ટોળું બેઠું ક્યું. તે જોનાં નામ આપે તેને ખાનસાહેબ હેરાન કરે. એમા અમારા એક જૂના આચાર્ય વિના વાકે સપડાયા તેમને ધમકી આપી શુનો કબૂલ કરવા કહ્યું પણ શુનો જ ન હોય ત્યાં કબૂલ શુ કરે ? છતાં એમના ઉપર જોફકમી કરવામા આવી. નોકરીમાથી એમને બરતરફ કર્યા. જોલમાં પૂર્વા. ચાખૂકે માર્યા. એમના કુટુંબને બે ત્રણ વર્ષ સુધી ભૂખમરાની ગિચિતિ ભોગવવી પડી. રાજ્યનો ઠાઠ પણ માણસ એમના કુટુંબ સાથે વ્યવહાર ન રાખી શકે. સગાઓ પણ નહિ. રાખે તેના ભોગ જ લાગે.

ખાનસાહેબ ગિચારાને શી ખમર કે રાજ્ય વિરુદ્ધ જન્મભૂમિમાં લખનાર, શાળામાં લખુના, પંદર વર્ષના નાના, બે વિદ્યાર્થીઓ હશે ? તે બે વિદ્યાર્થીઓ તે હું અને બીજો મારો દક્ષિણી મિત્ર અન્ના. જન્મભૂમિ પત્રના ત્રી શ્રી અમૃતદાન શેઠ ૫૪૮ ગિલ્ગાં ૫૩૫ તે

પહેલાં ધરમપુર રાજ્યમાં શિક્ષકની નોકરી કરતા. અમે તેમને નામથી જાણખીએ. તેમને પોતાને પણ રાજ્યના આ અંધેર કારભારની ભત માહિતી, સાથે રાજ્યની રાંકડી પ્રજા માટે સહાનુભૂતિ, એટલે અમારો પત્ર મળતાં તેમણે એમાં સુધારા વધારા કરીને લેખ છાપ્યો. રાજ્યના અંધેર-કારભાર ઉપર આકરા પ્રહારો કર્યા.

હું અને અત્રા ત્યારે નવમાં ધોરણમાં. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ આદેશનો વિષે વાંચેલું. કાઠિયાવાડના દેશી રાજાઓની વિરુદ્ધ, - ખાસ કરીને રાજાદાદા રાજ્ય વિરુદ્ધ તેમણે ઉપાડેલી ચળવળથી અમે માહિતગાર. માતૃભૂમિની મુક્તિ માટે કંઈ કરવું જોઈએ, એવી ઘેલછા, એના પરિણામ સ્વરૂપે અમે ધરમપુર રાજ્યના અંધેર નમૂના ટાંકીને અમૃતલાલ શેઠને પત્ર લખ્યો. કવર લખીને તૈયાર તો કર્યું પણ ધરમપુર પોસ્ટ ઓફિસે નાખવા જઈએ તો પકડાઈ જઈએ એટલે ધરમપુરથી ચારેક માત્રા દૂર ધિટિશ સરહદમાં આવેલા વાંદરા ગામની ટપાલ પેટીમાં સાંજે ફરવા જઈએ ત્યારે નાંખી આવીએ. ખાનસાહેબ આજ્ઞા પછી એમણે જે ચાંપતો બદોબત રાખવામાં માંડ્યો તે કારણે અમને ગલરાટ થતો પણ એમને અમારા જેવડા છોકરા ઉપર વ મ પણ શી રીતે જાય? કામ પણ એટલું ગુમ આસે કે હું કે અન્ના સિવાય ખીજું કોઈ જાણું નહિ અમારા મિત્રમંડળને પણ લાગ્યે જ એનો વહેમ જાય, એટલી ગુપ્તતા અમે જાળવેલી ધરમપુરના એક વતની અબેસિંગ કાઠા હતા. તેમની વાંકલમાં ખેતી. અવારનવાર ગાડીમાં બેસીને વાંકલ આવળ કરે. તેઓ રાજ્યના વફાદાર પ્રજાજન. તેમને કોણ જાણે કેમ અમારી પ્રવૃત્તિ વિશે કશીક શકા જાગેલી. તેમણે એક દિવસ સાંજે વાંદરા, એમના ખેતી ઉપર શેરડીનું કાણુ ચાલે ત્યાં ભેલાવ્યા. પ્રેમથી રસ પાચો. તેમને પણ ધરમપુર પ્રત્યે મનમાં તો શેષ. તેમણે અમને ઘણી સલાહ આપી. આ કાર્યનાં

લયસ્થાતો જતાવ્યા. અમારા માળાપ ઉપર નજની દરગી
 જિતરગે ને હેાન રવુ' પડગે. એવુ એવુ' દણુ દુનુ પણુ એમે તે
 દશુ જ જાણુતા નથી એ રીતે કેવળ અજાણ્યાની જમ કટૂત ન
 વ્યક્ત કર્યું. પરંતુ એ જુદા ડોમાનુ, મૂઠો નીચે મગ્દ મગ્દ થવું
 ખધુ હમ, 'પોતે જમાનાતો ખાતેલ છે, જાતુ જાણે છે,' એનો લાન
 પ્રક્ટે ક તુ હતુ. એકા વર્ષ પછી એમના દારા જ ગી અમૃતનાત
 શેઠે અમને રજવા જોલાવ્યા છે એવો લેખિત મરજો મળ્યો તારે
 અમારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. 'દીકરા વળ એમ ધોળા નથી
 થયા' એવા મીઠા હપકા સાથે પ્રેમપૂર્વક અમારો જગડો થાળડ્યો ને
 કહ્યું, 'તમે મારી કોઠાટીમાંથી પાર જાતર્યા છો, લો, આ મુળર્
 જવાનુ લાકુ' કહી પાચ રૂપિયા આપ્યા ને કહ્યું, 'ફતેહ કરો'

ધરમપુરથી વનસાડનુ લાકુ છ આના અને વવમાડથી મુળાનો
 દોઢેક રૂપિયો. તેમા અમે બેને અડધી ટિકિટ વાળા. તારે એવી
 સમજ નેાતી આી કે પદર વર્ષનો છોકરો અડધી ટિકિટમા
 ગાડીની મુમાફગી કરે, એ અપ્રામાણિકતા ગણાય અન્ના રમ્મણ
 બહેનને શેર જવાનો છે એની સાથે મને પાચ મુળર્ નર્ જવાનો
 છે, એનુ જવાનુ જતાવી મને લર્ ગયો. બાને એવી વન થાર
 શી રીતે ? પેમાની જર નહોતી, અન્નાએ પાચેક રૂપિયા વધરાના
 લીધા હતા પછી બા, ના પાચ શા માટે પાડે ?

જન્મભૂમિ પ્રેમમા અમે અમૃતલાલ શેઠને મળ્યા. મારા બાપુને
 એ જાણજ્ઞતા હતા વડીલની મમતાથી અમને જોલાવ્યા, મારો ખબો
 થાળડી કહ્યું, 'છોકરા, ગુજરાતી બહુ સારુ' લખે છે' પછી જાપામા
 'પોર્ટ' શી રીતે લખવા, શબ્દ કરના હકીકતને વિશેષ લક્ષમા
 લેી, કશુ જ વધારીને ન લખવુ, ખતરી કર્યા પછી જ લખવુ ને
 સચુ હોન તેજ લખવુ એવી એવી ધણી સનાહ આપી, ના ત

કગ્યો ને પ્રેમપૂર્વક વિદાય આપી. અમૃતવાન શેઠે આમ રાજકા-
રાજુની અમને પ્રથમ દીક્ષા આપી.

૧૯૪૨માં હું વડોદરા ટ્રોલેન્માં લાગુનો હતો, ઝોગસ્ટમાં
ગાંધીજીએ 'હિંદ છોડો'ની ચળવળ ઉપાડી તે કારણે ટ્રોલેન્માં
હડતાલ પાડવા માટે પિકેટીંગ કરનાર વ્યવસાયકોની ટુકડીમાં હું પણ
લેડાયો હતો. બનેલીને આ વાતની ખબર પડી એટલે એમણે
ઈલાહીમને મોકલી મને ધરમપુર જવાનો સંદેશો મોકલ્યો, તથા હું
ધરમપુર ગયો, બહારની દુનિયામાં શુ થઈ રહ્યું છે એ ધરમપુરની
મોગ લાગની પ્રજા જાણે નહિ, જાણે તેને પણ ત્યાં ચળવળ કરી
તેની એ એવો વિચાર સુધ્ધાં ન આવે ધરમપુરમાં માત્ર અગ્રેજી જાપુ,
ટાઈસ એન્ડ ઇન્ડિયા આવે, તે જણામોડવા વાળે. ગુજરાતી જાપામાં
માંગવર્તમાન અને મુળ સમાચાર જે જાપાં, લાયબેરીમાં આવે.
રાજ્યને તુકસાન કરે એવી માહિતી હોય, એટલી કાપીને લાયબેરીમાં
જાપુ મૂકાય. જન્મજમિ ઉપર તો ૧૯૩૫થી પ્રતિબંધ હતો એટલે
ધરમપુરની પ્રજા, ભારતમાં જાણે કંઈ બન્યું જ નથી એમ રાજિંદી રીતે
જીતી. અન્ના મુળજીમાં નોકરી કરતો હતો તે પણ નોકરી છોડી
ધરમપુર આવ્યો હતો. અમે બંને પાછા ભેગા થયા. દરેક તો
કંઈ જાણે એવી યોજના વિચારીએ. પણ કંઈ સજે નહિ. વડોદરા
જેવું પ્રજામંડળ સ્થાપવું એનો વિચાર આવ્યો પણ અમને કાણ
સાથ આપે? ગામના નગરજેઠને હું વડોદરાથી ક્ષીક ની હવા
લઈને આવ્યો છું, વળી ખાદી પહેરું છું, એટલે વહેમ ગયો હશે
એ કારણે મને જાણાવ્યો, 'જે દીકરા, આપણા મન્યમાં શુ દુઃખ
છે? બહાર તો અમેજ રાજન સાથે સત્યાગ્રહ ચાલે ગેમા દેશી
રાજ્યને કરી લેવાદેવા, નહિ, ગાંધી તો નવરો છે, તમારા જેવાઓને
ગંટ બનાવી અવજે રસ્તે દોરી બંધા ધેધા કરે છે, એવી વળી

સ્વરાજ મળવાનું છે? આ તો વડોદરાથી આવ્યા, તે મને એમ કે કદાચ ખોટી હવા લઈ આવ્યો હોય તો ચેતવી મકું. આપણે તો લાણુવામાં લક્ષ રાખવાનું ને પાસ થયા પછી અહીં નોકરી તૈયાર છે. પત્રી માને ચિંતા નહિ. તું સમજી છે. જનાં થયું કે જરા ટોકાર કરી મકું. ઉજળવું લોહી, કંઈ વુલ્કો સહે તો પાછા હેરાનગતીમાં મુકાવું પડે ને મારે દોડદોડી કરવી પડે.’

અન્નાએ પોસ્ટઓફિસ ઉઘાડી મૂકવાની એક યોજના વિચારી. નાના હતા ત્યારે અમે ગંધક પોટાશના હાથગોળા ને ખીચું દાડખાનું, દિવાળીમાં ફેડવા માટે બનાવતા. અન્ના એ કામમાં એકો, તેણે એક મોટું મજબૂત તાણું લઈ તેમાં દાડગોળો લાગે તેમાં થોડી રેતી ને લોખંડના નાના નાના ટુકડા મૂક્યા અન્નાના પિતાનો ધંધો સોનીનો, એટલે એને રેણુ કરતાં આવડે રાત્રે દુકાનમાં છપા છપા તાળાને ચારે બાજુથી મજબૂત રેણુ કર્યું. એક કાણુમાં જામગરી મૂકી હવે એ દેશી બોંબ મૂકવો શી રીતે? અન્નાએ બેથું કર્યું, એક વાર જેટલી કાથાની દોરી લીધી. થોડો દાડગોળો કાથીના વળમાં બેળગ્યો, ને તેને ફૂલકણીની જેમ સળગાવી. આખી સીંદરી બળતાં કલાક થયો. એટલે એ જાતેની ખીજ કાથી તૈયાર કરી, એક છેડે જામગરી સાથે બાંધ્યો અને રાત્રે એક વાગે પોસ્ટઓફિસમાં આવેલી મુખ્ય ટપાલપેટીમાં દાડગોળો લારેણું તાણું ને ખીજે છેડે સળગતી સીંદરી બાંધેલી તેને હાથમાં રાખી, પછી તાણું ધીમેથી અંદર ઉતાર્યું. રાત્રે એ વાગ્યા હશે ને એક મોટો ધડાકો થયો. પોસ્ટ-ઓફિસની આખી લીંત તૂટી પડી. સવારે પંચક્યાસ કરવા રાજ્યની પોલીસ આવી. લોકોનું ટોણું પોસ્ટઓફિસે જમા થયું હતું અન્ના અને હું પણ અજાણ્યાની જેમ બધાંની જેમ કુતૂહલતાથી પોલીસ-

પ્રતિ નેતાં. બિલા રહ્યાં ! તાંબાનાં સહસ્રગણા દુકડા થઈ ગયેલા. લંગારને તેમણે ભોગો કર્યાં. ઠાઠ બહારનાં દરો પરદેશી બનાવટનો ટાઈમગોળ મૂકી ગયા હશે એવો પંચે નિર્ણય કર્યો ! આ બનાવ પછી પોલીસ જારતો સખત બનાવવામાં આવ્યો. સરહદ ચોકીઓને વધારે સખત બનાવવામાં આવી. અખપયા તરવેની અવરજવર ઉપર ચાંપતી નજર રાખવામાં આવી. સંકારપદ વ્યક્તિ જણાતી તો તેની પૂછપરછ થાય. એકાદ દિવસ લોકઅપમાં પણ પૂરી દે. ત્યારે હું અને અન્ના મનોમન હસતા !

૧૯૪૭માં ભારત આઝાદ થયું. ધરમપુરમાં પ્રજામંડળની રચાપના કરવામાં આવી. તેને પરિણામે ૧૯૪૮માં ધરમપુરની પ્રજાને મહારાજ સાહેબે પ્રજાતંત્રની બક્ષિસ કરી. પહેલોવાર જ પ્રજામાં જાગૃતિનો જુવાળ આવ્યો. આદિવાસી પ્રજાનો એક માથુસ જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો પ્રધાન બન્યો, (ત્યારે પણ એ લંગોટી ને તે ઉપર ખાંડિયું, ને મથે સાફે પહેરતો !) એ અરસામાં હું બહારગામ નોકરી કરતો, ખાલી પહેરતો રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના અવસાન સમયે શાળામાં પિકેટીંગ કરી હડતાળ પડાવવા પ્રવર્તન કરેલો એટલે સરદારી કાળી ચોપડીમાં મારું નામ, તે અરછ કંવા છતાં નોકરી નહિ આપેલી. બહાર રહ્યો રહ્યો ધરમપુરની જવાગદારતંત્રની હડતમાં લેખો લખી, ધરપુરથી અસંતુષ્ટ, રાજ્ય છોડીને બહાર ગયેલા, ધરમપુરના વતનીઓ-ખુદ રાજકુવરને પણ, નેત્ર ઓળા સંદેશ પહોંચાડવાનું, અને તેમને એકત્ર કરવાનું કામ કરતો.

સરદાર વલ્લભભાઈએ દેશી રાજ્યોને ભારતના ખીજા ભાગે સાથે વિલીન કરવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા હતા, તે માટે વી. પી. મેનન, રાજ્યોને સમજાવતા. ગુજરાતના દેશી રાજ્યોને વિલીનીકરણ નહોતું જોઈતું. એમની ઇચ્છા ગુજરાતનાં રજવાડાનું 'એક એકમ

થયો હતો. એટલે સમય પા-ખીને યશભાગી થયા વિધી પીકગળુ અગે
ગુજરાતના રાજાઓમાં પ્રથમ સંમતિ તેમણે આપી તે જ દિવસે
આકાશવાણીએ ધર્મપુત્રના વિનાકગણના નિર્ણયની જાહેરાત કરી.
ધર્મપુત્રની પ્રચંડ મેદાનીએ એ જાહેરાતને સ્વર્ણ વધાવી શ્રી
મોગરજીભાઈ, જે તે વખતે મુગલ ગઢવના શૂદ્રપ્રવાન હતા તેમણે
ધુવકમંડળને અલિનંદન પામ્યા. અમારા આનંદનો પાત્ર ન રહ્યો.

ધર્મપુત્રની આદિવામી, કચડાચેની વખતે આઝાદીની મુક્ત
હાતમાં રિકામની અનેક લડમણી ગામ્બુ કે કુપાડી ધરતીમાં ખેડાણ વધુ
કનદાખી ગને છે. તેમની વેદ મન જોગસખોડી અટકી તે મુક્ત ભારતના
પોતે પણ મુક્ત મનવ છે એવી ખુમારી તેમનામાં આવી.
આજે તો આઝાદીના સારા ફાલ ચાખવાના, એ પ્રમતે મળ્યા છે.
તેમની આર્થિકસ્થિતિ ઘણી સુધરી છે. સગોટી હવે જવા માડી
છે ઝૂપડાઓ પી જગ્યાએ નળિવાવાળા ઘરો ચલા છે દર દરનાં
જગ્યાઓમાં તેમને માટે અશ્વપગાળાઓ ખૂની છે રસ્તાઓ સુધર્યા
છે વાહનવ્યવસ્થા શરૂ થયો છે. આદિવામીઓએ જગલ સહકારી
મંડળી ઘડાવી જગલના ઈમાનની બાંટકાનો વ્યાપાર શરૂ કર્યો છે.

રચવાની હતી ધરમપુર રાજ્યનું પ્રજાપીઠ પ્રધાનમંડળ પણ એકમતો
જ આમલ ગણતુ, કરણ કે વિધીનીકરણ થતા એમના મતના
સિંહાસનો સક્ષાત નહિ રહે એવી તેમને દૃઢશક્તિ હતી જવાળાદાર
રાજ્યતંત્રના નીમાર્થે ॥ પ્રધાનમંડળે ખીનજાણણી ૧ ગીતે રાજ્ય
ચલાવી તેમના નેત્ર દિવસના અમતમા ગજનની તિજોરીના રૂપિયા
એવીમ લાખનો ધુમાડો કર્યા હતા તેમની એ પ્રવૃત્તિથી પ્રજામાં
તેમની સામે રોષ પ્રકટયો હતો. સેનાની બ્રામક વાતો કરી સત્તા
ખાતર પ્રજાના ભોળપણનો એ લાભ ઉઠાવવા મગતું હતું તેના
વિરોધમા અમે એક યુવકમંડળ 'ચા'યુ' નાનું એવો પ્રમુખ મન્યો
હું એવો મંત્રી જન્યો, પ્રધાનોના લાયકાપણા વિષે ને તેમના
ગેરવહિવટતંત્ર સામે અમે વિરોધની ચળવળ શરૂ કરી. અમારી એ
ચળવળને છે.કુબાધ પુરાણી, કૃત્યધ્વાન છોડુબાઈ દેસાઈ જેવા સમાજ-
વાદીઓ, શ્રી મોરારજી દેમાઝ, મુ કાનજીભાઈ દેમાઝ જેવા કેએમ
નેત્ર એવો ટેકો અને મત્તાહમચનો મળતા. અમે એકમ વિદુહ અને
વિનીનીકરણ માટે જનમન જગૃન કર્યો. ગામડે ગામડે ફર્યા. સભાઓ
ભરી ને દસેક હજારની સહી લઈ પ્રજામતનું જાહેરનામું ધડધું.
મુંળ-મા શ્રી વી. પી. મેનન ગુજરાતના દેશી રાજાઓ સાથે એકમ
કે વિધીનીકરણની પસંદગી વિષે મંત્રણા કરતા હતા ગામઓ એકમ
ઠરેજના હતા, ને સરદાર એકમ ધરેજતા નહોતા એટલે મંત્રણા પડતી
મૂળને શ્રી. વી. પી મેનન હેદ્રાગાદ જવાના હતા, તે જ સમયે
પ્રજાની બહુમતી વિધીનીકરણ ધરેજ છે, તેને લગતો દગવ તથા દસ
હજાર સહીવાળો પ્રજામત રજૂ કર્યો. અમારા મહારાજા અને પ્રધાન-
મંડળ આતુ' જની ગયુ. વી વી પી. મેનને અમારા રાજાને પૂછ્યું,
તમારી પાત્ર વિધીનીકરણ ધરેજ છે તે જાગે આપનામદારને શું કહેવું
છે ?' ધરમપુરના મહારાજા પાત્રમિતજને સમજી ગયા હતા. જવ બદાર
પ્રધાનોની અચુધ ને જોજનામદાર વર્તણૂકનો પણ તેમને ઠીક અનુભવ

થયો હતો. એટલે સમય પાડખીને યશભાગી થયા. વિલીનીકરણ અગે
ગુજરતના રાજ્યઓમાં પ્રથમ સંમતિ તેમણે આપી તે જ દિવસે
આકાશવાણીએ ધરમપુરના વિલીકરણના નિર્ણયની જાહેરાત કરી !
ધરમપુરની પ્રચંડ મેદનીએ એ જાહેરાતને સ્વર્ણ વધાવી. શ્રી.
મોશરજીભાઈ, જે તે વખતે મુંબઈ રાજ્યના મુદ્રાધિકાર હતા. તેમણે
યુવકમંડળને અભિનંદન પાઠવ્યા ! અમારા આનંદનો પાર ન રહ્યો !

ધરમપુરની આદિવાસી, કચકાચેલી પ્રજાને આઝાદીની મુક્ત
હવામાં વિકાસની અનેક તડ મળી. કારણ કે કુંવારી ધરતીમાં જેમણે વધુ
કસણી પાને છે, તેમની વેદ ગત્ર ગોપણજોરી અટકી. ને મુક્ત ભારતના
પોતે પણ મુક્ત મનવ છે એવી ખુમારી તેમનામાં આવી.
આજે તો આઝાદીનાં સારાં ફળો ચાખવાનાં, એ પ્રજાને મળ્યાં છે.
તેમની આર્થિકસ્થિતિ ઘણી મુશ્કેલી છે. લંગોટી હવે જવા માંડી
છે. જૂંપડાઓની જગ્યાએ નળિયાંવાળાં ધોતી ચડ્યાં છે દૂર દૂરનાં
જંગલોમાં તેમને માટે અશ્વમશાળાઓ ખૂલી છે રસ્તાઓ મુશ્કેલી
છે. વાહનવ્યવસ્થા શરૂ થયો છે. આદિવાસીઓએ જંગલ સહકારી
મંડળો આપી જંગલનાં ઈમારતી લાકડાંનો આપાર શરૂ કર્યો છે.
સહકારી મંડળ, ખરીદવેચાણુ કરી ચોખ્ખા નંદા તેમને વહેંચે છે.
તેમનાં બાળકો હવે ચપળ બન્યા છે. તેમનામાં પણ શિક્ષણની બૂખ
જાગી છે. કેટલાક તો આજે નેમ્સુએટ થયા છે. મુજકારણમાં સમજે
છે. કેમ તેમને બોટ ન બનાવે એટલી સમજશક્તિ આવી છે. સિનેમા
નાટકોમાં ને હોટેલોમાં પણ જતાં થયા છે. મને હવે લાય પેટો છે,
કે આપણી શહેરી સંસ્કૃતિ એમની આદિવાસી, અનાવિત્ત, બોળી
સંસ્કૃતિમાં ભ્રષ્ટાચાર તો નહિ કેળાવે ? અતિ સમૃદ્ધ કરવાના લોભમાં
તેમનામાં હજી હજી મહેલ માનવાનાં શુભ્રૂ ખૂમાઈ તો નહિ જાય ને ?

મિત્રો,

જ્ઞાના કરમની કઠિનાકની શી શી વાત કરું ? જિંદગી આખી એ દુઃખો સામે ઝઝૂમતી રહી. વૈધવ્ય પહેર્યા કે પછી જા કયાંય પગલાળાને બેઠી નથી. ક્યારેય નિરાંતનો શ્વાસ લેવાનો એને સમય મળ્યો નથી. મુસીબત સામે એકથે હાથે એ લડતી જ રહી પણ એકે મુસીબત બોધી ન થઈ. દર્શિર પણ જાણે એની કસોટી કરવા કમર કસીને પાછળ પશો હોય તેમ એક દુઃખ પૂરું થયું ન થયું ત્યાં તો બીજી અનેક મુસીબતોનો ગજ ખંડો કરી દેતો ! જા પણ દુઃખોની આ પરંપરાથી ટેવાઈ ગઈ હતી, છતાં એની ધીરજનો પણ અંત આવ્યો હતો એટલે કર્તવ્યભારે જ જિંદગીને ઘસડતી હતી આંસુ જ કેવળ એનાં આશ્વાસન હતાં. દુઃખોને હળવાં કરવાં ક્યારેક કડબુ-વરે એ ગાતી :

સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે ફે ઘડીયાં,
રાજ્યાં તે કોઈના નહીં રહે, રથનાથનાં જડીયાં,

એમ દુઃખો, જાની જિંદગી સાથે જ જડેલાં રવાં વિદ્યા નામે મારી એક મોટી બહેન હતી. બાપુજીએ એને, સારું રોકાણું જોઈને વડોદરા પાસે આવેલા પાદરા ગામે પરજુતી હતી. સસરા ત્રાતિમા પ્રતિષ્ઠિત માણસ હતા. જમીન, ઘર અને ખીજી રોકક મિલકત ઉપરાંત પોતાનું રણછોડરાયનું મંદિર, તેની પથ્થુ સારી આવક. તેનો વહિવટ બહેનની વિધવા સામું કરે. એકનો એક દીકરો એટલે આધેપીધે છોકરીને કહી દુઃખ નહિ આવે, એવી બાપુની ગણતરી. પથ્થુ જમાઈ જમિનમાં કેવો તીકળશે તે કંઈ દૂધી-ચીલકું થોડું હતાં કે કાપીને ખાતરી થાય ? રાંડીરાંડ માએ એમને અતિસય લાડપાડમાં ઉછેર્યા, પથ્થુ દીકરાની મુખી હશે પૂરી કરવામાં દીકરો હાથથી જશે તેનો પથ્થુ ખ્યાલ ન હતો. મનેની ખરાગ મિત્રોની સોળતમા પડ્યા. અંગ્રેજ છઠ્ઠા ધોરણથી અભ્યાસ છોડી દીધો. મંદિર, ખેતરની આવક સારી એટલે જમિનમાં દીકરાનું શુ થશે એની ચિંતા નહોતી, જલકું જરૂર કરતાં બધું વધારે હતું એને કેમ વાપરવું એ ચિંતા વિશેષ હતી, તે આ દીકરાએ પૂરી કરી.

મારા બનેલી, મિત્રો સાથે વડોદરા સિનેમા, નાટકો જોવા ગય. આંખકરક, સદા અને જુગારમાં પૈસા ગરબાદ કરે, મા ક્યારેક પૈસા ન આપે કે આજી આપે તો બહેન પાસે ખોટાં બહાનાં કાઢીને પડાવે. એક વાર બહેનને છેતરી તેનો એ ત્રણ તોલાનો સોનાનો હાર પથ્થુ વગી આવેલા બહેનને એમનાં પરાક્રમોની થોડી થોડી ગંધ તો આવવા માટેથી એટલે ક્યારેક પૈસા ક્યા વપરાય છે, હારતુ શું થયું. એ અંગે પૂછે તો ચુસ્તો કરી ગાત્રો લાડી, બહેનને ચૂપ કરી દે. મા પથ્થુ કડાપો તો કરે પથ્થુ એને તો બદેજ ડાણુ નાસી જમાની, આપઘાત કરવાની, ધમકી આપે. પોતે પેશન્ટિગ-ચિત્રકામને કંઠાટ રાખ્યો છે, વસ્તુઓ લાવવાની છે, એવાં ખોટાં ખોટાં બહાનાં કાઢીને

એ પૈસા પાપે, ને દીકરાએની મા આપે. કદીક મા હપકો આપે તો બહેને ફરિયાદ કરી હશે એમ માની તની સાથે ઝગડે, મારમૂડ કરે. બહેન પણ એ બધું મૂગે મોઢે સદન કરે, કામને કહેવામા પણ પોતાના ધરની જ ફજેતી થય, પતિનું જૂઠું દેખાય એવું સ્ત્રીથી કદી થાય નહિ એવા એના સંસ્કાર, એટલે સાસરાનું ઝેર પણ અમૃત ગણીને પીવું એ સ્ત્રીનું કર્તવ્ય સમજતી. આત્મે નહિ તે કાલે, ઠોકર વાગશે એટલે ડેકાણે આવશે એવી એને શ્રદ્ધા. એટલે પરણ્યા પછી બેત્રણ વાર એ પિયર આવી હતી છતાં બનેલી અંગે કશી ફરિયાદનો શબ્દ તો શું, પણ એના વખાણ કરતી સાસુના એના હિપર ચારે હાથ છે એવો ગર્વ લેતી એટલે જા ખુશ હતી. વિદ્યાને કશું દુઃખ હશે એવી અમને ગંધ પાડ્યો એણે નહોતી આવવા દીધી. અને માને ક્યાં એણું દુઃખ હતું તેમા વિદ્યા પોતાનું દુઃખ રડીને વધારે કરે ?

વિદ્યા એવી સંસ્કારી અને શાન્તી, મારી ત્રીજી બહેન હતી. સૌ બહેનોમાં દેખાવડી અને ઠાવકી. કાયનસ મુધી ભણેલી અને કુટુંબમાં સૌને વહાલી. પિયર આવે ત્યારે ઘરનાં અને ઢોરનાં કામમાં બાને મદદ કરે, એટલે બાને પણ વિદ્યા આવી હોય ત્યારે ઘણી નિરાંત રહેતી. બધું કામકાજ હસતાં હસતાં કરે ક્યારે કદી કંટાળે નહિ. હસમુખો ચહેરા, આનંદી સ્વભાવ એટલે ફળિયામાં પણ એ સૌને વહાલી. એની બહેનપણીઓ પાંચ ઘણી, એટલે બપોરે ટાણું બેસું કરીને વાતો જમાવે, બાળપણનાં અનેક સંસ્મરણો યાદ કરી, સૌને હસાવી એ પણ હસે, ત્યારે એનાં સ્વચ્છ સફેદ દાંતો અને ગાલે પડતાં ખાડા જોઈને આડેશી પાડેશી કહેતાં “વિદ્યા બહુ નસીબદાર છે! કરી.” ત્યારે જા મલકાઈને રહેતી: “એને સાસુરે તો અત્તરના દીવા બળે એટલો પૈસો છે !”

વિદ્યા અને મારી ઉંમર વચ્ચે માન મેં વર્ષનો તફાવત હતો નાનપણમાં. અમે સાથે પાંચિસ અને અલકયલાળી, ડાહીનો થોડો અને સોગટાંબાજી રમતાં, હાંચકો બાધીને જૂલતાં. અલક્યામાં એની સાથે હાથમાં મેંદી મુકાવતો ને ઝલે જૂલતાં ખાયણાં ગાતો. બા કદી ખીજવાય કે મારે તો વિદ્યા મારી મદદે દોડે મને પંખાળતી મારાં આંસુ છૂટતી લાડ કરતી: “મારો ભેલો પણ ડાહ્યો.” એમ બચીએ. ભરી ભરી રીઝવે, એટલે વિદ્યા આવે ત્યારે મારા આનંદનો પાર ન રહે. સાસરેથી મારા સારું જનમકળ અને રાયણુ લાવે, ડોર અને મગજની બંટા-ગોળીઓનો પ્રસાદ લાવે. બનેલીએ ગીતરેસા દેવ દેવીઓનાં સરસ ચિત્રો લાવે.

બાપી જહેનોનો અપાર પ્રેમ મને મળ્યો છે. બહેનો જેટલો જ બનેલીએ પણ મને આપે. હું મૌનો લાડકો, એટલે દિવાળી કે ઉનાળાની રજાઓમાં જહેનોનાં અને બનેલીનાં નિમંત્રણ આવે. ઘણીવાર વિદ્યાને સાસરે પણ જઈ, ત્યારે એના હરખનો પાર ન રહે. મને ગળપણુ લાવે એટલે સવારે રણછોડરાયને ધરાવેલો બંટાગોળીનો પ્રસાદ મને આપે રોજ રોજ નવું નવું રાધીને જમાડે. બનેલીનો પણ મારા ઉપર અપાર પ્રેમ. તે એક અચ્છા કલાકાર હતા. કેવાસ પેટ્રન્ટિંગ અને ગ્લાસપેઇન્ટિંગ ઉપર એમનો હાથ સારો ખેસેલો, એટલે લોઢા એમને કામ આપે. તેમાં કમાય પણ સારું. એ ચિત્રકામ કરતા હોય ત્યારે મને પાસે બેસાડે. જુદા જુદા રંગોની મિલાવટ કરી પીછી વડે કેનવાસ કે કાચ ઉપર નવી નવી રેખાઓ ઉપસાવે તે બેવાની ધબ્બી મઝા આવે. ક્યારેક વડોદરા ફરવા લઈ જાય. કમાટી, બામ, રાજમહેલ, એમણે જ પહેલવહેલાં બતાવેલા. લક્ષ્મીકાન્ત નાટક સમાજનું ‘સમર કેસરી’ નાટક પણ પહેલવહેલું એમણે બતાવેલું. એમને કલાપીની કવિતાઓ ઘણી ગમે. કેદારવ એમને ઘેર હતો

જાળવીને મૂકીને, એક-માતા આપઘાત કરવાની હદે જાય ત્યારે એણે શું શું સહન કર્યું ? એની તો માત્ર કલ્પના જ કરવી રહી ! આ બધી વાત તો અમને પાછળથી ખબર પડી.' મૂઆ કસાબએ મારી દીકરીને મારી નાંખી અરે શૂડી ! મને જરા કંથુ હોત તો જનમભર મારા ઘેર પાલનન.' એમ કલ્પાંત કરતી જાએ કેટલાય નિઃશ્વસુ મુઠ્ઠી રડ્યાં કર્યું,

વિદ્યાના મૃત્યુના નવમે દિવસે પિયરનાં સગાંઓ લકઠને અમે બહેનને સાસરે કાણુ કરવા ગયાં. જાએ છાતી ફૂટી ફૂટીને વિતાપ કર્યાં. કાળા સાડકા પહેરીને કાણુ આવેલાં ભૈરાંઓએ હૃદય હવાવી ના મે તેરા મરશિના ગાયાં. કાકાએ માથે ઘોતિયું ઝોલીને ફૂંકેલા મકયો, 'દીકરી રે તને આ શું મ્મઅયુ' !' ત્યારે મારી ઉમર અદાર વર્ષની હતું અનેવી પાસે બેઠો હતો. તેઓ વિદ્યાના સદ્ગુણો ગાળને પોત નિરોધી છે એવી વાતો કરતા બેઠો હતો, તે મારા કાકાથી સહન ન થયું. પા રામાં આવીને જ વિદ્યાનાં દુઃખ અ બેની સાચી હકાકન જાણી હતી એટલે અનેવીની વાત નાંભળી શિકળી ગઈલા, 'મૂઆ વ ધર્ગ, કસાબ, દુષ્ટ રાક્ષસ.' એવાં કહોર વચનો કહીને ગુસ્સો ફલવવા લાગ્યા, 'ભેક' છું નવાતમાંવી હવે તને કાણુ છેાકરી આપે છે ?' એમ ધાંડા પાડી પાડીને બોલવા લાગ્યા. પોલીસને પૈસા આપીને મૃત્યુ અંગે એટું પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું છે, પોસ્ટનોટીસ (મરણોત્તર તપાસ)મા ડોક્ટરને પણ પેસા ખવડાવેલા એની ધબ્બી વાતો અમે જાણી. કેટલાકે ફરી તપાસ કરાવવાની, કેસ કરી અનેવીને જેવમા મોકલવાની, સલાહ આપી. પરુ જાએ કહ્યું, 'હવે કેમ ક્યો, ને ના ક્યો, મારી દીકરી થોડી પાત્રી આવવાની છે ?' કાણુ કરીને અમે ધરમપુર પાછા આવ્યાં, જા દસ વર્ષ વધુ ધરડી બની ગઈ, ચહેરામાં ચિંતાની દરચથી વધુ ગ્રહણ દેખાતી હતી. રડતી આંખો અને વિદ્યાની ઘેરી બાબાવાળા એના ચહેરા ઉપર રહોસલો આનંદ પણ અદૃશ્ય થયો !

તેમની રૂપી કવિતાઓ માગી પાસે ભેગાં એમણે રાચેની એટને
અદાર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી જનેવી વિશે મારા મનમાં ઘણાં જિજ્ઞાસા
ખ્યાનો રજાઓ પૂરી થતા મિત્રોની ટોળી લઈ એ મને સ્ટેશને
મૂકવા આવે મારા ટિકિટ પણ એજ કદવે, એટને વિદ્યા ધણી
સુખી એવીજ છાપ પરતુ એ તો મો એમનો જાણ શિષ્ટાચાર
હતો હૃદયમાં છૂપી શયતાનવૃત્તિને દાકવાનો એ દલ હતો ગરીબ
ગાય જેવી જહોનને કસાદને ત્યાં જાધી છે તે અમને બહુ મોડી
ખબર પડી.

હું મેટ્રિકમાં હતો શરદપૂર્ણિમાની રાતે વિદ્યાએ ફૂલે પડીને
આપધાત ક્યો છે એવા અશુભ સમાચારનો પત્ર આવ્યો. જા તો
વાત માને જ શી રીતે ? વિદ્યા ની નીજ સુવાવડ હતી હજી ૫૬૨ દિવસ
પછી થયા નહોતા, અકસાડિયા ઉપર કુદરત સમાચારનો એના જ
હાથે લખેનો પત્ર આવ્યો હતો, ત્યાં આ રીતે જને ?

ખનવાકાળ જની ગુડ ગુડા મિત્રોની સોળનમાં અને
જુગાર, ભાગ-ગાળના વ્યયનમાં વગાના ઘણા ઘરેણા વેચી કાઢેતા,
તેની સાસુને ખબર પડી ત્યારે ધણીને પોતે જ જમાડયો છે એનો
વિદ્યાને કપડો આવેયો તે દિવસે જનેવીને બધો ગુસ્સો મહેન ઉપર
ઠાવ્યો જહોને પણ જનેવીને કહેવાનું હતું 'તેટલું કશું પગિણામે
જનનીએ વિદ્યાને સુવાવડી છતાં ખૂબ મારી લાકડીનો એક ધા માથા
ઉપર મારવાથી માથું પણ ફૂંકી ગયું સાસુએ અકસ્માત દોકગને ગાગો
દેતા વિદ્યાને પાટો જાપ્યો પણ વિદ્યા માટે આ મધુ' અસહ્ય હતું
લોકોને શું 'મેં હું જતાવવું', પ્રિયમાં ખબર પડશે તો ? કદાચ અંત
જધા વિચારો રાત્રે એક-મે વાગે, એમના જ વાડામાં અવેના કુવામાં
પડવું મધ્યુ જે નાના દોકરાઓ અને ૫૬૨ દિવસની નવજનન

બાળકાને મૂડીને, એક-માતા આપવાન કરવાની હદે જ્ય ત્ને એણે શું શું સહન કર્યું ? એની તો માત્ર કલ્પના જ કરી રહી ! આ બધી વાત તો અમને પાછળથી જાગર પડી.' મૂઆ કસામ્યે મારી નીકરીને મારી નાંખી અરે જૂડી ! મને જરા કશું હોત તો જનમભર મારા ઘેર પાલવન.' એમ કલ્પાંત કરતી જાએ કેટલાય વિષમ મુદ્દા રહ્યાં કર્યું,

વિદ્યાના મૃત્યુના નવમે દિવસે પિયરનાં સગાંઓ લાગને અમે બહેનને સાસરે કાણુ કરવા ગયાં. જાએ છાતી ફટી ફટીને વિદ્યાપ ક્યાં, કાળા સાકયા પહેરીને કાણે આવેલાં ઘેરાંઓએ હૃદય હલાતી નામે તેરા મરણિના ગાયાં. કાકાએ માથે થોતિયું ઝાઢીને ફૂંકે મકયો, 'દીકરી રે તને આ શું સજાયું !' ત્યારે મારી ઉમર અઢાર વર્ષની હતું જનેવી પાસે બેઠો હતો. તેઓ વિદ્યાના સદૃશ્યો ગામને પોતે નિદોષ છે એવી વાતો કરતા બેઠો હતા, તે મારા કાકાથી સહન ન થયું. પા રામાં આવીને જ વિદ્યાનાં દુઃખ અ બેની સાચી હકીકત જાણી હતી એટલે જનેવીની વાત નાંભળી ઝીકળી ઝીકયા, 'મૂઆ વાધગી, કસામ, દુષ્ટ રાક્ષસ.' એવાં કહોર વચનો કહીને ચુસ્કો હલવવા લાગ્યા, 'જેવે છું' ન્યાતમાંથી હવે તને કાણુ છોકરી આપે છે ?' એમ ધાંટા પાડી પાડીને બોલવા લાગ્યા. પોલીસને પેસા આપીને મૃત્યુ અંજે બોલું પ્રમાણુપત્ર મેળવ્યું છે, પોસ્ટનોટીસ (મરણોત્તર તપાસ)માં ડોક્ટરને પણ પેસા ખવડાવેલા એની ધખી વાતો અમે જાણી. કેટલાકે ફરી તપાસ કગવવાની, કેસ કરી જનેવીને જેલમાં મોકલવાની, સલાહ આપી. પણ જાએ કર્યું, 'હવે કેમ કર્યો, ને ના કર્યો, મારી દીકરી થોડી પાત્રી આવવાની-છે ?' કાણુ કરીને અમે ધરમપુર પાછા આવ્યાં, જા દસ વર્ષ વધુ ઘરડી જની ગર્ભ, ચહેરામાં ચિંતાની કરચલી વધુ વપઢ દેખાતી હતી. રહતી આંખો અને વિધાદની ઘેરી જાયાવાળા એના ચહેરા ઉપર રહોસહો આનંદ પણ અદૃશ્ય થયો !

હજી વિદ્યાના મૃત્યુને લડકો હે ચમાં ઝોલવાયો નહોતો ત્યાં કાળીચૌદશની રાતે અમારા કેદમાં આગ લાગી કમનસીબી બાની પાછા પડી હતી !

અમારી કેદ પાછળ વાડો હતો. તેમાં મીઠો લીમડો, બારમાસી આળો, નાંશુ અને સીતાફળીનાં વૃક્ષો હતાં. નગરશેઠને નોકર સાંજે મીઠો લીમડો લેવા આવ્યો હતો. પાકેલાં સીતાફળ બેઝને તેનું મન લલચાવ્યું. સીતાફળીની એક મોટી ડાળી કેદના છાપરા ઉપર પડતી હતી, એટલે છાપરે ચઢીને એ સીતાફળ તોડવા ગયેયો તે બાએ બેથેલો. મોઢામાં સળગતી બીડી રાખીને તે સીતાફળ તોડતો હતો, કદાચ એનો એકાદ તણખો છાપરા ઉપર મૂકવા મૂકેલી ચાર ઉંચ પડ્યો હશે. કદાચ બીડીનું સળગતું ઢુંઢું એણે છાપરે ફેંક્યું હશે તે, કે પછી ગમે તે કારણે છાપરા ઉપરનું ઘાસ ધીમે ધીમે ધૂધવાઈને રાત્રે મોટો લડકો થયો રાતે અગિયારેક વાગ્યા હશે બારણાં બંધ કરીને અમે સુઈ ગયાં હતાં. પહેલી રાતની જિંઘ પથ ધસધમાટ એટલે પંડાશના દાકાએ જે ત્રણ બૂમો મારી જતાં નાગ્યાં નહિ, છેવટે બારણાં જોરથી ધમધમાડ્યાં, ત્યારે, ‘કાણુ છે એ !’ એમ બૂમ પાડતી બા સફાળી જીડી ! કાકા બૂમો પાડતા હતા, ‘જોકે ઝટ કરો, કાઢિયામાં લાંચ લાગી છે, બધું સળગી જવાનું.’

બારણું ઉઘાડીને જોયું તો કેદ લડકો બળતી હતી. વાંસ લાકડાંનું ઘર, તેમાં વળી ઘાસ અને લાકડાંજાણું ભરેલાં, એટલે સળગતાં વાર શી ? જોત જોતામાં આગની જવાળાઓએ અમારા ઘરને પણ લપેટી લીધું. બા બિચારી બહાવરી બનીને બૂમો પાડતી હતી, ‘બધું સત્યનાશ વળી ગયું, કોઈ જોડી ગાયને બહાર કાઢો, કાઢ દોડો રે, બધું સળગીને લસમ થઈ જવાનું.’ એમ બૂમો મારતી ગય અને ઘરમાંથી જે કંઈ સામાન હાથમાં આવ્યો તે બહાર

કાઢતી મન. આગની વાત આખા ગામમાં ફેલાઈ ગઈ. એક બે છોકરા થાળી વગાડતાં, ખૂંસો મારતાં, ગામમાં ફરી વળ્યા, “જેઠા મહારાજના ઘરને આગ લાગી છે, ઝટ દોડો.” મોઝએ બંબાવાળાને જગાડ્યો. ઊંઘતું, જગતું સૌ મોઝ દોડ્યું. બે-ચાર જુવાનિયા લડકે બાળની મોઝમાંથી ગાય વાહરડાંને હોડવામાં લાગી ગયા. બોડી ગાયે તો જગડા પાડીને ખીસે બાધિજા દોરડાને તોડી, ભાગવા ભારે થમપજાડા કર્યા હતા, એ કારણે દોરડાની ગાંઠ સમજાડ બંધાઈ ગયેલી તે કેમ કરીને છૂટે નહિ. મોઝ દોડતો દોડતો દાતરહું લઈ આ-ગો ને ખીસે બાધિજું દોરડું કાપી નાંખ્યું, કે ગાય ગભરાતી, ફૂંફાડા નાખતી બહાર દોડી ગઈ. આગે હવે ચારે બાજુથી ધર અને કાઢતે પેરી સીધાં હતાં. જાપરાંની મળગતી વળીઓ કડાકા પડાડા માથે નીચે પડતી હતી. છતાં કેટલાક સાહસિક જુવાનિયાઓએ બે-ત્રણ પેટીઓ અને થોડો પરચૂરજી સામાન બહાર કાઢ્યો. દસ બાર જણા દૂર.માંથી પાણી ખેંચવા મંડી પડ્યા. ખીજ ડોલો ભરી ભરીને આગ દોતવાના કામમાં લાગ્યા. અડોશી-પડોશીએ ધરમાં જેટલું પાણી ભર્યું હશે તે જેઠેજેઠે દાલવવા માંડ્યું. બા અને હું પાણીની ડોલો ભરી ભરીને ગોદડાંને સળગતો કામચિથો ઝોલવવા માટે વ્યર્થ ફાંફાં મારવા લાગ્યા. છેવટે બાએ ઉપરનાં ગોદડાંની ઝોડને જોરથી પકડી મારીને પાડી નાખી અને નીચેનાં ગોદડાંમાં લપેટેલા ધરેડાંના દાળડાને કાઢ્યો. એ એનાં સૌભાગ્યનું સંભારણું-લમનું પહલું હતું. દીકરાની વહુને ચઢાવવા એણે જીવની જોમ એનું જતન કરીને સાંચવેલું. પણ તેમ કરતાં હાથે સખન દાઝી છતાં તે ન ગણ્યકારતાં, ઉન્મત્ત ગિયતિમાં પોતાની સમગ્રશક્તિથી, લડકે બળતા ધરમાં પાણી ભરેની ડોલો જાંટયે જતી હતી ! ચુ.મિ.પા.વિ.ટીનો બંબો જગડ્યો હતા તેને ચાકુ કરતાં બે કલાક લાગ્યા. પણ ત્યારે તો કોઢ અને ધર બગીને ભરમ થઈ ગયાં હતાં ! અનાજ, લાડા, ગોદડાં અને પરચૂરજી ધરવખરી સૌને આગે બાળી નહોતાં રાખ્યાં.

હેતનામ્ ગયેના રડતા બે દીડરા અને નાની દીકરી સુમિત્રાને
 સ્ત્રીજન્યેના પાવનમા વીંટાળીને ઝિભેની, ઉપર આમ અને નીચે
 ધરતી વચ્ચે નિગધર બનેલી ગા, લાડકે બાળતી જિંદગીને આમુમગી
 આખે, હૃદયથી જલતી, સનમુન બીબેને જોઈ રહી હતી પડેશા
 સુરજકાઠી આગીને કહે, ‘પારવતી, ધર્મશાળામા પચાગીઓ કરી છે,
 આલ જાપ છોકરાને સુવડાવ. અક્કરમીના પડિયા કાળ્યાં, આલ મરી
 માવડી, બધું સળગી ગયું!’ એટલું સામળ્યું ન સાલળ્યું ત્યાં તો
 બા બેશુદ્ધ બનીને જમીન ઉપર પટકાર્. બાપુના મૃત્યુ પછી હિન્દી-
 રિયાને ગેગ લાગુ પડ્યો હતો, થોડા વર્ષથી તે બંધ પડ્યો હતો,
 આજે ફરી શરૂ થયો હાથ પગ ખેંચાઈ ગયા, દાંતની બનીલી
 બધાઈ ગમ્. શરીર ઠંડુ પડી ગયું.

ધડિયાળમા ત્રણના ટકોરા પડ્યા. આખું ફગિયું હજી જગતું
 હતું. કોઈકે કાદો ચુંધાડ્યો, કોઈએ પગે ચૂંક ધસી ગરમાવો લાવવા
 પ્રયત્ન કર્યો, સુરજકાઠી બાના કાનમા લળી લળીને બૂમો પાડવા
 લાગ્યા, ‘અની, પારવતી, ઓ પારવતી, આ છોકરાં સામુ તો જો,
 કેવા હેતનામ્ ગયા છે!’ બાણે ગિંડાણુમાથી અવાજ આવ્યો, ‘હ...મ’
 કેટલી વારે બાને કળ વળી, એટલે છુટે મોઝે રડવા લાગી, પછી
 કપાળે હાથ ફટીને કટપાન કંવા લાગી, ‘મેં મૂઝએ શા પાપ કર્યાં
 હતા? લા વાન, હજી શુ લૂટવાતું માટી રાખ્યું છે? મને એમ લી
 સાથે મોત કેમ ના આવ્યું? જીવતરમાં જ પૂજો મૂક્યો તો ને...? એમ
 હૈમાશટ, ક્યાય સુધી રડ્યા ક્યું’. અમે લાઈ બહેન પણ રડતા
 હતા પાસે જિભેલા કેટલાંય માણસોની આંખમાં પણ આંસુ આવી
 ગયા. તેઓ અંદર અંદર વાતો કરતા હતા, ‘નિચારી, જન્મારો
 આખો સળગતી જ રહી.’

દિવાળીના બે દિવસ ધર્મશાળામાં જ કાઢ્યા. બાના હૃદયમાં
 તો હોળી સળગતી હતી. અમે કોઈ દિવસ કાઢને ત્યાં તો કોઈ દિવસ

ફળિયામાં જે બોલાવે તેમને ત્યાં જમી આવતાં. કાઢીને તાલી બા
માટે લાણું આવે પણ જે દિવસ ગ્રામી એણે અન્નનો પ્રાપ્તિયો મેઢે
ન અડાડ્યો. કેવળ શન્યમનસ્ક, કાટયા કોળે, અદીદમાં લાકડા કંચે.

લાગપાંચમનું સારું મુહૂર્ત જોઈ રામજીમંદિરની ગલીમાં, સદા-
શિવ મદારાજની આલમાં એક ઘર ખાલી હતું તેમાં બન્ધુ-સાટયુ
લઈને અમે રહેવા ગયાં. મહિને પાંચ રૂપિયા લાકું હતું પણ તેમ અમારા
માટે ઘણું મોઘું હતું. ગાય-વાછરડાને ધર્મશાળાની પડશ જમા
બાંધવાની દામચલાઉ બંધવચા કરી. સવાર-સાંજ બા ગાયને દોહી
જતી. અમે પણ જે ત્રણ આંટા મારી આવનાં ને ઘાસ પાળીતી
વ્યવસ્થા કરતાં. ઘરમાં જે કંઈ અનાજ હતું તે આગમાં બળી ગરુ
હતું, એટલે બાપાગને ત્યાંથી થોડુંગણું ઉવાર લાવ્યા, મોદીકાકાના
વઠૂ, જડાવળાએ થોડુંગણું અનાજ આપ્યું ને દમ રૂપિયા લાય
ખરચીના આપ્યા. અડોશીપડોશીએ અંકેક બબ્બે ગોદડાં આપ્યાં, જેમાં
અમે ગાર્મ બહેન સતાં. પણ બા તો જમીન ઉપર સાદડી પાથરીને
જ પડી રહેતી એ હવે લાંબી પડી હતી. ચિંતાગિનમાં બળતી
અનેક વિચારોમાં પડી જતો. એને બિંધ શી રીતે આવે? જના
મવાર પડનાં કોઈ અઝાતશક્તિથી એ દૈનિક પ્રદનિમા ગૃથાર્ન
જતી અને હૃદય ઉપર પરચર મૂકીને જિંદગીને ધસડતી. માન એક
જ આશાએ ફલતી, કે કાલ સવારે છોકરો મોટો થશે નોકરી કરશે
અને લાવિશ્યમાં મુખના દિવસો આવશે ।

નવું ઝૂપડું બાધવા સગક નરકથી અમને બસોડપિયા મળ્યા. દાસકાકા લાકડાનો વ્યાપાર કરતા તેમણે વાંસ અને લાકડા અપાયા. મોઢીકાકાએ એમના જૂના બાગણા, ખીના, વાગસાખ જેવો પરચૂરણ સામાન આપ્યો અને કામ ચનાઉ વાસનું ઝૂપડું બિજું કરી અમે વસંત પંચમીને અમારા નવા ઘરમાં હેવા ગયા. છાણુ માટીનો ગારો હું અને નાનો લાર્ડ તૈયાગ કરીએ. બા અને બહેને કામડાંની લીંતો અને ઘર લીંપે. ગાય-વાછરના માટે ઘરને અડીને એકઠાણિકું છાપડુ બિજુ કર્યું. પશુ ખવું શું? ઘરમાં અનાજનો દાણો થ નહોતો !

નગરજેઠનાં વહુ મરજળા બહુ લયા, ધર્મનિદ, પવિત્ર અને ઉદાર હતા. બા ઘરકામથી પરવારી એમને લા જતી, એમને રસેઈ-પાણીમાં મદદ કરતી એમની વહુના છોકરા સાચવતી. બદલામાં ચારેક માણસને પૂરું થાય તેટલું ગાધું બાને નિમિત્ત મળતુ. વાર-તહેવારે બા એમને ત્યાં રસેઈ કરવા જાય ત્યાંજે અમારે ત્યાં જ જમવાનું હોય. બજેવને દિવસે અમે એમને ત્યાં રાખડી બાંધવા જઈએ ત્યારે અમને ચાર આના દલિશુ અપે મકરમ કાતિને દિવસે બમીમ કે ચડીનું કાપડ આપે. બહેનો સામગ્રી આવે ત્યારે તેમને એક એક સાડયો આપે. આમ બાના દુઃખમાં સુરજ બાની મોટી ઓથ હતી.

અમને ઉછેરવામાં બાએ પોતાની જાત સામે કદી જોયું નથી કદી પગવાળોને બેડી નથી નિરાતે અન્નનો કાળિયો જમી નથી. બાની તાંદુરસ્તી ઘણી સારી. ડોક્ટર કે દવાની એને કંઈ જરૂર પડી નથી. છતાં જિંદગીથી હવે એ કંટાળી હતી. લાંબી મજલ હોંશે હોંશે કાપ્યા પછી મંજિલ પાસે આવે ત્યારે થાક વધારે લાગે, એવો થાક બા અનુભવતી હતી શરીર ઉપર વૃદ્ધવના જોગા હવે સ્પષ્ટ દેખાતા હતા આગલા દાંતો પડી ગયા હતા. આંખે ઝાંખપ આવી હતી. શરીર ઉપર કરચનીઓ પડી હતી. શક્તિ જોછી થઈ હતી એટલે કામના ઘસરડાથી થાકી જતી ત્યારે અકળાતી અને સાધારણ બાળકમાં અમારા ઉપર ગુસ્સે થઈ જતો. તેમા હું મેટ્રિકમાં નાપાસ થયો હતો. આમ નિરાત તો ઝાઝવાના જળાની જેમ દૂર ને દૂર ભાગતી જતી હતી. કાકા કહેતા, ‘શીખુને હવે પરણ્યાથી દો, અઢારનો તો થયો.’ બા કહેતી, ‘પણ વહુ લાવીને ખવડાવવું શું. મારું શઠાડું?’ મેટ્રિક પાસ થયો હોત તો તલાટી કે માગતરની નોકરી થ મળી હોત, આ તો માગું રાંડનું જ નસીબ જ ફૂટેલું.’ એ રીતે બા પોતાનું દુઃખ સૌ આગળ રક્તી.

કાકાનો દીકરો બાણુ મારાથી નાનો છતાં પહેલે વર્ષે મેટ્રિક પાસ થયો હતો ને ગામ ને ત્યાં રહી મુળર્થ કોલેજમાં ભણતો હતો. અમારા કુટુંબમાં બાણુ જ પહેલો છોકરો હતો જે મેટ્રિક પાસ થયો હતો. એટલે કાકા- (જીન આત્મંદતો પાર નહિ. બા પોતાનાં ગદ્યો રડે લારે કાકાને છૂપો છૂપો આનંદ થાય. પોતે નસીબદાર છે એવો ગર્વ પણ અનુભવે. ‘રાંડી પુત્ર શાહબાદ.’ એવું મેંડમાં મહેલું પણ

મારી હે જાણુના મૃત્યુ પછી ઘર કેમ ચાલે છે, કોડીમા દાણા છે કે કેમ ? એ પૂછવાનું તો આનું મ્હું, જિવટું દાઝવા ઉપર યામ હોય તેમ કાકા પણ કહેવામાં કશું જાણી નહોતા રાખતા, 'દીકરાને ખડુ લાડ લડાવ્યા, મન ફાવ્યું તેમ નાચવા દીધા, તે લો, ભેંએ ઉકાળ્યું ?' જા કહી તલાટી કે કારકુનની નોકરી હોય તો જોએ એવું કહેતી, તો કહેતા, 'હોવે નોકરી એમ તમારા લાડકા સારું જાડે લટકાવી રાખી છે ? છોકરાને ચગવું હતું તેમ ચગવા દીધા, મોટું મહાત્મા ગાંધીનું પૂછ્યું તે ધેણું ટાપું પહેરીને લોકોને ઉદ્ધાર કરવા નીકળી પડ્યા હતા, કરોને તમારે જ ઉદ્ધાર.' કાકી વળી અગ્નિમાં ઘી હોમતાં હોય તેમ કહેતાં, 'મારા જાણુને તો ગ્રેવેમાં આજે નોકરી મળે એમ છે. પણ ના રે જા. મારે તો એને લણાવવો છે. એના મામા કેવા બેઠા છે ? વડીલ બનાડીને જ મોકલશે. જાણુ માટે ન્યાતર્માંથી માગાંએ કેટલા આવે છે ? પણ નારે જા, છોકરો લણુને હોય ત્યારે એ વાત નહિ. સારું રેકાણું જુએ એટલે લોકો ઉંમરા ટાચી ખાય છે, અમે તો ઘણું ય કહીએ છીએ, જાવને ત્યાં, જીખું તો અમારા જાણુ કરતાં ત્રણ વર્ષે મોટા છે પણ જધા એમ જ કહે, 'તમારા દીકરા માટે હોય તો જ અમારે સગાર્ફ કરવાની છે, ખીજ વાત ન કરશો. પછી અમે તે કેટલુંક દળાણુ કરીએ ? લોકો જાણી જોઈ દીકરીને ખાડામા ઘોડી નાખે કે ?' આવા આવાં મહેન્ટાં-ટાણા મૂંગે મોટે જા સહન કરતી, જોડી ગાય હવે એક ટંક જ દોહવા દેતી હતી, મહિનાનાં તો તે વચ્ચે જરાની હતી જાણુ વખતની ઘોડી ઘણી ઉધરાળી જાણી હતી પણ ને તગકથી કશું આવે એવું લાગતું

નહોતું. કાઠાં વર્ગોમાં એ ઘોડો પણ ઘસાર્ક ગયા હતા. તે આપે ક્યાંથી? ગામમાં ગાંધીનું દેવું હતું. ઘર બાંધ્યું તેમાં મુયારના ઘોડા પૈસા બચી હતા, તે સૌ ઉઘરાણી કરતા હતા, બા જોમ તેમ એ ટંક પૂરું કરતી ત્યાં આ બધી મુસ્કેલીને શી રીતે પ્રહોંચી વળે? એને તો લલિત્ય પણ અદકાસ્ય કરતું દેખાતું હતું.

મ.ક. મેટ્રિકલું હોમ તો જોમ તેમ કરીને બંધું હતું પણ પરીક્ષા આપવા વડોદરા કેન્દ્ર રાખ્યું હતું તે માટે વીસ-પચ્ચીસ રૂપિયાની વ્યવસ્થા કરવાની હતી. એટલા પૈસા લાવવા ક્યાંથી? ધરમપુરથી પાંચેક મોર્સિને અંતરે મરઘમાળ ગામે રથુછોડ ભાયા નામના ઘોડિયા પાસે સોએક રૂપિયા લેવા હતા. એટલે બાએ મને મરઘમાળ ઉઘરાણીએ મોકલ્યો. ધરમપુરની રાનીપરજ જેવી જ રથુછોડની રિયતિ, છતાં બાધે પીધે બીજા કરતાં ઘોડો મુખી. જમીન પણ સારી. એટલે એ પોતાની સગવડ પ્રમાણે રોકક પૈસાને બદલે ડાંગર, કેરી, ગોળ એવું નિયમિત આપી જતો. બાપુના મૃત્યુ પછી એણે કદી ઉઘરાણી કરાવી નહોતી. આ વર્ગે એણે શેરડી કરી હતી તેમાંથી દેવું ચૂકતે કરવાનો હતો. ગોળ વેચવા એ વલસાડ જવાનો હતો એટલે પૈસા આવે પછી આપણે એવો જવાબ મળ્યો એટલે હું વીસે મોંએ ધરમપુર પાછો આવ્યો. બાએ સરજખાને વાત કરી. આગલે વર્ષે મોદીકાકાએ ધરેણાં ગીરવે મુકાવીને પૈસા આપેલા તે એમણે બળેણું ત્યારે બાને કપકો પણ આપેલા. એટલે બાએ વાત કરી કે તરત જ એમની આનગી બચતમાંથી મોદીકાકાથી કૃપા રીતે થેર આવીને પચ્ચીસ રૂપિયા, વિદ્યાદાનમાં મદદ તરીકે

આપી ગયાં. પરીક્ષા આપવા જતાં બે દિવસ અગાઉ રજુછાડ ત્રીસ રૂપિયા આપી ગયો.

આ વખતે પરીક્ષા માટે મેં સારી તૈયારી કરી હતી. ઇચ્છાહીન તથા બાબુએ બીજગણિત-ભૂમિતિ બરાબર પાકાં કરાવ્યાં હતાં. બીજા વિષયોમાં હર નહોતો એટલે પામ થવાની પૂરી ખાતરી છતાં પરિણામની આગલી રાતે બાને કે મને ઊંઘ ન આવી. ‘પરિણામ કડક આવ્યું તો ? કદાચ નાપાસ થયો તો ?’ એવી અનેક શંકા-કુશંકા થતી. ગણિતનું પ્રશ્નપત્ર લઈને હું માર્કસ ગણી જોતો, દાખા દાખાને માર્કસ શૂંકુ તો પણ જસોમાંથી નેવું ઉપર માર્કસ આવશે જ એવી ખાતરી કરું, છતાં મનમાં ઢંસુપસુ થાય.

તે જમાનામાં પરિણામ જાણવાનું એક માત્ર સાધન—અગ્રેજી છાત્ર. ધરમપુરમાં ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાની પાંચ-છ નકલ આવે. એક નકલ હાઇસ્કૂલમાં આવે. પણ હેડમાસ્તરને ત્યાં જાતે નંબર જોવા જવાની હિંમત નહિ. બા મોકલે પણ નહિ નાપાસ થયો ને કંઈ અવળું પગલું ભરી બેસું તો ? પાંચ વાગે બહી, નાહી ધોઈ પૂજા કરીને બા પરવારી હતી. એટલે સવારના પહોરથી ઘરમાંથી એટલે અને એટલેથી ઘરમાં રથવાયેથી જની આંટા માર્યા કરતી હતી. કોઈ આવતું જતું હોય તેને પૂછે, ‘ટપાલની મોટર આવી ગઈ ?’

ટપાલની મોટર આવી ગયાને અર્ધો કલાક થયો છતાં કશા સમાચાર ન આવ્યા એટલે બા પાછી ચિંતામાં પડી ગઈ, ‘પાસ થયો

હોય તો કળાગુપ્ત ઠાઠ આવીને કહી જાય ને ?' મારી પશુ અદા ડગમગ થઈ હતી છતાં જાને ધીરજ આપવા પ્રયત્ન કરે : 'આ વખતે તો એકમ પાસ થવાનો.' એટનામાં રમિક દોડતો દોડતો ખૂમે પાડતો આવ્યો, 'કાકી બીજુ પાસ થયો.' હું રસિકને બેટી પડ્યો. પશુ જા ? એ તો અવાક જાની ગઈ હતી. ફરી હિન્દીરિયા આવ્યો !

જિંદગીની ધરપડો ખાઈ ખાઈ ને એ હવે હારી ગઈ હતી. હૃદય એટલું આળું જાની ગયું હતું કે આનંદના સમાચાર જીરવવાની પશુ એનામાં શક્તિ રહી નહોતી. આખી જિંદગીની કઠણ કહાની એને યાદ આવી હશે. મોઢે કીધું વળતાં હતા. આનંદ, શોકમાં પસટાઈ ગયો. અમે જાની સારવાર કરવામાં લાગી ગયા. કળ વળતાં પહેલાં જાએ મર્જિત દશામાં જ રડવા માંડ્યું, 'કાકી આ શું કરો છો ? તમારો બીજુ પાસ થયો, મેટ્રિકમાં પાસ થયો.' એમ ખૂમે પાડતો રસિક, જાને હાથ પકડીને ઢંઢોળળ લાગ્યો. મારામાં પશુ પાસ થવાનો આનંદ, જાએ ટક્યો નહિ. આંખમાંથી આંસુ ટપકવાં લાગ્યાં. નાનાલાઈ અને નાની જાહેન પશુ રડે. શું કરવું તે સંજોગ નહોતું. પડોશમાંથી મણિમહેન મહેની આવ્યાં, 'અસી પારવતી, હવે શું છે તે મારી બે આગ સારે દિવસે રડરા માંડ્યું છે ?' પછી નાની જાહેન, સુમિત્રાને કહ્યું, છોડી, જિલી ચુરહી છે ? જા, લગવાન આગળ દીવો કર, હું દિવાન સાહેબને બીજુની નોકરી માટે લલામણ કરી આવી છું, અને તો છોડી, આજે કમાર રાંધજે, અહુ દિવસે આજે ઇશ્વરે સામું જોયું.' થોડી વારે જ્યાં જાને કળ વળ્યા ત્યારે હૃદયમાં લગાયેલા ડૂમાને

છાતીએ હાથ ફેરવી હળવો કરતા, અદીદમ કશું કતાટી તાળીને ભેતા
 બળડી, ‘હા શ આજે બીખુના બાપ જીવતા હોત તો ?’ કુળાને પગે
 લાગ્યો બાએ મારે માથે હાથ ફેરવીને આશિષ આપ્યા, ‘દીકરા
 સદ્ગુણી થજો’ સુમિત્રાએ દેવ આગળ ધીનો દીવો પ્રગટાવ્યો અને
 પગે લાગી શંકરસ્તવન કરવા લાગી

જયશંકર પાર્વતીપતે મૃડશંભો શશિખંડ મંડનમ્
 મહાનાન્તક ભક્તવત્સલ પ્રિય કૈલાસ દયામુખમ્બુધે.

